

# TÜRKİYE'DE FINDIK SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI VE GELECEĞİ

EKİM 2023

*Bu rapor ZAY Strateji Danışmanlık Hizmetleri A.Ş. (ZAY) tarafından desteklenmiştir. Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (Betam) araştırma süresince ZAY'dan tamamen bağımsız olarak çalışmıştır. Burada belirtilen görüşler Betam'a ait olup ZAY'ın görüşlerini yansıtmayabilir. Bu raporda verilen bilgi, yorum ve görüşlerin tamamı Betam'a aittir. Ne ZAY ne de ZAY adına hareket eden şahıslar, burada verilen bilgilerin herhangi bir şekilde kullanımından sorumlu tutulamaz.*

# İÇİNDEKİLER

<b>1. DÜNYADA FINDIK SEKTÖRÜ .....</b>	<b>14</b>
1A. FINDIK DIŞ TİCARETİ .....	14
1B. FINDIK TALEBİ .....	24
1C. FINDIĞIN İKAME ÜRÜNLERİ .....	27
<b>2. TÜRKİYE'DE FINDIK SEKTÖRÜ .....</b>	<b>29</b>
2A. DİKİLİ ALANLAR: TÜRKİYE'NİN DÜNYADA YERİ VE ZAMAN İÇİNDE GELİŞİMİ .....	29
2B. FINDIK ÜRETİMİ: TÜRKİYE'NİN DÜNYADA YERİ VE ZAMAN İÇİNDE GELİŞİMİ .....	34
2C. TOPRAK VERİMLİLİĞİ: TÜRKİYE'NİN DÜNYADA YERİ VE ZAMAN İÇİNDE GELİŞİMİ.....	38
2D. PİYASA AKTÖRLERİ VE SEKTÖRÜN GİRİFT YAPISI .....	44
2E. FİYAT BELİRLENİMİ: ARZ VE FİYATLANDIRMA: ARZ VE TALEP .....	49
2F. PAZARIN YAPISI VE REKABETÇİLİK .....	55
<b>3. FINDIK SEKTÖRÜNÜN TEMEL SORUNLARI VE MUHTEMEL ÇÖZÜM ÖNERİLERİ.....</b>	<b>58</b>
3A. ÜRETİM SÜRECİNE İLİŞKİN SORUNLAR .....	58
3B. MEVSİMLİK GEZİCİ TARIM İŞÇİLERİ: YAŞAM KOŞULLARI, ÇOCUK İŞÇİLİĞİ İLE MÜCADELE VE YASAL MEVZUAT ...	69
3C. ALTERNATİF ÜRÜNE GEÇİŞİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER.....	78
3D. FINDIK SEKTÖRÜNÜN TEMEL SORUNLARI İÇİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ .....	80
<b>4. TÜRKİYE FINDIĞININ GELECEĞİ .....</b>	<b>81</b>
4A. TÜRKİYE'DE FINDIK ÜRETİMİNİ BELİRLEYEN DEĞİŞKENLER.....	82
4B. DİKİLİ ALAN .....	83
4C. TOPRAK VERİMLİLİĞİ .....	83
4D. DİĞER ÜLKELERDE FINDIK ÜRETİMİNİ BELİRLEYEN DEĞİŞKENLER .....	84
4E. BAZ VE REFORM SENARYOLARINA GÖRE TÜRKİYE'NİN 15 YIL SONRA DÜNYADA PAYI.....	85
4F. SENARYO SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE TARTIŞMAYA AÇIK KONULAR .....	87

## YÖNETİCİ ÖZETİ

Fındığın anayurdu Giresun'dur. Bu bölgede fındığın bolca yetiştiği tarihsel yazılı belgelerde teyit edilmiştir. Fındığın ihracatına dair bilgiler de 18. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Türkiye'de fındık bahçeleri 19. Yüzyılın sonlarına doğru önce Ordu'ya daha sonra da Karadeniz'in doğusuna ve batısına doğru yayılmıştır. Günümüzde fındık yüzde 80-85 civarında ihraç edilmekte ve 2 milyar doların üzerinde bir gelir sağlamaktadır. Türkiye dünya fındık piyasasında uluslararası fiyatının belirleyicisi konumundadır. Ancak bu pay günümüzde yüzde 70'in altına gerilemiştir ve azalış eğilimi devam etmektedir. Bu raporda ele alınan sorunlar çözümlenemediği takdirde Türkiye gelecekte fiyat belirleme gücünü kaybedebilir.

Türkiye'de fındık üretimi ve ticareti iç içe geçen bir dizi yapısal sorunla yüz yüzedir. Bu sorunların bir araya gelerek oluşturdukları esas sorun, ortalamada düşük toprak verimliliği ile çeşitli üretim maliyetlerinin görece yüksekliğidir. Türkiye ortalama toprak verimliliği ve üretim maliyeti bakımından rakiplerine kıyasla oldukça geridedir.

Bu araştırmada önce Dünya'da fındık sektörünün durumu ve Türkiye'nin bu sektörde konumu ele alınmakta, ardından mevcut sorunların kaynakları analiz edilerek çözüm önerileri sunulmaktadır. Raporun son bölümünde Türkiye'de fındık sektörünün geleceği mevcut sorunların çözümlenip çözümlenemeyeceğine bağlı olarak Baz ve Reform şeklinde adlandırılan iki senaryo çerçevesinde tartışılmaktadır.

### Dünyada fındık sektörü

Çikolata sanayiinin temel ana girdisi olan fındık çoğunlukla gelişmiş Avrupa ülkeleri tarafından ithal edilmektedir. Almanya, İtalya ve Fransa toplam fındık ithalatının yüzde 50'den fazlasını gerçekleştirmektedir.

Türkiye'nin işlenmemiş fındık ihracatı içindeki payı 2000'li yıllardan itibaren düzenli gerilemektedir. 2000 öncesi yüzde 80'lerden günümüzde yüzde 60'lara kadar gerilemiştir. Yaklaşık 20 yüzde puanlık kayıp Azerbaycan (6 puan), Şili (6 puan), ABD (4 puan) ve Gürcistan (4 puan) tarafından karşılanmaktadır.

Son dönem üretici fiyatlarına baktığımızda Fransa ABD, Azerbaycan ve Gürcistan'daki üretici fiyatlarının Türkiye'ye kıyasla daha düşük, İtalya'da üretici fiyatlarının ise Türkiye'ye kıyasla daha yüksek olduğunu görüyoruz. Üretici fiyatlarına kıyasla ihracat fiyatları çok daha yakın seyretmektedir. ABD, Azerbaycan ve Gürcistan'daki ihracat fiyatları Türkiye'nin fiyatlarına çok yakındır. Buna karşılık Şili, Fransa ve İtalya'da ihracat fiyatları Türkiye'ye kıyasla daha yüksektir. Bu bilgiler ışığında ABD, Azerbaycan ve Gürcistan için fındık üretiminin Türkiye'ye kıyasla daha karlı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Makineleşmeye uygun olmayan eğimli arazilerde üretim yapıldığı için Türkiye'de maliyetler bu ülkelere kıyasla daha yüksektir.

Fındık talebini doğrudan ölçmek mümkün olmamakla birlikte fındığın esas kullanım alanı çikolata olduğu için dünyada çikolata talebinin izleyeceği seyrin fındık talebini belirlediği kabul edilebilir. Dünyanın yaklaşık yüzde 43 nüfusuna sahip olan Çin, Hindistan, Endonezya ve Pakistan gibi ülkeler gelişip zenginleştikçe çikolata ve dolayısıyla fındık talebinin yüksek seyretmesi beklenmelidir. Yaptığımız hesaplamalara göre bahsedilen ülkelere kişi başına milli

gelirde yüzde 1'lik bir artış kişi başı çikolata ithalatında yüzde 1,6'lık bir artışa karşılık gelmektedir.

### **Türkiye'de fındık sektörü**

Türkiye'de fındık sektörü gerek fındık bahçelerinin gerek üreticilerin farklı özellikleri nedeniyle oldukça heterojen bir yapıdadır. Keza fındık piyasasının aktörleri arasında da büyük bir çeşitlilik söz konusudur. Fındık hasadı çok sayıda irili ufaklı tüccarın (manavlar) yanı sıra başta kamu kuruluşu TMO olmak üzere Ferrero gibi az sayıda büyük ihracatçı firmalar ile kırma/kavurma gibi işlemleri yapan sanayi işletmeleri tarafından satın alınmaktadır. Büyük ve orta boy alıcılar pek çoğu aynı zamanda sanayi tesislerine hatta fındık bahçelerine sahiptirler. Ezcümle, Türkiye fındık sektörü oldukça girift bir yapıdadır.

Türkiye'de fındık üretimi yüzde 98 civarında Karadeniz bölgesinde gerçekleşmektedir. Bahçelerin konum ve toprak kalitesinde var olan farklılıklar ile üreticilerin niteliklerindeki çeşitliliğin bu iki bölgede dikili alanlar ve ortalama toprak verimliliği itibarıyla önemli ölçüde farklı olması net kazançlarda eşitsizlikler yaratmaktadır.

### **Dikili alanlar, toprak verimliliği ve üretim**

Türkiye'de 1930'da Giresun ve Ordu'da 75 bin hektardan ibaret olan fındık dikili alanları zaman içinde hızla genişleyerek 2010 yılında Karadeniz bölgesinin genelinde 592 bin hektara ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren genişleme büyük ölçüde yavaşlamış ve 2020'de 658 bin hektara çıkmıştır. Son yıllarda genişleme Doğu Karadeniz'de durmuş hatta bir miktar azalmıştır. Batı Karadeniz'de ise genişleme yavaşlayarak devam etmiş ve 2022'de toplam dikili alan ancak 667 bin hektara yükselmiştir. 2021'den 2022'ye artış 5 bin hektarla sınırlıdır ve hemen hemen tamamı Batı Karadeniz'de gerçekleşmiştir.

Türkiye'de fındık dikili alanlarında genişlemenin doğal ve yasal sınırlarına ulaştığı rahatlıkla söylenebilir. Buna karşılık Dünyada dikili alan artışı devam etmektedir. Son 20 yılda dikili alanlarını en hızlı genişleten ülkeler Azerbaycan, ABD, Şili, İran ve Fransa'dır. Bu ülkelerin Dünya fındık dikili alanı içindeki payları artıştır. Türkiye'den sonra Dünyanın iki numaralı fındık üreticisi İtalya'da, 2000'li yıllarda dikkate değer bir üretici haline gelen Gürcistan'da ve Çin'de artış devam etmekle birlikte tempo kaybı nedeniyle bu ülkelerin payları durağanlaşmıştır. Türkiye'nin dikili alan payı ise bu gelişmeler sonucunda son 40 yılda yüzde 80'den 70'e inmiştir.

Türkiye fındık sektörünü bu ülkelerden ayırtıran (İran hariç) bir diğer özellik de toprak verimliliğinin ortalama oldukça düşük olmasıdır. 2021'de ortalama toprak verimliliği ABD'de Türkiye'nin üç katı, Çin ve Gürcistan'da yaklaşık iki katı, Fransa, Azerbaycan ve Şili'de yaklaşık 1,5 katı seviyesindeydi. Ortalama verimliliğin Türkiye'de yaklaşık 93 kg/dekar tahmin edildiğini ve Doğu Karadeniz'de Batı Karadeniz'e kıyasla ortalama daha düşük olduğunu belirtelim. Dikili alan ve üretim istatistiklerinin iller bazında mevcut olduğu 2004-2022 döneminde ortalama toprak verimliliği (kg/dekar) 4 yıllık hareketli ortamlar olarak hesaplandığında, Doğu Karadeniz'de 80 civarından 60-65'e kadar düştüğü, ardından artışa geçerek 2018-2022 döneminde yaklaşık 83'e yükseldiği görülmektedir. Batı Karadeniz'de ise 2004'te 100 civarında olan verimlilik dönem sonunda 117'ye yükselmiştir.

Dikili alanlarda genişlemenin önce yavaşlaması ardından da durağanlaşmasına rağmen son yıllarda ortalama toprak verimliliğinde görülen iyileşmeler sayesinde Türkiye’de fındık üretimi artmaya devam etmiştir. Fındık üretimi hava koşullarına bağlı olarak yıldan yıla büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Olumsuz hava koşulları nedeniyle hasadın ciddi miktarda düştüğü 2004, 2011,2014 ve 2016 yılları ile büyük bir bolluk yılı olan 2008’i bir yana bırakırsak, 2000’li yılların ilk yarısında Karadeniz fındık üretimi 500 bin ton civarından 2020-2022 döneminde 610 bin ton civarına yükselmiştir. Bu dönemin başlarında Doğu Karadeniz üretiminde yaklaşık yüzde 60 paya sahipken son yıllarda bu pay yüzde 55 civarına gerilemiştir.

Büyük ölçüde ortalama toprak verimliliğinin artmasından kaynaklanan bu üretim artışı Türkiye’nin dünya fındık piyasasında payının azalmasını durdurmak için yeterli olmamıştır. 2000’li yılların başlarında Türkiye’nin yüzde 75 civarındaki payı günümüzde yüzde 63 civarına gerilemiştir. Düşüş eğilimi de devam etmektedir. Bunun başlıca nedeni Türkiye’de dikili alan genişlemesi sona yaklaşırken dünyada devam ediyor olmasıdır. Bir diğer neden de toprak verimliliği artışının küresel düzeyde Türkiye’den daha yüksek düzeyde seyrediyor olmasıdır.

### **Batı Karadeniz – Doğu Karadeniz farkı**

Doğu Karadeniz bölgesindeki üreticiler çoğunlukla küçük, bölünmüş, aile sahipliğindeki arazilerde fındık üretimi yapmaktadırlar. İşletme tipi tarım arazisine pek rastlanmayıp, kooperatif tarzında bir örgütlenme görülmemektedir. Bölgede fındık ile uğraşanların büyük çoğunluğu başka gelir getirici işle uğraşmaktadır. 2019 yılında yapılan Ulusal Fındık Çalıştayında köyde yaşayıp gelirinin tamamını fındık tarımı yoluyla elde eden çiftçilerin, toplam fındık yetiştiricileri içerisindeki oranının yüzde 35 civarında olduğu belirtilmiştir. 400-500 bin olduğu tahmin edilen fındık üreticilerinin üçte ikisi “devamsız” konumdadır. Bu devamsız üreticiler köyde fındık bahçesi olmasına rağmen şehir merkezlerinde / üretim bölgesi dışında yaşayıp fındığı yan gelir kaynağı olarak gördükleri için klasik üretici/çiftçi tanımından uzaklaşmışlardır.

Bu yapının başta verimlilik olmak üzere çok önemli sonuçları vardır. Fındık üretimine gereken özen çoğunlukla verilmemektedir. Bahçe bakımı (gübreleme, sulama, budama vb.), hasadın içinden taş ve toprağın ayrıştırılması, kurutma işlemi gerektiği gibi yapılamamaktadır. Köyde yaşamayan, yeterli ve uygun miktarda depolama alanına sahip olmayan üreticiler bir an önce fındığı elden çıkarmaya çalışmaktadır. Bu da emanet sistemini bir ihtiyaç haline getirmekte ve tüccarları (manav) kilit bir oyuncu haline getirmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi’nden farklı olarak Batı Karadeniz’de yer alan fındık üreticileri tarım işletmecisi özelliklerine sahiptir. Bu yeni nesil üreticilerin sayısı ve fındık üretimi içindeki payı günden güne artmaktadır. Batı Karadeniz Bölgesi’nde ortalama bahçe büyüklüğü daha yüksektir. Bu üreticilerin büyük bölümü geçimini fındık üretiminden sağlayan çiftçilerden oluşmaktadır. Bu çiftçiler fındık bahçelerinin bakımıyla, hasadın organizasyonu ve pazarlanması ile bizzat ilgilendiklerinden modern tekniklerin uygulanmasına çok daha açıktırlar ve bu tekniklerin gerektirdiği yatırım kapasitesine daha fazla sahiptirler.

### **Fındık fiyatının belirlenimi**

Yıldan yıla değişen iklim şartlarından dolayı kesin bir rakam vermek güç olmakla birlikte özellikle son dönemde normal bir senede üretimin 800-850 bin ton olması beklenmektedir. Bunun yaklaşık 600 bin tonu ihraç edilirken 150 bin ton civarı iç tüketime gitmektedir. Dolayısıyla normal seyreden bir yılda stoklanan miktarın 50-100 bin ton arasında olması beklenir. Ne var ki iklim koşullarından dolayı, yukarıdaki rakamlar ortalamada doğru olsa bile bir yıl 250-300 bin ton stok yapılırken bir diğer yıl fındık kıtlığı çekilebilmektedir. Rekolteadaki bu büyük değişimler fındık fiyatı ve ihracatını doğrudan etkilemektedir.

Rakip ülkelerde stok sorunu Türkiye kadar önemli değildir. Bunun nedeni başta üretim ölçeğidir. Piyasa payı küçük olan bir ülke ihracat fiyatını cüzi bir miktar düşürerek satış yapabilirken Türkiye için bu durum mümkün değildir çünkü Türkiye'nin fiyatı esasen piyasa fiyatıdır. Sahip olduğu büyük ölçekten dolayı rekoltenin normal seyrettiği dönemlerde Türkiye stok sorununu ancak talebin artması ile çözebilir. Fındık çoğunlukla ara ürün olarak kullanıldığı için Türkiye fındık fiyatını düşürse bile çikolata üreten şirketler tüm fındık hasılatını satın almayacaklardır.

Her ne kadar tekel olmasa da TMO fındık piyasasına yön veren en güçlü aktördür. TMO alımlarının amacı fındık fiyatlarının aşırı şekilde düşmesinin önüne geçmek suretiyle üreticiyi korumaktır. Yıllık olarak ilan edilen fiyattan TMO gerekli gördüğü kadar alım yapmaktadır. Alım miktarı piyasada oluşan fiyata bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.

TMO satın alacağı fındığın niteliklerini oldukça seçici bir şekilde belirliyor ve alım esnasında bu nitelikleri sıkı bir şekilde kontrol etmektedir. Hem alım standartları hem de üreticilerin nakliye organizasyonu ve masraflarını kendileri üstlenerek fındığı TMO'nun ilan ettiği alım noktalarına teslim etmesi gerektiği için bazı üreticiler bu durumdan şikâyet etmektedir.

Türkiye, dünya fındık piyasasının en büyük oyuncusu olduğu için Türkiye'de fındık fiyatı diğer ülkeler için referans fiyat olmaktadır. Bu sebeple TMO Türkiye'de fındık fiyatını belirlerken aslında uluslararası fındık fiyatını da belirlemektedir. TMO fiyatını belirlerken bir dizi unsuru dikkate alıyor: Ortalama üretim maliyetleri (bu elbette işçi ücretleri, gübre, ilaçlama gibi üretim girdilerinin fiyatlarındaki artışlara bağlı) bu unsurların başında geliyor. Ordu İli Ziraat Odaları tarafından hazırlanan "2021 Yılı Fındık Ürünü Maliyetine Etki Eden Unsurlar ve Fındık Maliyeti) tablosuna göre 1 dönüm fındık için ortalama üretim giderlerinin toplamı 2255 TL'dir. Bu tutarın 740 TL'si (yaklaşık yüzde 33) yetiştirme (budama, gübreleme, belleme, ilaçlama) masraflarından; 1119 TL'si (yaklaşık yüzde 50) hasat (işçilik, harmanlama, patoz, nakliye, pazarlama) masraflarından kaynaklanmaktadır. Geriye kalan 396 TL (yaklaşık yüzde 17) ise amortisman ve arazi kirası giderleridir. Fındık toplama işçiliğinin tutarı 340 TL olup toplam giderin yüzde 15'ine denk düşmektedir. Sadece işçilik masraflarına (bakım, ilaç, belleme, toplama, harmanlama, taşıma vs.) baktığımızda toplamın 1179 TL olduğunu görüyoruz. Fındık toplama işçiliği toplam işçilik masraflarının yüzde 29'unu oluşturmaktadır.

Son 30 yılın kabuklu fındık fiyatı incelendiğinde 2005 öncesi ortalama fiyatın 1,5 dolar; 2005 sonrası ise 3 dolar civarı olduğu açıkça görülmektedir. 2006, 2007 ve 2008 yıllarında TMO fındık alımı yapmış ve fiyatın 3 dolar seviyesinde kalmasını sağlamıştır. 2009-2016 döneminde TMO fındık alımı yapmamasına rağmen serbest piyasada belirlenen fındık fiyatı 3 doların altına inmemiştir. Rekoltenin bol olduğu 2017'de fındık fiyatları düşük seyredince tekrar TMO'ya

alım görevi verilmiş ve 2017'den itibaren TMO yaptığı müdahale alımları ile kabuklu fındık fiyatının 3 doların altına inmesine müsaade etmemiştir.

### **Fındık sektörünün temel sorunları ve muhtemel çözüm önerileri**

Türkiye fındık sektörü günümüzde bir dizi yapısal olarak nitelenebilecek sorunla karşı karşıyadır. Bu sorunlar özlü bir şekilde, "fındık bahçelerinin bakımında, ürünün hasadında ve pazarlanmasında geleneksel yöntemlerin ve anlayışların büyük ölçüde yaygınlığı" başlığı altında toplanabilir. Bu sorunlar bir yandan fındığın tarihsel vatanı Doğu Karadeniz'in coğrafyası ve toplumsal değerleri diğer yandan bölgenin ekonomik ve toplumsal gelişme sürecinin ortaya çıkardığı yapısal dönüşümlerin sonucu oluşmuş ve zaman içinde derinleşmiş ve katılmışlardır. Bu sorunlar, madalyonun iki yüzü gibi, esasen ortalamada düşük toprak verimliliği ile yüksek birim maliyet noktasında düğümlenmektedir.

### **Üretim sürecine ilişkin sorunlar**

Doğu Karadeniz'de fındık bahçeleri, yukarıda da belirtildiği gibi, çoğunlukla yüksek eğimli ve toprak derinliğinin nispeten zayıf olduğu arazilerde konumlandırılır. Bu özellik, tabir caizse, bölge coğrafyasının "zehirli" bir hediyesidir. Aynı zamanda bölgede fındık bahçesi sahipliği, nispeten yüksek bir kazanç sağlamasının yanı sıra sosyal statü açısından önemli bir unsurdur. Dahası, bu araştırma için yapılan saha çalışmasında açıkça gözlemlendiği gibi, bahçe sahipleri ile fındık arasında ekonomik rasyonalitenin ötesinde adeta tutku derecesinde duygusal bir bağ mevcuttur. Tarihsel olarak da Doğu Karadeniz'de ekilebilir topraklar hiçbir zaman az sayıda büyük toprak sahiplerinin elinde toplanmamış, eşitsizliğin nispeten düşük olduğu bir şekilde çok sayıda ailenin mülkiyetinde olmuşlardır.

Bu koşullar Doğu Karadeniz'de iki yapısal soruna zemin hazırlamış ve zaman içinde kök salmalarına yol açmıştır. Bir yandan fındık bahçeleri kuşaktan kuşağa miras yoluyla parçalanırken boyutları küçülmüş ve sahip sayısı artmış, diğer yandan yeni kuşaklar eğitim yoluyla edindikleri meslekleri icra etmeye ve çoğunlukla bölge dışında yaşamaya başlamışlar ama aynı zamanda bahçe sahipliğinden de vaz geçmemişlerdir. Bu süreç raporda "devamsızlık" olgusu olarak adlandırdığımız sorunu yaratmış ve zaman içinde yaygınlaştırmıştır. Tahminlere göre Doğu Karadeniz'de bahçe sahiplerinin üçte ikisi "devamsızlardan" oluşmaktadır.

Hatırlatmak gerekirse devamsızlık bir dizi sorunun kaynağıdır: Gübreleme, sulama, ot temizliği gibi bahçe bakımı uzaktan kumanda nedeniyle yeterince yapılamamakta, budamanın, ocak yenilemenin ileri tarım teknikleri yerine geleneksel tekniklerle yapılmasına devam edilmekte, bahçe boyutları ve fındığın tali gelir olması hasat toplamada mekanizasyona yatırımı cazip olmaktan çıkarmaktadır. Aynı zamanda devamsız bahçe sahipleri toplamayı ve hasadı bir an önce elden çıkarma çabası içinde olduklarından piyasa fiyatları üzerinde arz yönlü baskı da oluşmaktadır.

Bu sorunların bir kısmı esas gelirlerini fındıktan sağlayan ve bölgede ikamet etmeye devam eden bahçe sahipleri grubunda da gözlemlenmektedir. Miras yoluyla zaman içinde bahçelerin küçülmesi bu grup için de geçerlidir. Her ne kadar bahçe bakımı her aşamada daha itina ile yapılırsa da saha çalışmasında açıkça gözlemlendiği üzere bilgisizlik ya da güvensizlik nedeniyle



ileri tarım tekniklerine kapalılık ve geleneksel yöntemlerde ısrar bu üretici grubunda oldukça yaygındır.

Bu olumsuz tablo Doğu Karadeniz'in tümü için elbette geçerli değildir. Kimi sanayiciler ve girişimciler büyük fındık bahçelerine yatırım yapmışlardır ve bu bahçelerde tüm üretim aşamalarında ileri tarım tekniklerinin kullanılmasına özen gösterilmektedir. Öte yandan kimi kamu ve özel kuruluşlar gerçek üreticilere ileri tekniklerin öğretilmesi ve uygulanmasında bedelsiz destek hizmetleri vermekteler. Son yıllarda Doğu Karadeniz'de ortalama toprak verimliğinde gözlemlenen artışların bu girişimlerin sonucu sağlandığı rahatlıkla tahmin edilebilir.

Batı Karadeniz'de fındık sektörünün bu sorunlardan tamamen amade olduğu söylenemez. Batı Karadeniz'de fındık bahçeleri az da olsa geçmişte var olmuştur ve bahçe boyutlarının küçülmesi, devamsızlık, gelenekçilik gibi sorunlar bu kesimde de yaşanmaktadır. Ancak Batı Karadeniz'de fındık bahçelerinin gelişimi nispeten yakın bir geçmişte gerçekleşmiştir. Bu nedenle "devamsızlık" olgusu nispeten düşüktür. Başta pirinç olmak üzere çeşitli tarım ürünleri yetiştiren toprak sahipleri fındık üretiminin daha kazançlı bulmaları üzerine tarlalarını fındık bahçelerine dönüştürmüşlerdir. Bu üreticiler kazanç odaklı olduklarından ileri tarım tekniklerine ağıttırlar ve çoğunlukla bu teknikleri uygulamaya gayret etmektedirler. Ayrıca Batı Karadeniz'de bahçeler çoğunlukla toprak derinliği yüksek düz ve sulak arazilerde konumludurlar. Bahçe boyutları da Doğu'ya kıyasla ortalamada daha büyüktür. Tüm bu unsurlar fındık toplamada mekanize yöntemlerin Doğu'ya kıyasla çok daha yaygın olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Bu koşullarda toprak verimliliğinin Batı'da Doğu'ya kıyasla ortalamada belirgin ölçüde yüksek olması şartıcı değildir. Bununla birlikte gelecekte fındık üretimi Batı Karadeniz'de de miras yoluyla bahçelerin parçalanması ve devamsızlığın giderek yaygınlaşması gibi tehditlerden amade değildir.

### **Çocuk işçiliği, yasaklar, kontroller ve fiili durum**

Fındık hasadı yılda bir kez ağustos ayında hızlı bir şekilde yapılmak zorundadır. Bir yandan bahçe sayısında dolayısıyla üretimde büyük artış diğer yandan bölgeden nüfus göçü zaman içinde fındık toplamada büyük bir işgücü açığı oluşturmuş, bu işgücü açığı da Doğu ve Güneydoğu'dan mevsimlik işçi aileleri ile karşılanmıştır. Mevsimlik işçi ailelerinin fındık toplamaya çocuklarıyla birlikte gelmeleri bir dizi yasal, toplumsal ve etik sorunu da beraberinde getirmiştir.

İş kanununa göre 15 yaşın atındaki çocukların çalışması yasaktır. Bununla birlikte, tarımda ve hayvancılıkta ailelerin kendilerine ait çiftliklerde 15 yaş altındaki çocuklarını tütünde, meyve hasadında, süt sağımı ve sürü otlatma gibi faaliyetlerde "ücretsiz aile işçisi" olarak çalışmalarını kadim zamanlardan beri var ola gelmiş, günümüzde de olağan karşılanan, yasal otoriteler tarafından da görmezden gelinen bir olgudur. Ancak bu yaştaki çocukların aile çiftlikleri dışında ücret karşılığı çalıştırılması yasal olmadığı gibi etik de değildir. Buna rağmen fındık toplamada 15 yaş altı çocukların ücret karşılığı çalıştıkları da bir vakadır.

Sahada sektörün çeşitli paydaşları ile yapılan görüşmeler, mevsimlik işçi ailelerinin toplam hane gelirlerini artırmak için beraberlerinde getirdikleri çocukların yevmiye karşılığı çalıştırılmasını bahçe sahiplerine dayattıklarını, diğer ifadeyle ancak bu koşulla fındık toplamayı kabul edeceklerini açıkça göstermiştir. Bahçe sahiplerinin de büyük çoğunluğu, özellikle küçük ve düşük verimli bahçelere sahip olanlar, bir yandan bölge işgücünün yevmiyelerinin yüksekliği diğer yandan fındığı zamanında toplayamama endişesiyle bu dayatmayı kabul etmektedirler. Bu nesnel koşullarda kolluk kuvvetlerinin (jandarma) yöreden yöreye farklı davranışlar sergilemeleri şaşırtıcı değildir. Kimi yörede çocukların çalıştırılmasına tolerans gösterilirken kimi yörede kontroller ciddiye alınmakta ancak bahçe sahipleri de kontrollerden kaçınmanın yolunu bulabilmektedirler.

Düne kadar Hükümet bu kronik sorunun üzerine kararlı bir şekilde gitmekten imtina etmiş, bir bakıma olurlarına bırakmayı yeğlemiştir. Ancak günümüzde soruna köklü bir çözüm getirilmesi acil hale gelmiş bulunuyor. Almanya ve Hollanda'da 2023 yılında yürürlüğe giren yasalara göre bu ülkelerin firmaları kullandıkları ithal girdilerin üretimine ilişkin çalışma koşullarının uluslararası konvansiyonlara uygunluğundan sorumlu kılınmışlardır. Bu yasaların AB müktesebatı haline getirilmesine yönelik çalışmalar da halen devam etmektedir. Bu konvansiyonların içinde çocuk çalıştırma yasağı da tahmin edileceği gibi yasaklar listesinin ilk sıralarında yer almaktadır. Dolayısıyla günümüzde Türkiye'den fındık ithal eden Alman ve Hollanda firmalarının, yakın bir gelecekte de tüm AB firmalarının ithalat yasağına kadar giden yaptırımlarla karşılaşma ihtimali küçümsenemeyecek boyuttadır.

Kuşkusuz hükümet kontrolleri sıkı tutarak ve gerekirse yasal yaptırımları uygulayarak 15 yaş altı çocukların fındık hasadında çalıştırılmalarına son verebilir. Bu yöntem sorunun çözümü için gereklidir ama tek başına uygulandığı takdirde çocuklarını yanlarında getirmek zorunda olan mevsimlik işçi aileleri için de yeni sorunlar yaratacak ayrıca adil olmayan bir politika olacaktır. Bu nedenle söz konusu çocukların hasat döneminde uygun koşullarda barınmalarını ve sosyal faaliyetlerde bulunmalarını sağlayacak alt yapının da hazır edilmesi zorunludur. Sahadan ve ilgili kuruluşlardan edinilen bilgiler, çocuk işçiliğine son vermek için mücadele veren sivil toplum kuruluşlarının çocuklar için eğitim ve sosyal etkinlikler gerçekleştirmeye ve yemek, kırtasiye, kıyafet gibi desteklere yönelik girişimlerde bulduklarını göstermektedir.

Çocuk işçiliği sorunun tartışmaya açık bir diğer vechesi de 15-17 yaş grubunun durumudur. İş kanununa göre bu yaş grubundaki çocukların "tehlikeli" olarak sınıflanan işlerin dışında ve eğitimi aksatmama koşuluyla çalışmaları yasaldır. Ancak mevcut yasalarda, ağır çuvalları taşımak hariç, fındık toplama tehlikeli ya da ağır bir iş olarak sınıflandırılmamıştır. Ama öte yandan Türkiye bu yaştaki çocukların da çalışmasını uygun görmeyen uluslararası konvansiyonlara imza atmıştır ama iş kanununda gerekli değişiklikleri yapmamıştır. Mevsimlik işçi aileleri ise bu yaştaki çocuklarının bahçelerde çalışmasını hem ekonomik bir zorunluluk olarak görmekte hem de bunları çocuk değil genç delikanlı olarak telakki ettiklerinden, çalışmalarını doğal karşılamaktadır. Ayrıca fındık hasadının yapıldığı ağustos ayı eğitim dönemi ile örtüşmemektedir. Gelecekte bu yaş grubu çalışma yasağı kapsamına alındığı takdirde ortaya çıkacak işgücü açığının nasıl karşılanacağı da belli değildir.

Çocuk işçiliğinin yanı sıra mevsimlik işçilerin yaşam koşulları da uluslararası konvansiyonların kapsamındadır. Bazı işçilerin fındık toplayamayacak kadar küçük yaştaki çocuklarını

beraberlerinde bahçelere götürdüğü ve bu çocukların başıboş kaldığı bir vakadır. Bazı aileler ise küçük yaştaki çocuklarını kamp alanlarında, yemek hazırlamakla veya yaşamın sürdürülmesi için gerekli gündelik işleri yapmakla görevli kişilerin refakatine bırakmaktadır. Bu çocuklar her ne kadar barınma alanlarında beslenme, temizlik gibi işlerden sorumlu kişinin ya da küçük yaştaki abi ve ablaların gözetimi altında olsalar da türlü kaza ve yaralanmalara karşı korunmasız kalabilmektedir. Çadırlardan ya da derme çatma barakalardan oluşan barınma olanakları da çoğunlukla asgari sağlık koşullarını (tuvalet, banyo, temiz suya erişim gibi) sağlamaktan oldukça uzaktır.

Doğu Karadeniz Bölgesi pek çok açıdan çözüm önerilerinin odağında yer almalıdır çünkü sorunların çoğu bu bölgede gözlemlenmektedir. Bununla birlikte zaman içinde benzer sorunların Batı Karadeniz’de de yaygınlık kazanma ihtimali göz ardı edilemez. Sorunların niteliğine bağlı olarak çözüm önerileri 3 başlık altında toplanabilir:

#### **a) Toprak verimliliğini artırmak, üretim maliyetlerini azaltmak**

- 1) Doğu Karadeniz Bölgesinde tesis edilen bahçelerin çoğu ekonomik ömrünü tamamlamıştır. Bahçelerin yenilenmesi ve makine tarımına uygun şekilde yeniden tesis edilmesi gereklidir. Tüm bahçeleri hızla yenilemek gerçekçi değildir. Hem kamu bütçesine olan maliyeti azaltmak hem de ihtiyaç duyulacak fındık fidanı sayısı göz önüne alındığında her yıl bahçenin belli oranda (yüzde 10, yüzde 20 gibi) yenilenmesi şart koşulabilir.
- 2) Geleneksel bakım yöntemlerinin terk edilerek modern zirai yöntemlerle fındık üreticiliği yapılması için sahada başarılı olan “iyi tarım uygulamaları” yaygınlaştırılmalıdır. Alan bazlı destekleme modeli yerine iyi tarım uygulamaları desteklenmelidir. Ziraat Odaları ve İl/İlçe Tarım Müdürlükleri bu desteği sunacak personel ve organizasyon kapasitesine ulaşmaları sağlanmalıdır.
- 3) Devamsız üreticilerin bahçeleri genellikle küçük ölçekli ve bakımsız olduğu için bu bahçelerde verimlilik düşüktür. Bahçe sahiplerinin ücret karşılığı olsa bile bu işleri yaptırma konusunda sorun yaşadıkları ifade edilmiştir. Bu sorun iki şekilde çözümlenebilir: ilk seçenek belli bir ücret karşılığı bahçe bakım hizmeti veren şirketlerin kurulması ve teşvik edilmesi olabilir. İkinci seçenek ise dileyen kişilerin mülkiyeti kendilerinde kalacak şekilde bahçelerinin sorumluluğunu devredebilecekleri bahçe birleştirme projeleri geliştirilerek bu bahçelerin mekanizasyon imkanlarından yararlandırılması teşvik edilebilir.
- 4) Fındığın tarihsel ve doğal yetişme ortamı olan Doğu Karadeniz’de gelenekçilik, bahçelerin küçük olması, arazinin eğimli olması ve devamsızlık gibi nedenlerle maliyetler yüksek ve verimlilik düşüktür. Yüz binlerce insanın geçimini fındıktan sağladığı dikkate alarak devlet bir yandan TMO aracılığı fındık alımı yaparken diğer yandan da alan bazlı destekler sunmaktadır. Aldığı ürünü uygun fiyata satamaması durumunda TMO zarar etme riski ile karşı karşıyadır. Doğu Karadeniz bölgesinin zorlukları düşünülerek hayata geçirilen imkân ve fırsatlardan bu desteklere ihtiyacı olmayan yüksek verimli Batı Karadeniz Bölgesi üreticileri de faydalanmaktadır. Bu da kamu kaynaklarının etkin şekilde kullanılmasını engelleyerek toplumsal refah kaybına yol açmaktadır. Bu sebeple

Doğu Karadeniz Bölgesine has tedbirler düşünülmeli ve tartışılmalıdır. Örneğin, Doğu ve Batı Karadeniz arasındaki maliyet farkı hesaplanarak Doğu Karadeniz üreticilerine üretim bazlı telafi ödemeleri yapılması tartışılabilir.

- 5) Fındık üretimine izin verilen yerlerde genellikle verimlilik düşük, verilmeyen yerlerde ise yüksektir. Türkiye'nin toprak verimliliği açısından zaten rakiplerinin gerisinde olduğu göz önüne alındığında toprak verimliliğinin yüksek olduğu alanlarda fındık üretimine izin verilmesi düşünülmelidir.

#### **b) Fındık piyasasının işleyişinin etkinleştirilmesi ve ihracatta katma değer artışı**

- 6) TMO'nun alım görevleri uzun erimli değil, yıl yıl belirlendiği için hem TMO'nun organize olması hem de piyasa oyuncularının beklentileri noktasında belirsizlikler oluşmaktadır. TMO'nun fındık yanında Türkiye'nin tarım ürünü ihracatında en büyük paya ve rekabet üstünlüğüne sahip olduğu kuru üzüm, kuru incir ve kuru kayısı alımı da yaptığını düşünürsek bir yandan bu ürün piyasalarını düzenleyecek diğer yandan tarım sektörünün teknolojik açıdan gelişmesini sağlayarak bu ürünlerin ihracatını uzun vadeli planlayacak yeni bir kamu kuruluşuna ihtiyaç vardır.
- 7) Türkiye'nin fındık üretimi büyük ölçüde kırılmış haliyle (iç fındık), kısmen de kavrulmuş olarak ihraç ediliyor. Fındık, iç fındık olarak satıldığında kâr marjı düşük kalmaktadır. Fındıkta katma değeri yüksek nihai ürünlerin üretimi ve ihracatını teşvik edecek yeni politikalar üzerinde düşünülmelidir.

#### **c) İhracatın yaptırımlarla karşılaşmamasına yönelik önlemler**

- 8) Fındık tarımında çocuk işçiliğini önlemek için bir taraftan tedbirler daha sıkı uygulanmalı diğer taraftan çocuk işçi kullanmayan üreticiye teşvikler sağlanmalıdır. Sertifikalı üretimin yaygınlaşması ile hem teşvik ihtiyacı azalacağı hem çocuk işçi çalıştırılmasının önüne geçileceği ve üretimde kalite artışı sağlanacağı için sertifikalı üretim özendirilmelidir.
- 9) Üreticiler, Tüccarlar, Mevsimlik İşçi Temsilcileri, Tarım İl Müdürlükleri, Ziraat Odaları, Borsalar, İhracatçı birlikleri, STK'lar ve hukukçular gibi konunun paydaşları çocuk işçiliği, insan hakları ve çevresel düzenlemeler açısından fındık tarımında uyulması gereken "ortak kuralları" beraber belirleyerek tedarik zincirinde herkesin bu ortak kurallara uyuması sağlanmalıdır.

## Giriş

Karadeniz Bölgesi'nde fındığın tarihteki izleri binlerce yıl öncesine kadar sürmektedir. Arkeolojik bulguları ve destanları bir yana bırakırsak bu iz yazılı kaynaklarda MÖ 5. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Antik çağın ünlü tarihçisi Herodotos fındığın Karadeniz'in doğusunda yetiştirildiğini yazmıştır. 13. yüzyılda yaşamış olan Seyrani, Karadeniz Bölgesi'ne yaptığı ziyaret sırasında Giresun'da bolca fındık yetiştirildiğinden bahseder. Fındığın ihraç edildiğine dair ilk bilgiye Fransa ile Osmanlı arasında 1737 yılında yapılan anlaşmada rastlanmaktadır; bu anlaşmada satılacak ürünler arasında fındık da yer almıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinde kabuklu fındığın Rusya'ya, Romanya'ya ve Belçika'ya ihraç edilmeye başlandığı bildirilmektedir<sup>1</sup>.

Giresun fındığın anayurdu<sup>2</sup> olarak kabul edilmekle birlikte, fındık üretiminin 19. yüzyılın sonuna doğru Doğu Karadeniz'in diğer illerine yayıldığı görülmektedir. 1894 tarihinde çıkarılan bir yasayla Ordu'da sıtma hastalığını önlemek için pirinç ekimi yasaklanmış ve fındık üretimi teşvik edilmiştir. Cumhuriyet döneminde devletin fındık üretimine ve piyasasına düzenleyici olarak müdahale etmeye başlaması 1930'lu yıllara denk gelir. 10 Ekim 1935 yılında Ankara'da Birinci Ulusal Fındık Kongresi toplanmış ve bir Fındık Nizamnamesi yayınlanmıştır<sup>3</sup>. Fiskobirlik'in kuruluş yılı 1938'dir.

İlerleyen yıllarda fındık dikili alanlar, Giresun'un yanı sıra diğer Karadeniz illerine doğru, özellikle Ordu'da patates ve mısır üretiminin yerini alarak hızla genişlemiştir. Son elli yılda fındık bahçesi alanı toplamda yüzde 85 artarken, Batı Karadeniz bölgesinin payı da genişlemiştir. Günümüzde dikili alan ve üretim bakımından Ordu ilk, Samsun ikinci sıradadır. Fındık çiftçi sayısının 500 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir<sup>4</sup>. Fındık üretimi ve ticareti Karadeniz Bölgesi'nde halen önemli bir geçim kaynağıdır.

Fındık üretimi yüzde 80-85 civarında ihraç edilmekte ve ihracat miktarlarında ve uluslararası fiyatlardaki dalgalanmalara bağlı olarak, 1 milyar 600 milyon ila 2 milyar 300 milyon dolar arasında ihracat sağlanmaktadır<sup>5</sup>. Üretimin kalan kısmı ise büyük ölçüde iç piyasada çeşitli gıda ürünlerinde sanayi girdisi olarak kullanılmaktadır. Türkiye'nin ihraç ettiği fındığın dolar cinsinden değerinin uluslararası fındık piyasasındaki payı Şekil 1'de görüldüğü gibi 1990'lı yıllarda hala artış eğilimindeydi ve yüzde 90'ları zorluyordu. Ancak bu pay 2000'li yıllardan itibaren rakip ülkelerdeki fındık üretiminin ve ihracatının artışı sonucu inişe geçerek günümüzde yüzde 70'in altına gerilemiştir. Bu raporda ele alınan sorunlara etkili çözümler getirilemediği takdirde Türkiye'nin payında azalışın devam etmesi kaçınılmazdır.

---

<sup>1</sup>Ulusal Fındık Çalıştayı, Tarım ve Orman Bakanlığı ile TMO,2019, s. 11.

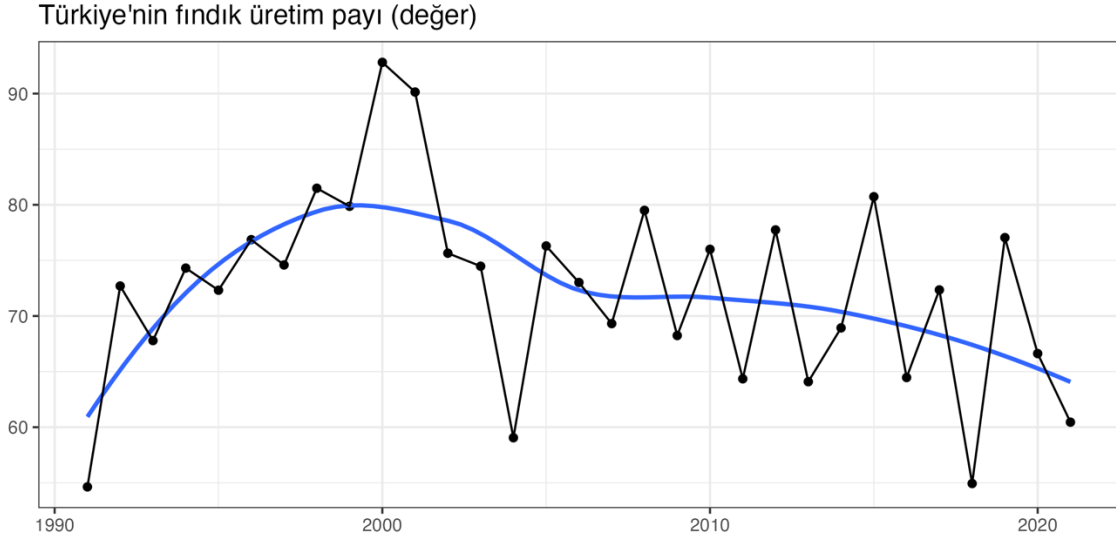
<sup>2</sup> İsviçreli Lui Ramber'in 5 Mayıs 1902 tarihli gezi günlüğünde Giresun'dan şöyle söz etmektedir: "Sabah şafakla beraber Giresun'a geldik... İşte bugün fındık diyarındayız... Yamaçlar üzerinde, küçük vadilerin kıvrımlarında, sözün kısası her tarafta düzenli biçimde dikilmiş fındıklar görülür." (Ulusal Fındık Çalıştayı, 2019, s.11)

<sup>3</sup> "Fındığın Tarihçesi", Ziya Efendi Blog, 27 Ağustos 2022 ve Ulusal Fındık Çalıştayı, Tarım ve Orman Bakanlığı ile TMO,2019, s. 12.

<sup>4</sup> Ulusal Fındık Çalıştayı 2019, s. 18.

<sup>5</sup> TİM verilerine göre son beş yılda ihracatta en düşük gelir 2018'de 1 milyar 635 milyon, en yüksek gelir ise 2020 yılında 2 milyar 261 milyon dolar olarak kayda geçmiştir. 2022'de ihracat geliri ise 1 milyar 751 milyon dolardır.

**Şekil 1: Uluslararası fındık piyasasında Türkiye'nin USD cinsinden payı ve trend, 1990-2021**



Kaynak: FAOStat, Trend Betam hesaplaması

Türkiye üretimdeki yüksek payı sayesinde bugüne kadar fındığın uluslararası fiyatının oluşmasında önemli ölçüde belirleyici role sahip olmuştur<sup>6</sup>. Ancak bu payın azalış trendi devam ettiği takdirde, gelecekte Türkiye fiyat belirleyici rolünü kaybedebilir. Türkiye'nin uluslararası fındık ticaretinde hâkimiyetini devam ettirebilmesi için üretimiyle birlikte ihracatını da artırması gerekmektedir. Ancak fiyat rekabetini göğüsleyebilmesi için üretim artışını dikili alanları artırarak değil, verimliliği ve kaliteyi artırarak gerçekleştirmelidir. Bu gerekliliğin koşulları ve ne ölçüde gerçekleşebileceği bu raporun temel konusunu oluşturmaktadır.

Türkiye'de fındık piyasasının işleyişinde ve kurumsal yapısında zaman içinde önemli değişimler yaşanmıştır. Bu politika değişikliklerinde sayıları yüzbinlere varan fındık üreticilerinin çok geniş bir seçmen kitlesi oluşturması da belirleyici bir rol oynamaktadır. Devlet, 2009 yılına kadar fındıkta taban fiyat açıklamakta ve fındık alımı yapmaktaydı. Bu alımları 2006 yılına kadar Fiskobirlik, bu kuruluşun piyasa koşullarının üzerine çıkan taban fiyatlarının yol açtığı mali yükler nedeniyle mali zorluklar yaşamasından sonra ise 2006/10865 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 2006-2009 yılları arasında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) gerçekleştirmiştir<sup>7</sup>. 2009 yılında 2009/15202 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile taban fiyat uygulaması ve devletin fındık alımlarına son verilmiş, pazarda serbestleşmeye geçilmiş ve bahçe tapu sahiplerine dekar başı nakit olarak verilen "Alan Bazlı Gelir Desteği" vermeye başlanmıştır. 2009 yılında başlayan bu destek halen devam etmekle birlikte, cari destek tutarı son yıllarda enflasyona paralel şekilde güncellenmediğinden reel olarak önemli ölçüde erozyona uğramıştır.

Serbest piyasaya geçiş sonrasında her ne kadar zaman içerisinde yeni il ve ilçelerin de katılımı ile dinamik bir liste oluşmuş olsa da ruhsatlı üretim alanları en son 2014/7253 sayılı Bakanlar

<sup>6</sup> Bu durum TMO Fındık Daire Başkanlığı ile yapılan görüşmede teyit edilmiştir. Fındık fiyatlarının ele alındığı bölümde bu konuda kapsamlı bilgi verilecektir.

<sup>7</sup> Ulusal Fındık Çalıştayı, 2019, s.13

Kurulu Kararı ile 16 il olarak sınırlandırılmıştır. Söz konusu düzenlemede bahse konu iller dışında fındık ekim alanları yasaklanmış olmakla birlikte, cezai yaptırımı bulunmamaktadır. Fakat bu iller dışında gerçekleştirilen üretim, başta alan bazlı destekleme olmak üzere, diğer devlet desteklerinin kapsamı dışında tutulmaktadır.

Yine 2009/15201 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile “Telafi Edici Ödeme” sistemi tesis edilerek, fındık yerine alternatif ürünlerin üretimi teşvik edilmek istenmiştir. Bu sistem 2009-2014 yılları arasında geçerli olmuş ve toplam 1596 üretici, 1765 hektar alanda bu destekten yararlanmıştır.

Fındıkta alan sınırlama politikaları ve doğrudan gelir desteği takviyeli serbest piyasa uygulaması 2017 yılına kadar devam etmiştir. Fındık üreticilerinin piyasa fiyatının düzeyine ve istikrarsızlığına itirazlarının giderek artması sonucu, devlet yeniden piyasaya müdahale etmeye karar vererek TMO’yu alım yapmakla görevlendirmiştir. 2017 yılında 137 bin tonluk alım yapan (hasadın yaklaşık beşe biri) TMO günümüzde hasadın miktarına bağlı olarak hatırı sayılır bir kısmını satın almaktadır. Ancak TMO’nun alım fiyatının taban fiyat olmadığı, diğer ifadeyle ilan ettiği fiyattan teklif edilen her miktarı satın almak zorunda olmadığını belirtmek gerekir. TMO alımlarda kalite bakımından seçici davranmakta, bu bakımdan ilan ettiği fiyat bir çeşit “baş fiyat” (en yüksek fiyat) olarak düşünülmelidir. Fındık sezonu başında piyasada fiyat hasada göre değişkenlik göstermekle birlikte TMO fiyatı referans alınarak oluşmaktadır. Fındığın piyasa fiyatını belirleyen etkenler “Fiyat Belirlenimi” başlıklı bölümde etraflıca ele alınacaktır.

Türkiye’de fındık üretimi ve ticareti iç içe geçen bir dizi yapısal sorunla yüz yüzedir. Bu sorunların bir araya gelerek oluşturdukları esas sorun, ortalamada düşük toprak verimliliği ile çeşitli üretim maliyetlerinin görece yüksekliğidir. Türkiye ortalama toprak verimliliği ve üretim maliyeti bakımından rakiplerine kıyasla oldukça geridedir. Ancak düşük verimlilik-yüksek maliyet durumu bölgeden bölgeye, hatta ilden ile ve bahçeden bahçeye büyük farklılıklar göstermektedir.

İşgücü maliyetini yükseltebilecek bir diğer gelişme de Avrupa’da tedarik zincirlerinde sürdürülebilir kalkınma hedeflerini ve izlenebilirliği norm haline getirmeye yönelik düzenlemelerin birbiri ardına yasalaşmasıdır. İlk olarak, 2017 yılında Fransa’da gönüllülük esasına dayanan 2017-399 Sayılı “Ana Şirketlerin ve Tedarik Şirketlerinin Tedbir Görevi Hakkında Kanun” yayımlanmıştır. Bu çerçevede, Fransa’da 5 bin, dünya genelinde 10 bin kişi çalıştıran şirketlerin insan hakları ve çevre ihlali risklerini tespit etmek ve önlemek amacıyla yıllık raporlar yayınlama ve bir önlem planını etkin bir şekilde uygulama yükümlülüğü bulunmaktadır. 24 Ekim 2019 tarihinde Hollanda’da yürürlüğe giren ve şirketlerin tedarik zincirlerini de kapsayan “Çocuk İşçiliği Durum Tespiti Yasası” ile Almanya’da 2021 yılında yasalaşan ve şirketlerin ölçeklerine bağlı olarak bu sene itibarı ile yürürlüğe giren “Tedarik Zincirlerinde Şirketlerin Özen Yükümlülüğü Hakkında Kanun” sürdürülebilir kalkınma başta olmak üzere onun ana bileşenlerinden olan insan hakları ve alt bileşeni çocuk hakları konusunda tüm değer zincirine belirli yükümlülükler yüklemekte ve cezai hükümler içermektedir. Bu düzenlemeler, hem sürdürülebilir kalkınma hedeflerine atfedilen önem hem de rekabetçiliğin tesisi açısından AB müktesebatı oluşturma çalışmalarını da hızlandırmış, bu

çerçeve de “Kurumsal Sürdürülebilirlik Durum Tespiti ve Direktif (AB) 2019/1937’yi değiştirmeye ilişkin Taslak Direktif” çalışmalarında nihai aşamaya gelinmiştir. Bahse konu Direktif’in 2024 itibarıyla müktesebat haline gelmesi öngörülmektedir. Söz konusu düzenlemeler, mevsimlik tarım işçileri için de geçerlidir. Bu çerçevede, 15 yaş altı çocukların fındık bahçelerinde çalıştırılması olanaksız hale gelecek, 15-18 yaş arası çocukların çalışması ise belirli daha zor koşullara bağlanacaktır. Bunun işgücü maliyetine etkileri “Çocuk İşçiliği” başlıklı bölümde tartışılmaktadır.

Bu araştırma raporunun ilk bölümünde ürün olarak fındığın niteliği, fındık dış ticareti, talebi ve rakip ürünler itibarıyla konumu dünya genelinde ele alınmaktadır. Takip eden bölümde fındığın dikili alanlar, üretim ve toprak verimliliğinden oluşan üç temel boyutu itibarıyla Türkiye’de gelişimi ve dünyadaki yeri incelenmekte, ardından da fındık piyasası oyuncuları ve rolleri tanımlandıktan sonra bu oyuncuların karşılıklı ilişkileri çerçevesinde fındık piyasasının işleyişine, diğer ifadeyle fiyatların nasıl belirlendiğine odaklanılmaktadır. Üçüncü bölümde, ilk iki bölümde elde edilen bilgiler, yapılan analiz ve değerlendirmeler ışığında Türkiye’de fındık sektörünün başlıca sorunları belirlenmekte, bu sorunların çözümlerine dair alternatif öneriler sunulmakta ve bu çözümlerin ekonomik ve siyasal açıdan ne ölçüde olanaklı oldukları değerlendirilmektedir.

Araştırma raporunun son bölümünde Türkiye’de fındık üretiminin, ülkemizde ve küresel olarak dikili alanlarda ve ortalama toprak verimliliğinde yaşanacak gelişmeler doğrultusunda, son yıllarda azalışa geçen ve günümüzde yüzde 63’e inmiş olan payının hangi seviyelere ulaşabileceği ele alınmaktadır. Bu payın seyri, Türkiye’nin uluslararası fındık fiyatını belirleme gücünün anahtarıdır. Türkiye fındık dikili alanlarında ve ortalama toprak verimliliğinde önümüzdeki yıllarda yaşanacak gelişmeler elbette mevcut sorunlara ne ölçüde ve ne kadar zamanda çözüm bulunacağına bağlı olarak şekillenecektir. Bu bağlamda muhtemel gelişmeler iki senaryo, Baz Senaryo ve Reform Senaryosu, çerçevesinde ele alınmaktadır. Baz Senaryonun temel kurgusu, Türkiye fındık sektörünün yüz yüze olduğu yapısal sorunların yeterince çözümlenemeyeceği ve bu sorunların gelecek yıllarda toprak verimliliğini sınırlamaya devam edeceği öngörüsüne dayanmaktadır. Reform Senaryosunda ise mevcut sorunlara büyük ölçüde ve makul süreler içinde çözümler bulunabileceği kabul edilmiştir.

Araştırmanın veri kaynakları bir yandan fındık sektörüne dair mevcut istatistikler ve yayınlanmış raporlar diğer yandan çiftçilerden başlayarak sektörün her aşamasındaki aktörler<sup>8</sup> ile Ordu, Giresun, Trabzon, Samsun, Adapazarı, Düzce ve İstanbul’da BETAM ekipleri tarafından yapılan çok sayıda derinlemesine görüşmelerden elde edilen bilgilerden oluşmaktadır. İlaveten Ankara’da TMO Fındık Dairesi, Kalkınma Atölyesi, Pikolo Derneği ve Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) yetkilileri ile de görüşülmüştür. Son olarak da Ordu Sanayi ve Ticaret Odası ile Betam tarafından 9 Haziran 2023’te düzenlenen ve sektörün başlıca aktörlerini temsilen 10 paydaşın katıldığı çalıştayda, araştırmanın hazırlık raporunda yer alan

---

<sup>8</sup> Görüşülen kişilerin sayıları ve mesleki sıfatları hakkında bilgi raporun ekinde yer almaktadır



bilgiler, analizler ve yorumlar tartışılmış, katılımcıların eleştiri ve önerileri alındıktan sonra rapora son şekli verilmiştir<sup>9</sup>.

## 1. Dünyada fındık sektörü

### 1a. Fındık dış ticareti

#### 1a.1 Sınıflama sorunu

Genel olarak fındık işlenmemiş olarak kullanılabilirdiği gibi, işlenip ara ürün olarak veya işlenip nihai ürün olarak da kullanılabilir. Çoğunlukla kıyılarak, kavrulularak, beyazlanarak, dilimlenerek veya ezilerek çikolata endüstrisindeki büyük şirketlere ara ürün olarak ihraç edilmektedir ve bu endüstrideki şirketler tarafından kullanılmaktadır. Daha önce genellikle işlenmemiş kabuklu ve kabuksuz (iç fındık) olarak yurt dışına ihraç edilirken, son yıllarda işlenmiş fındık ihracatı önemli bir artış göstermiştir. Bu gelişmede Türkiye'deki fındık kırma fabrikalarının sayısı ve kapasitelerinin artması sonucu ihracata mal hazırlayacak imkanların gelişmesi önemli bir etkidir. Ticaret Bakanlığı 2018 raporunda işlenmiş fındığı üç gruba ayırmaktadır<sup>10</sup>.

- Birinci Jenerasyon Ürünler: Kavrulmuş, beyazlatılmış, kıyılmış, dilinmiş, toz ve ezme fındık çeşitleri.
- İkinci Jenerasyon Ürünler: Fındık püreleri, krokanlar ve nugatlar.
- Üçüncü Jenerasyon Ürünler: Fındık filipsleri, fındık drajeleri, araştırmaları süren diğer ürünler.

Çalışmamızda bu tasniften yola çıkarak fındık ihracatını şu şekilde üçe ayırmayı uygun gördük (6 haneli Harmonize Sisteme (HS) kodları parantez içinde belirtilmiştir<sup>11</sup>:

- İşlenmemiş kabuklu ve iç (kabuksuz) fındık (080221 ve 08222)
- Ara ürünler: Kavrulmuş, kıyılmış, dilimlenmiş, ezilmiş, beyazlatılmış olarak işlenen birinci jenerasyon ürünler (200819'un bir kısmı) ile fındık püreleri (200799'un bir kısmı)
- Nihai ürünler: Krokanlar, nugatlar, fındık filipsleri ve fındık drajeleri (200819'un bir kısmı, 170490'ın bir kısmı)

Dünya ülkelerinin fındık dış ticareti yukarıda tanımladığımız üçlü ayırmda (işlenmemiş fındık, ara ürün, nihai ürün) veri bulunmadığı için kıyaslanamamaktadır. TÜİK'in veri derlemede kullandığı 12 haneli GTIP kodları bu ayırma izin verirken, tüm dünya ülkelerini kapsayan ve FAOStat verileri için temel veri kaynağı olan UNComtrade veri tabanı 6 haneli Harmonize Sistem sınıflaması buna izin vermemektedir. Bu sebeple ülkelerin fındık ticaretini kıyaslarken sadece işlenmemiş fındık rakamları kullanılmıştır. Buna karşılık işlenmiş fındığa ilişkin bilgiler Türkiye için TÜİK'te, Avrupa Birliği ülkeleri için Eurostat'ta mevcuttur. TÜİK verileri hem ara

<sup>9</sup> <https://www.ordugazete.com/otso-da-betam-findik-calistayi/34632/>, erişim tarihi: 15 Haziran 2023

<sup>10</sup> Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2018)

<sup>11</sup> 6 haneli HS sınıflaması ile ilgili daha ayrıntılı açıklama Ek 1'de yer almaktadır.

ürün hem de nihai ürün ayrımında mevcut iken Eurostat verileri sadece ara ürün için farklı ülkeleri kıyaslamaya müsaade etmektedir.

Dünya Tarım Örgütü (FAO) verilerine göre dünya fındık ihracatının büyük çoğunluğunu Türkiye gerçekleştirmektedir. Diğer önemli fındık ihracatçısı ülkeler İtalya, Azerbaycan, ABD, Şili ve Gürcistan'dır. Üretici olmamalarına rağmen çoğunlukla Türkiye'den ithal ettiği fındığı kabuklu, iç veya işlenmiş olarak ihraç eden (reeksport) başlıca ülkeler Almanya, Hollanda, Belçika, Avusturya, İngiltere, İsviçre ve Kanada'dır. Raporda ilk olarak işlenmemiş fındık ithalatı yapan ülkeler kıyaslanacaktır.

### 1a.II Fındık ithalatı

İşlenmemiş fındık ithalatında Almanya, İtalya ve Fransa toplam ithalatın yüzde 50'den fazlasını oluşturmaktadır (Tablo 1). Bu ülkelerde faaliyet gösteren çikolata şirketlerinin bu ithalatı yaptığı düşünülmektedir. Sanayileşme hızı yüksek olan Çin'de de ara ürün olarak fındık ürünlerinin ithalatında ciddi artışlar görülmektedir. Son 8 senede Çin'in toplam işlenmemiş fındık ithalatı içindeki payı yüzde 2,5'ten yüzde 4,6'ya çıkmıştır. İthalat payında artış görülen bir diğer ülke ise yine gelişmekte olan ülkelere Polonya olmuştur.

**Tablo 1: İşlenmemiş fındık ithalatında ana aktörler, cari ABD doları<sup>12</sup> ve payları**

	2017-2018		2019-2020		2021-2022	
	Değer	Pay	Değer	Pay	Değer	Pay
Almanya	934.847.488	26,4	970.301.300	24,7	1.054.599.964	28,0
İtalya	645.342.140	18,2	881.979.729	22,4	797.299.557	21,1
Fransa	369.154.781	10,4	354.815.000	9,0	301.115.251	8,0
Kanada	176.921.162	5,0	211.773.324	5,4	217.075.669	5,8
Çin	87.023.639	2,5	133.463.300	3,4	174.219.626	4,6
Rusya	123.454.832	3,5	163.384.689	4,2	*	*
Polonya	126.919.607	3,6	87.916.528	2,2	125.373.758	3,3
İsviçre	137.790.103	3,9	121.930.870	3,1	110.700.136	2,9
Toplam	3.542.875.468		3.928.704.898		3.770.946.626	

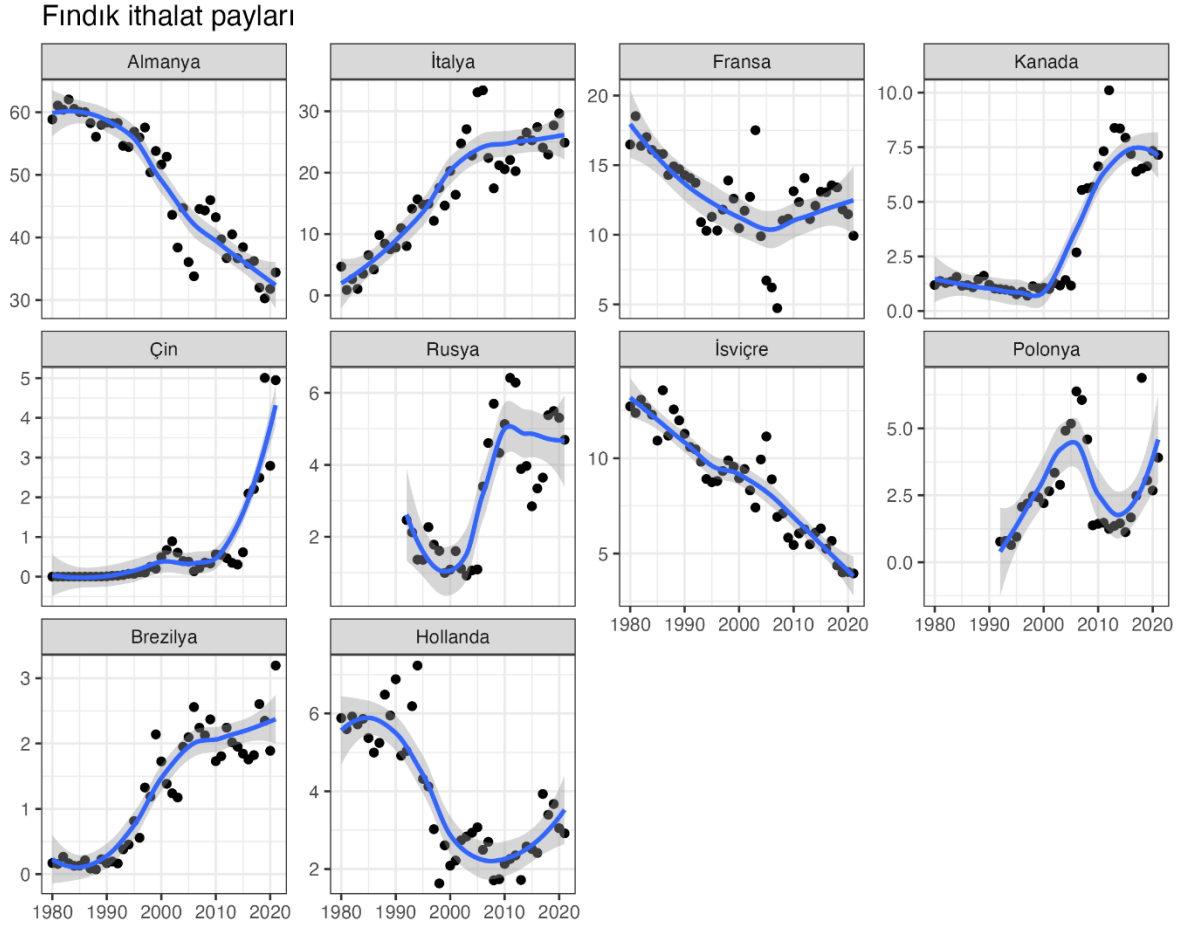
Kaynak: UNComtrade

İthalatta AB ülkelerinin sözü geçmekte, Çin ve Polonya'nın alım hızı ise artmaktadır.

Uzun vadeli kıyaslama için ithalat payları Şekil 2'de verilmektedir. İşlenmemiş kabuklu ve iç (kabuksuz) fındık ithalatında Almanya'nın payı son 40 yıl içinde yüzde 60'lardan yüzde 30'lara kadar düşerken, İtalya'nın payı yüzde 2'lerden yüzde 30'lara kadar çıkmıştır. Başka bir deyişle fındık ithalatı Almanya'dan İtalya'ya kaymıştır. Almanya gibi ithalat payı düzenli azalan bir diğer ülke İsviçre'dir. İthalatı son 20 yılda hızla artan diğer ülkeler ise Çin, Kanada ve daha düşük bir ivmede Rusya'dır.

<sup>12</sup> Fındık üretimi ve ticaretindeki seneden seneye oynaklığı hafifletmek için ardışık iki yıl toplanmıştır.

## Şekil 2: Fındık ithalat payları



Kaynak: UNComtrade, Betam

AB ülkeleri arasında ara ürün (kıyılmış, dilinmiş, beyazlanmış, kavrulmuş) fındık ithalatının nasıl geliştiğine baktığımızda ise Almanya bu ürünün ithalatında çok daha etkindir. Almanya'yı Fransa, Hollanda, Belçika ve Polonya takip etmektedir.

**Tablo 2: Ara ürün fındık ithalatında ana aktörler (cari Euro)<sup>13</sup>**

	2017-2018	2019-2020	2021-2022
Almanya	607.095.108	623.868.028	659.460.501
Fransa	150.325.636	156.073.298	182.023.187
Hollanda	140.431.458	160.577.272	152.607.102
Belçika	133.877.891	122.037.518	126.857.752
Polonya	45.860.317	85.304.980	103.323.224

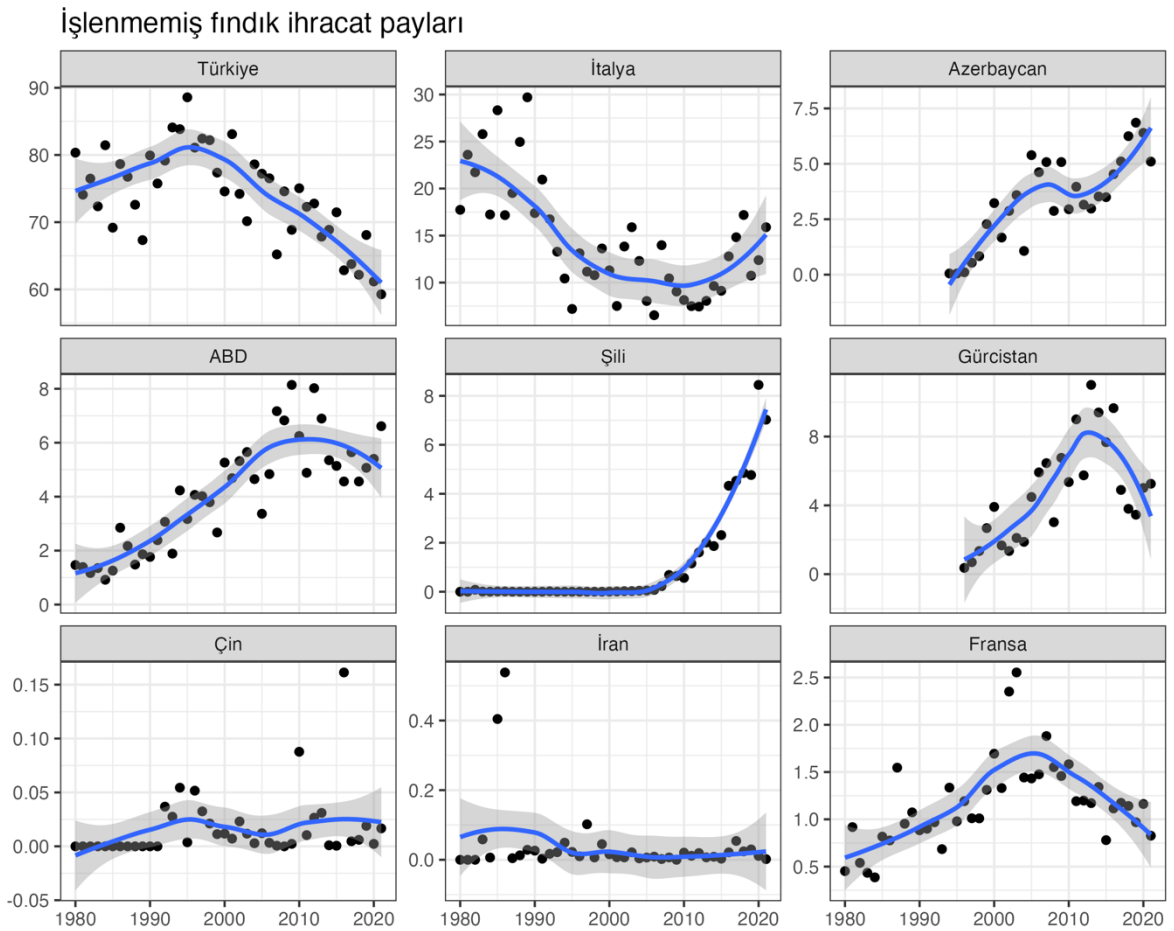
Kaynak: Eurostat

<sup>13</sup> Fındık üretimi ve ticaretindeki seneden seneye oynaklığı hafifletmek için ardışık iki yıl toplanmıştır.

### 1a.III Fındık ihracatı

Fındık ihracatını yukarıda tanımladığımız üçlü ayırmada (işlenmemiş, ara ürün, nihai ürün) incelediğimizde ihracatın çoğunluğunu işlenmemiş (kabuklu ve iç) fındık oluşturmaktadır. Şekil 3'te 1980 sonrası dönemde başlıca ülkelerin işlenmemiş fındık ihracat payları sunulmuştur. Türkiye'nin işlenmemiş fındık ihracatı içindeki payının 2000'li yıllardan itibaren düzenli gerilediği görülmektedir. 2000 öncesi yüzde 80'lerden günümüzde yüzde 63'e kadar gerilemiştir. Yaklaşık yüzde 20'lik puan kaybı Azerbaycan (6 puan), Şili (6 puan), ABD (4 puan) ve Gürcistan (4 puan) gittiği anlaşılıyor. Özellikle Şili'nin neredeyse kesintisiz ve hızla yükselen payına dikkat çekmek isteriz. 2000'li yıllara kadar fındık ihracatında yeri olmayan Şili yaklaşık yüzde 8 payla günümüzde üçüncü sıraya yerleşmiştir.

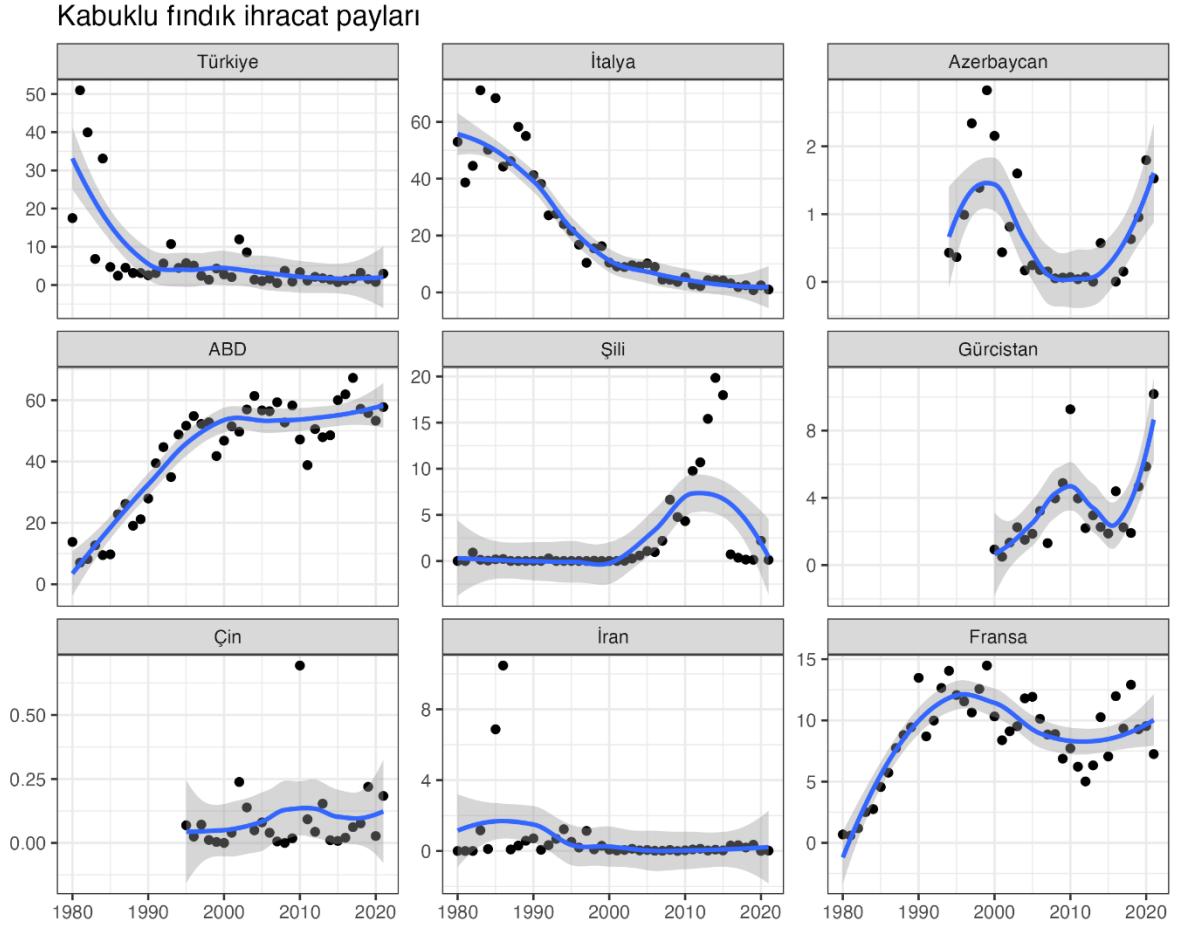
Şekil 3: İşlenmemiş fındık ihracat payları: 1980-2021



Kaynak: FAOStat, Betam.

İşlenmemiş fındık ihracatının neredeyse tamamı iç fındıktan oluşmaktadır. Dünyada işlenmemiş fındık ihracatının payı yüzde 90-95 bandında seyrederken Türkiye'de işlenmemiş fındık ihracatının hemen hepsi iç fındıktır. Şekil 4'te dünya kabuklu fındık ihracatında seçili ülkelerin payı sunulmaktadır. Dünya kabuklu fındık ihracatının yarısından fazlasını tek başına ABD gerçekleştirmektedir. Son 40 yıllık eğilimlere baktığımızda İtalya ile ABD yer değiştirmiştir. Fransa'nın payı ise yüzde 10 bandında seyretmektedir.

Şekil 4: Kabuklu fındık ihracat payları: 1980-2021



Kaynak: FAOStat, Betam.

FAOStat ve UNComtrade kullanılan sınıflamanın yeterince ayrıntılı olmayışı sebebi ile Şekil 3'te yapılan analize benzer bir kıyaslamayı işlenmiş fındık ürünleri için yapabilmek mümkün değildir. TÜİK verilerindeki "işlenmemiş" fındık ticaretine ilişkin veriler FAOStat ve UNComtrade verilerinde "fındık" başlığı altında yer almaktadır. Buna karşın TÜİK verilerinden elde ettiğimiz işlenmiş (ara ürün ve nihai ürün) fındık verisi FAOStat ve UNComtrade pek çok başlığa dağıldığı için işlenmiş fındık ürünleri için sağlıklı bir kıyaslama yapılamamaktadır. Bununla birlikte sadece ara ürünler için Eurostat verilerini kullanarak seçili AB ülkelerini kıyaslayabiliriz. AB ülkeleri arasında ara ürün (kıyılmış, kavrulmuş) fındık ihracatının seyrine baktığımızda en büyük ihracatı fındık üreticisi olmayan Hollanda yapmakta, onu İtalya ile yine fındık üreticisi olmayan Almanya izlemektedir. Ara ürün ihracatında Türkiye tek başına Hollanda, İtalya, Almanya, İspanya ve Fransa'nın toplamından yaklaşık iki kat daha fazla bir büyüklüğe sahiptir. (Bkz. Tablo 3). Avrupa ülkeleri kıyılmış, kavrulmuş fındığı çok büyük ölçüde nihai ürüne dönüştürürken, Türkiye'nin stratejik ürünü olan fındığın nihai ürün olarak değerlendirilmesinde doldurulması gereken bir potansiyel görülmektedir.

**Tablo 3: Kıyılmış, dilimlenmiş, kavrulmuş fındık ihracatında ana aktörler (cari Euro)**

	2013-2014	2015-2016	2017-2018	2019-2020	2021-2022
Hollanda	103.088.980	136.697.984	138.282.947	164.273.466	172.562.664
İtalya	127.835.174	192.680.679	131.512.821	145.540.623	171.861.988
Almanya	67.052.406	95.667.431	95.154.580	106.927.519	120.107.976
İspanya	40.017.056	46.800.546	51.072.533	59.951.371	64.863.985
Fransa	48.667.241	72.361.252	65.159.392	68.149.739	56.458.395
Türkiye*	904.463.673	1.245.181.731	931.399.162	1.050.134.642	1.120.257.351

Kaynak: Eurostat,TÜİK. Not: Türkiye verileri, karşılaştırma amacıyla TÜİK'ten alınmıştır, diğer AB ülkelerinin istatistikleri ise Eurostat'tan alınmıştır.

Dünya fındık ticaretinin bu genel görünümünün ardından en büyük fındık ihracatçısı olan Türkiye'nin ihracatının zaman içindeki değişimini ve bu ihracatı hangi ülkelere yaptığını daha yakından inceleyeceğiz. Yukarıda tanımladığımız üçlü kırılımda Türkiye fındık ihracatına baktığımızda 2005-2022 arası dönemde işlenmemiş fındığın payı yaklaşık 7 puan azalarak yüzde 55,4'e gerilemiş, ara ürün (kıyılmış ve kavrulmuş) fındık ihracatının benzer oranda artarak yüzde 44,5'e yükselmiştir (Tablo 4). Nihai ürünlerin (draje ve krokan) tonaj ve değer bakımından ihracat içindeki payları ihmal edilecek kadar düşüktür; yüzde 0,4'ten yüzde 0,1'e düşmüştür. Bu da Türkiye'de fındık sektöründeki katma değer artışının oldukça yavaş olduğunu göstermektedir.

**Tablo 4: Türkiye'de fındık ve fındık ürünü ihracatı payları (değer olarak)**

	İşlenmemiş	Ara ürün	Nihai ürün
2005	62,7	37,0	0,3
2006	62,5	37,2	0,4
2007	60,4	39,3	0,3
2008	54,9	44,6	0,4
2009	60,3	39,3	0,4
2010	59,0	40,7	0,4
2011	59,1	40,6	0,3
2012	59,0	40,7	0,3
2013	57,9	41,8	0,3
2014	58,0	41,8	0,2
2015	57,7	42,1	0,2
2016	58,4	41,5	0,2
2017	57,1	42,8	0,1
2018	56,9	42,9	0,2
2019	61,3	38,6	0,2
2020	56,9	43,0	0,1
2021	58,5	41,4	0,1

2022	55,4	44,5	0,1
------	------	------	-----

Kaynak: TÜİK.

Bu ürünler arasında ihracatta fiyatın (dolar/kg) en yüksek olduğu fındık ürünü, **çıkıntısı ayrılmayan, kavrulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındıktır**. İhracatta en yüksek paya sahip **taze veya kurutulmuş kabuksuz fındıkta** ise kilogram başına ihracat fiyatı sıklıkla ortalama kilogram başına fındık ürünleri ihracat fiyatının altında seyretmektedir (Tablo 5).

**Tablo 5: Seçili fındık ürünlerinde kilogram başına ihracat fiyatı (cari dolar)**

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Fındık; kabuksuz (taze veya kurutulmuş)	5,78	5,52	5,96	7,12	6,53	6,28	9,12	11,46	8,68	6,69	5,79	6,45	7,09	6,41	5,38
Fındık püresi (füre); şeker oranı =< %13, pişirilerek hazırlanmış, homojenize olmayan	6,12	3,84	5,32	6,13	6,24	5,93	8,21	10,62	7,56	6,46	4,97	4,75	5,36	5,96	5,14
Kıyılmış fındık (beyazlatılmış, kavrulmuş kabuksuz fındıktan mamul); ambalajda net >1 kg	6,94	5,16	6,68	7,59	7,45	6,86	9,84	12,90	8,98	7,39	6,07	6,21	7,07	6,94	5,93
Kavurulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındık; ambalajda net >1 kg	7,13	5,96	6,63	7,65	7,57	7,05	9,44	13,09	9,74	7,66	6,63	7,18	7,73	7,33	6,62
Kavurulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındık (çıkıntısı ayrılmamış); ambalajda net >1 kg	7,53	5,85	6,91	7,72	7,82	7,01	9,64	13,49	9,51	8,11	6,42	6,67	7,08	6,85	5,61
Diğer	6,42	5,47	6,37	7,36	7,09	6,52	9,11	11,87	8,69	6,88	5,81	6,60	7,31	6,47	5,92
Toplam	6,20	5,32	6,10	7,15	6,78	6,42	9,13	11,75	8,69	6,91	5,83	6,33	6,91	6,54	5,59

Kaynak: TÜİK

Türkiye, işlenmemiş ürünü çoğunlukla İtalya'ya satarken, işlenmiş ürünü ekseriyetle Almanya'ya satmaktadır. Toplam kabuklu ve kabuksuz fındık ihracatımızın yüzde 30'unu oluşturan İtalya, bu fındığın bir kısmını işleyip kendi çikolata sektöründe kullanmakta, kalan kısmını da kıyılmış, dilimlenmiş, kavurulmuş hale getirerek Avrupa içinde diğer ülkelere ihraç etmektedir (Tablo 6).

**Tablo 6: Türkiye'nin işlenmemiş fındık ihracatının ülke dağılımı (%)**

	2018	2019	2020	2021	2022
İtalya	29,1	41,3	31,8	34,2	30,4
Almanya	16,0	13,3	15,8	17,7	25,1
Fransa	7,3	8,4	7,7	8,2	7,0
İsviçre	5,2	3,5	4,8	4,1	5,0
Polonya	4,1	5,1	5,4	5,4	4,4
Brezilya	2,4	2,2	2,6	2,4	2,5
Kanada	5,9	4,5	5,5	2,3	2,1
Hollanda	2,3	1,7	2,1	2,2	1,9
Rusya	1,9	1,1	1,8	1,5	1,9
İspanya	1,7	1,6	1,8	1,5	1,6
ABD	3,6	2,3	2,3	1,6	1,3
Belçika	1,0	0,5	0,8	0,6	0,9
Listedekilerin Toplamı	80,7	85,5	82,3	81,7	84,1

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin ara ürün (kıyılmış ve kavrulmuş) fındık ihracatının üçte birini tek başına Almanya'daki alıcılar oluşturmaktadır. Fındık, ağırlıklı olarak çikolata endüstrisinde kullanılma amacıyla kıyılmaktadır (Tablo 7).

**Tablo 7: Türkiye'nin ara ürün (kıyılmış ve kavrulmuş) fındık ihracatının ülke dağılımı (%)**

	2018	2019	2020	2021	2022
Almanya	36,1	34,5	32,5	32,2	31,7
Avusturya	4,4	5,9	7,0	6,6	7,0
İtalya	4,3	4,2	6,0	5,7	6,2
Hollanda	6,6	6,2	6,5	5,8	5,6
Fransa	5,3	5,2	5,8	5,7	5,3
İspanya	3,7	3,7	3,7	3,7	4,4
Belçika	5,7	4,3	4,5	4,4	4,3
Polonya	2,0	2,3	3,7	3,6	3,8
Çin	4,5	8,5	4,1	5,5	3,6
ABD	1,6	1,6	1,5	1,7	1,9
İsviçre	1,4	1,4	1,4	1,2	1,6
Rusya	1,3	1,0	0,6	0,5	0,9
Listedekilerin toplamı	76,8	78,8	77,3	76,5	76,3

Kaynak: TÜİK

Son olarak işlenmemiş fındık ihracat fiyatları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Üretici fiyatlarını dikkate almadan sadece ihracat fiyatlarına odaklanmak yanıltıcı olabileceğinden,



Türkiye ile fındık piyasasının diğer büyük oyuncularını karşılaştırırken, üretici ve ihracat fiyatlarını birlikte ele almaktayız. Karşılaştırmanın görelî fiyat yaklaşımı ile yapılması daha anlamlı sonuç vermektedir. Maliyet ve rekolteadaki ani değişimler fiyatları etkilemekle birlikte, 2000 sonrası dönemde Türkiye’de genel olarak 1 kg kabuklu fındık başına üretici fiyatı 3 dolar, iç fındığın ihracat fiyatı ise 6 dolar civarı seyretmiştir.

Şekil 5’te Türkiye fiyatı 1’e eşitlenerek diğer ülkelerin görelî üretici fiyatları, Şekil 6’da görelî ihracat fiyatları sunulmaktadır. ABD, Azerbaycan ve Gürcistan’daki üretici fiyatları Türkiye’nin sistematik olarak altında seyretmektedir. İkinci büyük oyuncu İtalya’da üretici fiyatları uzun süre Türkiye’nin seviyesinde seyrettikten sonra, son yıllarda belirgin ölçüde yükselerek Türkiye fiyatının yaklaşık bir buçuk katına çıkmıştır. Fransa’da ise üretici fiyatları 1990’da Türkiye’nin üzerindeyken yıllar içinde düşerek Türkiye fiyatının altına inmiştir. İran’ın durumunu “dışarı düşen” olarak konumlandırmak mümkündür. Son yıllara kadar Türkiye fiyatı ile benzerlik gösterdikten sonra üretici fiyatları son 3-4 yılda hızla artarak Türkiye fiyatının 10 katını bulmuştur. Bunun sebebi son yıllarda İran’da uygulanan üçlü döviz kuru rejimidir: açık piyasa oranı, resmi oran ve NIMA oranı<sup>14</sup>. Bu rejimdeki üç oran farklı seyredebilmektedir. Açık piyasa oranı ülke çapında en yaygın olan İran Riyali’nin gerçek değerini gösteren kurdur. Resmi oran bazı ürünlerin ithalatında hesaba katılan kur olup hükümet tarafından sübvansede edilmektedir. Bu oran açık piyasa oranına kıyasla Riyal’i daha değerli göstermektedir. FAOStat verileri resmi kurları esas aldığı için İran fındık fiyatları yapay şekilde yüksek görünmektedir<sup>15</sup>.

İhracat fiyatları ise bambaşka dinamikler göstermektedir. ABD, Azerbaycan ve Gürcistan’daki ihracat fiyatları Türkiye’nin fiyatlarına çok yakındır. Buna karşılık Şili, Fransa ve İtalya’da ihracat fiyatları Türkiye’ye kıyasla daha yüksektir. Türkiye’ye kıyasla İran’da üretici fiyatları çok daha yüksek iken ihracat fiyatları daha düşüktür. Bunun sebebinin üretici fiyatları ile ihracat fiyatları için kullanılan farklı kurlar olduğunu yukarıda belirtmiştik.

İhracat fiyatlarının üretici fiyatlarına kıyasla çok daha yakın oldukları ortadadır. Bu da fındığın görece homojen bir ürün olduğunu göstermektedir. Ülkelerin ihracat fiyatlarının farklılaşmasının en olası sebebi kalite farklarıdır. Bu yoruma göre fındık kalitesi Türkiye’ye kıyasla Şili, İtalya ve Fransa’da bir miktar daha iyi iken ABD, İran, Gürcistan, Çin ve Azerbaycan’da bir miktar daha kötüdür.

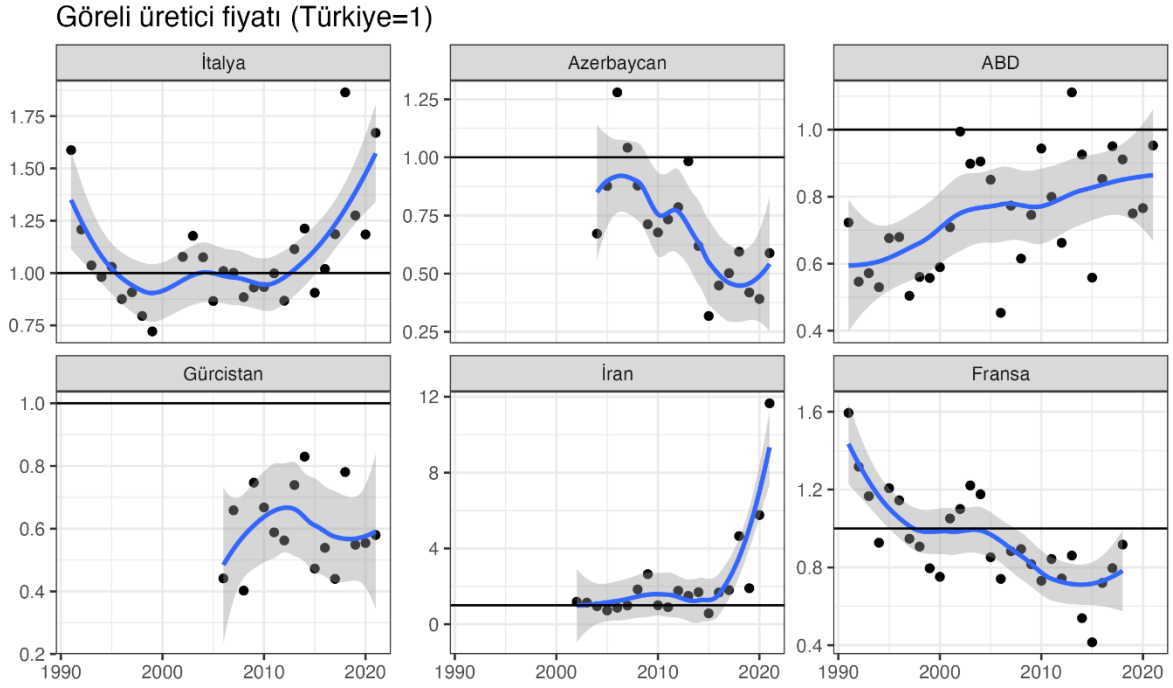
İhracat fiyatlarının, üretici fiyatlarına kıyasla çok daha yakın olduğu tespitinden hareketle, üretici fiyatları arasında gözlemlenen görece büyük farkları açıklamak için Şekil 5 ve Şekil 6’yı beraber değerlendirerek şu sonuçlara varıyoruz: ABD, Azerbaycan ve Gürcistan’daki ihracat fiyatları Türkiye’nin fiyatlarına çok yakın olmasına rağmen, üretici fiyatları bu ülkelerde neredeyse yarısı kadardır. Akla gelen ilk sebep, Türkiye’deki maliyetlerin bu ülkelere kıyasla daha yüksek olmasıdır. Özellikle makineleşmeye uygun olmayan eğimli Doğu Karadeniz

<sup>14</sup> <https://www.aljazeera.com/economy/2019/7/2/why-does-iran-have-three-foreign-exchange-rates>, erişim tarihi: 23 Haziran 2023.

<sup>15</sup> Üçüncü oran NIMA olarak adlandırılmaktadır. NIMA oranı İran’lı ihracatçıların dövizlerini sattıklarında ne kadar İran Riyali alabileceklerini gösteren kurdur. Resmi kurla kıyaslandığında NIMA kuruna göre Riyal daha az değerli olsa da her ikisi de açık piyasada belirlenen kura kıyasla Riyali değerli göstermektedir.

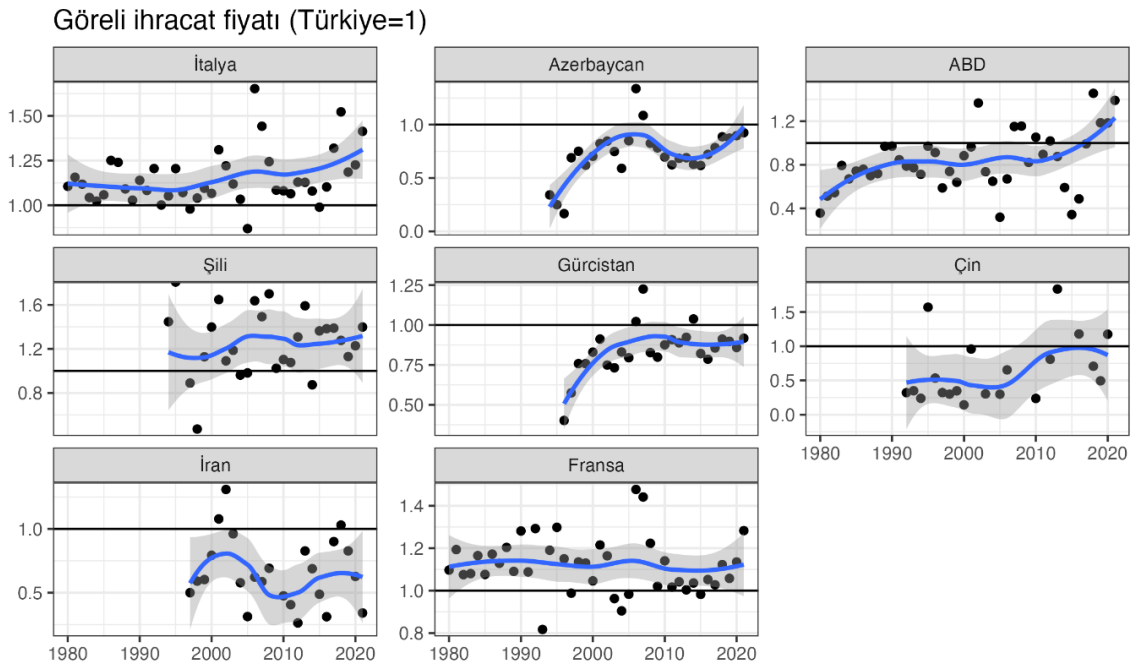
bölgesinde işçilik maliyetleri çok yüksek olduğu için bu sonuç şaşırtıcı değildir. İkinci olarak Şili, Fransa ve İtalya'da ihracat fiyatları Türkiye'ye kıyasla düzenli şekilde daha yüksektir. Buna rağmen üretici fiyatlarında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

**Şekil 5: Görelî üretici fiyatı**



Kaynak: FAOStat, Betam.

**Şekil 6: Görelî ihracat fiyatı**



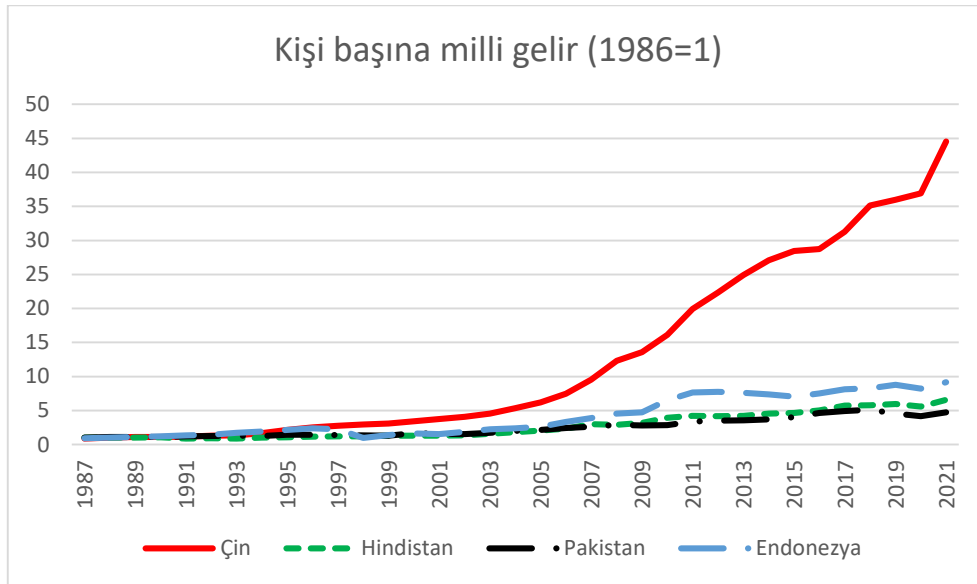
Kaynak: FAOStat, Betam.

Türkiye ile kıyaslandığında İtalya'da üretici fiyatları daha yüksek iken, Fransa'da daha düşüktür (Şili için üretici fiyatları FAOStat verisinde yer almamaktadır). Açıklamalardan bir tanesi üretim maliyetlerinin bu iki ülkede farklı seyretmesidir. Her iki ülkede de işgücü maliyetleri çok benzer olduğu için olası maliyet farkları mekanizasyon ve toprak veriminden kaynaklanıyor olmalıdır. Aşağıda şekil 14'te toplam fındık dikim alanları incelendiğinde son 10 yılda Fransa'nın payı düzenli olarak artarken İtalya'nın payının yatay seyretmesi de bu açıklama ile tutarlıdır.

## 1b. Fındık talebi

Fındık ile ilgili çalışmalara bakıldığında fındığın %80'inin çikolata sanayiinde, %10-12'sinin pastacılık sanayiinde, %3-4'ünün çerez olarak, kalanın da dondurma ve yağ sektörlerinde kullanıldığı belirtilmiştir<sup>16</sup>. Fındık talebini doğrudan ölçmek mümkün olmamakla birlikte, fındığın esas kullanımını çikolata alanı olduğu için, dünyada çikolata talebinin izleyeceği seyir gelecekte fındık talebinin gelişimine dair fikir verecektir. Bu amaçla dünya nüfusu içinde en çok paya sahip 5 ülke içinden ABD'yi dışarıda bırakarak 4'ünün (Çin, Hindistan, Endonezya ve Pakistan) kişi başı GSYH ve kişi başı çikolata ithalatlarını inceledik. Dünyanın yaklaşık yüzde 43 nüfusuna sahip bu ülkeleri, gelişmiş Batı Avrupa ve gelişmekte olan Doğu Avrupa ülkeleri ile kıyasladık<sup>17</sup>. Doğu Avrupa ülkelerinin dünya nüfusu içindeki payı 2022 yılında yüzde 3,6 iken Batı Avrupa ülkelerinininki sadece yüzde 2,2'dir.

### Şekil 7: Kişi başına milli gelir



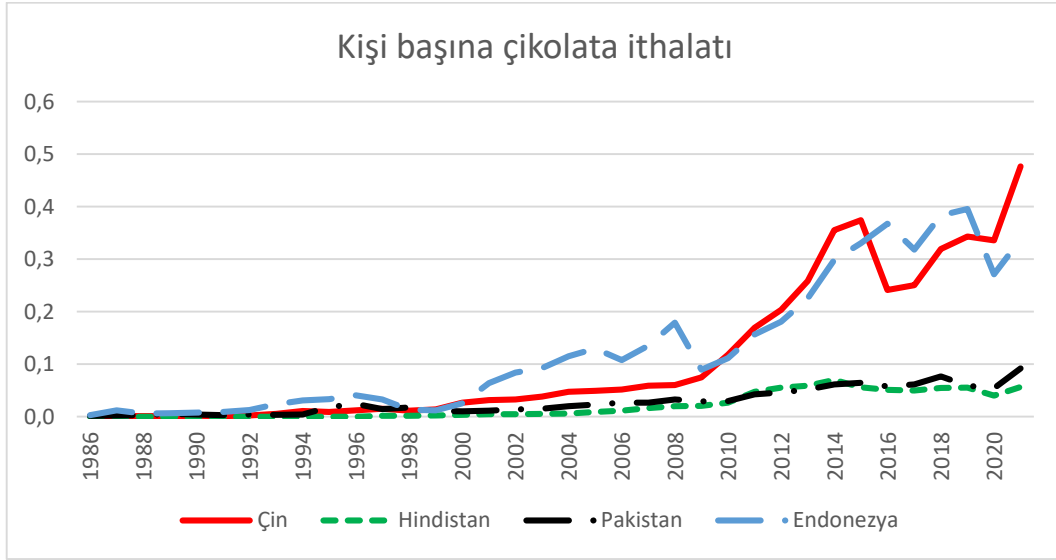
Kaynak: WBI, Betam.

<sup>16</sup> Bkz. Rekabet Kurumu (2018), Fındık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü (2018) ve Ziraat Mühendisleri Odası (2018).

<sup>17</sup> Çin ve Hindistan'ın her biri dünya nüfusu içinde yaklaşık olarak yüzde 18'lik paya sahip olduğu için dünya nüfusunun üçte birinden fazlası bu iki ülkede yaşamaktadır.

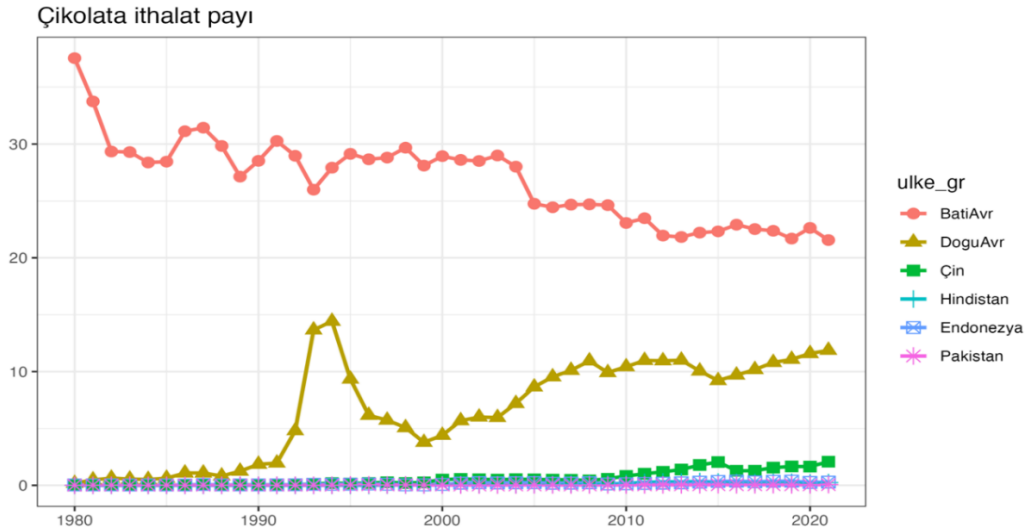
Şekil 7, seçilen 4 ülkenin kişi başı GSYH seviyesini göstermektedir (1986=1). Dünya Bankası verilerine göre 2021 yılında cari dolar ile kişi başı GSYH rakamları şöyledir: Çin: 12.500, Hindistan: 2.250, Endonezya: 4.300, Pakistan: 1.500. En hızlı zenginleşen ülke Çin'dir. 1986'dan 2021'e geçen 35 yıllık zaman diliminde Çin'de kişi başı milli gelir 45 katına çıkarken Endonezya, Hindistan ve Pakistan'da sırası ile 9, 7 ve 5 katına çıkmıştır.

### Şekil 8: Kişi başına çikolata ithalatı



Kaynak: UNComtrade, Betam.

### Şekil 9: Çikolata ithalat payı



Kaynak: FAOStat, Betam. Not: Doğu Avrupa ülkeleri; Belarus, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Moldova, Romanya, Rusya, Slovakya ve Ukrayna'yı kapsamaktadır. Batı Avrupa ülkeleri; Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, Lihtenştayn, Lüksemburg, Monako, Hollanda ve İsviçre'yi kapsamaktadır. PENBB; ise Pakistan, Endonezya, Nijerya, Brezilya ve Bangladeş'ten oluşmaktadır.

Şekil 8, bu 4 ülke için cari fiyatlarla kişi başı çikolata ithalatını göstermektedir. UNComtrade verilerine göre 4 ülkede de 1986'da sıfıra yakın olan kişi başı çikolata ithalatı 2021 yılında cari

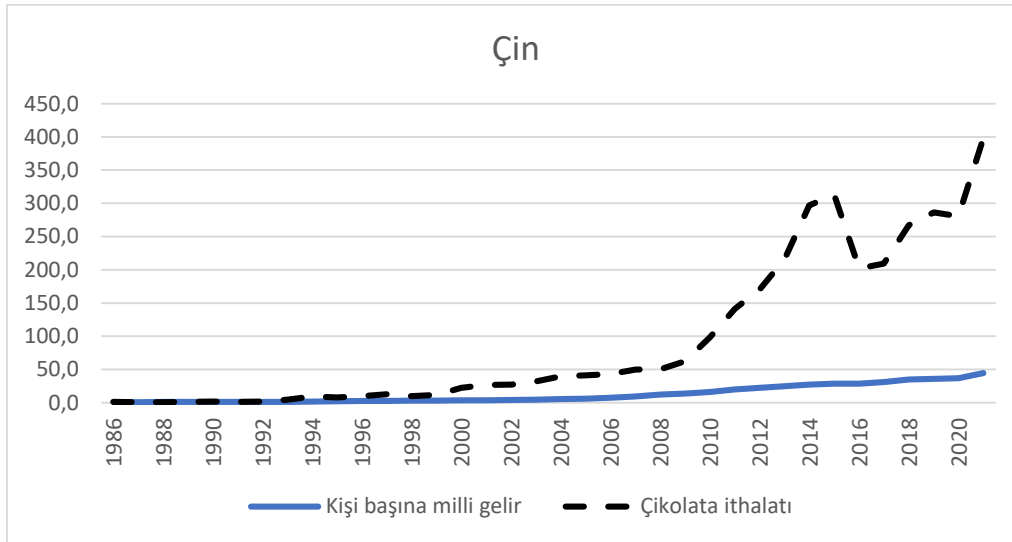
dolar ile Çin’de 0,48, Endonezya’da 0,34, Hindistan ve Pakistan’da sırası ile 0,06 ve 0,09 seviyesine çıkmıştır.

Şekil 9, seçilen ülke gruplarının çikolata ithalatı içindeki payını göstermektedir<sup>18</sup>. Batı Avrupa ülkelerinin toplam çikolata ithalatı içindeki payı 1980 sonrası dönemde 13-14 yüzde puan azalırken (yüzde 35’lerden, yüzde 22’lere) Doğu Avrupa ülkelerinin payı neredeyse aynı oranda artmıştır. Çarpıcı olan ise dünyanın yaklaşık yarısına sahip diğer ülkelerin payları uzun süre sabit bir seyir göstermiş, ancak son yıllarda Çin’in payında ılımlı bir artış ortaya çıkmıştır. Çikolata talebinin ekonomik kalkınma ve zenginleşme ile artacağı varsayımı doğrultusunda, Çin başta olmak üzere dünyanın nüfusça kalabalık fakat daha az gelişmiş ülkeleri zenginleştikçe, çikolata talebinin çok güçlü bir artış göstereceğini öngörmekteyiz.

Bu öngörüü destekleyen bir diğer unsur çikolata ithalatının milli gelir esnekliğidir.

Şekil 10’da Çin’in 1986’da hem kişi başı milli gelir hem de kişi başı çikolata ithalatını 1’e eşitleyerek zaman içindeki büyüme hızlarına odaklanıyoruz. Şekilde açıkça görüldüğü üzere kişi başı çikolata ithalatı kişi başı milliden çok daha hızlı artmaktadır. Diğer üç ülkede de benzer bir durum söz konusudur.

**Şekil 10: Çin’de kişi başına milli gelir ve kişi başına çikolata ithalatı**



Kaynak: WBI, UNComtrade, Betam.

Şekil 10’daki öngörüü formal olarak test etmek ve çikolata ithalatının gelir esnekliğini tahmin etmek için aşağıdaki basit regresyon modeli tahmin edilmiştir:

$$C_t^i = \beta_0 + \beta_1 Y_t^i + \varepsilon_t$$

Açıklanmaya çalışılan değişken kişi başına ithal edilen çikolata değeri, açıklayıcı değişken ise kişi başına düşen millidir. Burada çikolata ithalatının milli gelire olan hassasiyetini ölçmek

<sup>18</sup> Çikolata ürünleri için “çikolata ve kakao içeren diğer gıda müstahzarları” sınıflaması kullanılmıştır. Bu ürünlerin FAOStat ürün kodu 666; HS ürün kodları ise 180610, 180620, 180631, 180632, 180690’dur.

için iki değişkenin de logaritması alınmıştır. Model, 1986 ve 2021 yılları arasındaki verileri kullanarak hem tüm ülkeler için hem de ülke bazında tahmin edilmiştir. Tüm ülkeler için elde edilen sonuç kişi başına milli gelirdeki yüzde 1'lik artışa karşılık kişi başı çikolata ithalatının yüzde 1,6 arttığını göstermektedir. Ülke düzeyinde yapılan hesaplamalar ise milli gelirdeki yüzde 1'lik bir artışa karşılık çikolata ithalatının Çin'de yüzde 1,5, Hindistan'da yüzde 3,5, Endonezya'da yüzde 1,8, Pakistan'da ise yüzde 2,4 arttığını göstermektedir.

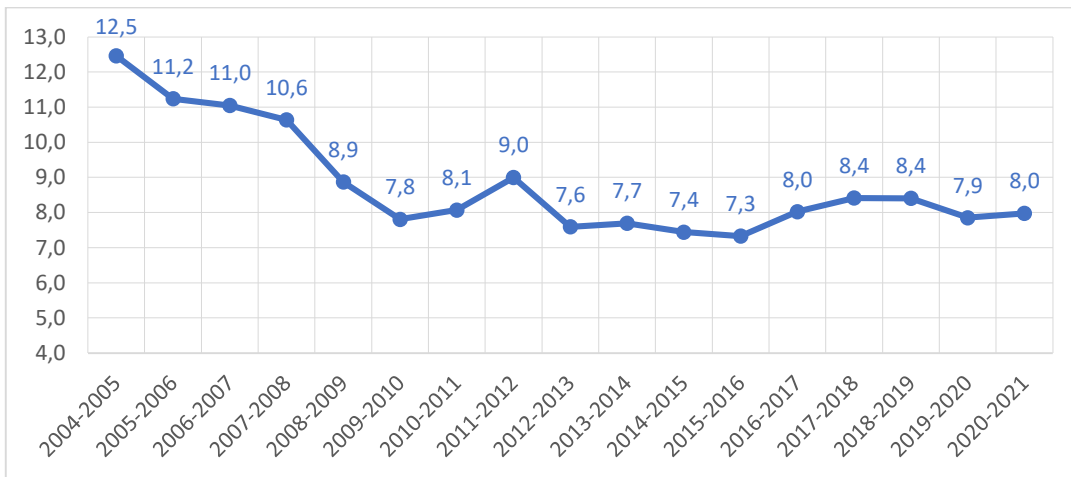
### 1c. Fındığın ikame ürünleri

Fındık hem işlenmemiş haliyle hem de işlenmiş haliyle pek çok kullanım alanına sahip sert kabuklu meyve kategorisinde bir üründür. Daha önce fındığın yüzde 80-85'inin çikolata, tatlıcılık veya pastacılık alanlarında kullanıldığını belirtmiştik. Buradan yola çıkarak fındığı dünyada en iyi ikame edebilecek ürünlerin çikolata ve pastacılık sektörlerinde kullanılan diğer kabuklu meyveler (badem, ceviz, fıstık, kestane vb.) olduğu söylenebilir.

International Nut and Dried Fruit Council'in (INC) güncel raporuna göre fındık, kabuklu meyveler arasında, badem, ceviz, kaju ve fıstıktan sonra, ton bazında en çok üretilen beşinci üründür (INC, 2021). Aynı raporda, son zamanlarda üretimde en hızlı artışın gerçekleştiği ceviz, badem, kaju gibi kabuklu meyveler arasında fındık yer almamaktadır. Dolayısıyla fındığın kabuklu meyveler arasındaki değeri (miktar x fiyat) 2004-2021 döneminde önce hızla azalmış, ardından azalma durmuştur.

Şekil 11'de fındığın üretim değerinin diğer ana kabuklu meyve değerleri arasındaki payı verilmektedir<sup>19</sup>. Fındığın değeri 2004 ve 2005 yıllarında ortalama yüzde 12,5 iken 2020 ve 2021 yıllarında bu değer ortalama yüzde 8'e gerilediği görülmektedir<sup>20</sup>.

### Şekil 11: Fındığın üretim değerinin diğer ana kabuklu meyve değerleri arasındaki payı



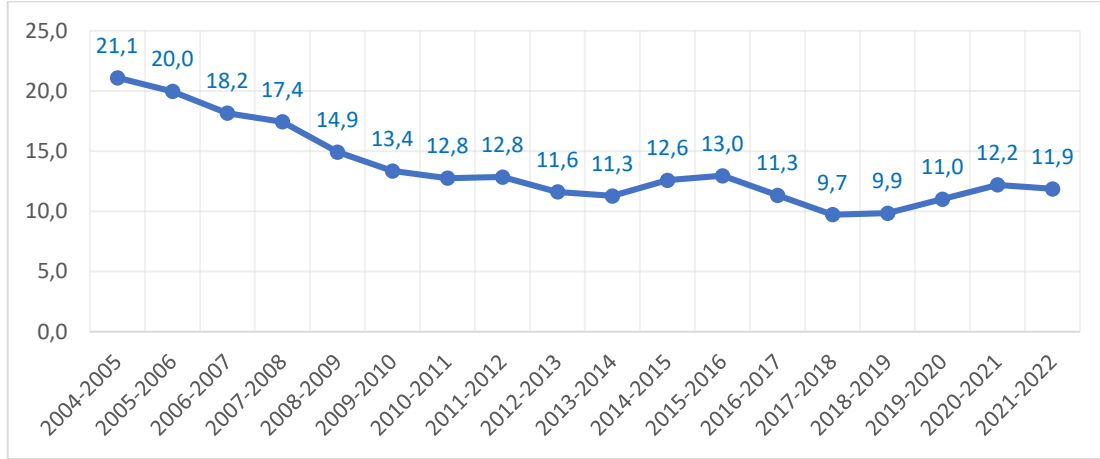
Kaynak: FAOStat

<sup>19</sup> Badem, ceviz, kaju, fıstık, kestane ve Brezilya fındığı

<sup>20</sup> İki senenin ortalamasının alınmasındaki amaç, fındıkta görülebilecek periyodisitenin paydaki etkisini azaltmaktır.

Dış ticarete ise söz konusu durum daha da vahimdir. UNComtrade verisinden derlenen verilere göre sert kabuklu meyveler arasında<sup>21</sup> fındık ihracatının kabuklu meyve ihracatındaki payı yarı yarıya azalmıştır ve yüzde 10 civarında seyretmektedir (Şekil 12).

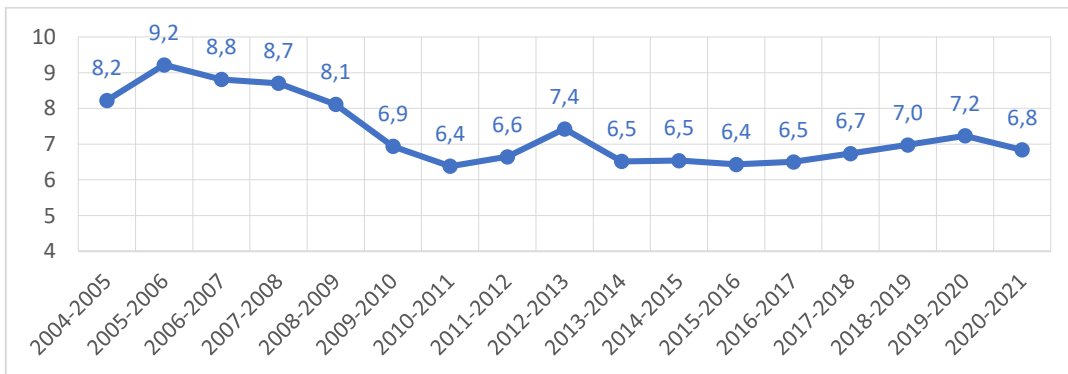
**Şekil 12: Fındık ihracatının ana kabuklu meyve toplam ihracatı içindeki payı**



Kaynak: UNComtrade

Tonaj bakımından bakıldığında fındığın, ikame ürünler<sup>22</sup> arasındaki payının çok daha yavaş bir düşüş gösterdiği dikkat çekmektedir. Şekil 11 ve Şekil 13 birlikte değerlendirildiğinde, fındık ikamesi ürünlerde talep artışının fındıktan daha ivmeli olduğu, dolayısıyla fındıktaki fiyat artışının diğer ürünlere göre daha düşük olduğu görülmektedir. Yine de fındık üretiminin ve ihracatının değeri artış göstermeye devam etmektedir. Ayrıca fındık görece yüksek fiyatlı bir ürün olmaya devam etmektedir. Görüştüğümüz bir ihracatçının ifadesine göre çerezlik ürün piyasasında 2023 Nisan ayında kavrulmuş fındık (Antep fıstığından sonra) en pahalı üründür. Verdiği bilgilere göre ihraç piyasada kavrulmuş fındık 7,5-8 dolar iken, badem 5-5,5 dolar, kaju ise 5,5-6 dolar civarındadır. Yer fıstığı ise zaten her zaman **daha** ucuzdur. (G2)

**Şekil 13: Fındık üretiminin tonaj açısından diğer ana kabuklu meyve değerleri arasındaki payı**



Kaynak: FAOStat

<sup>21</sup> Badem, ceviz, kaju, kestane, fıstık ve Brezilya fındığına ek olarak; macadamia, kola vb. diğer sert kabuklu meyveler

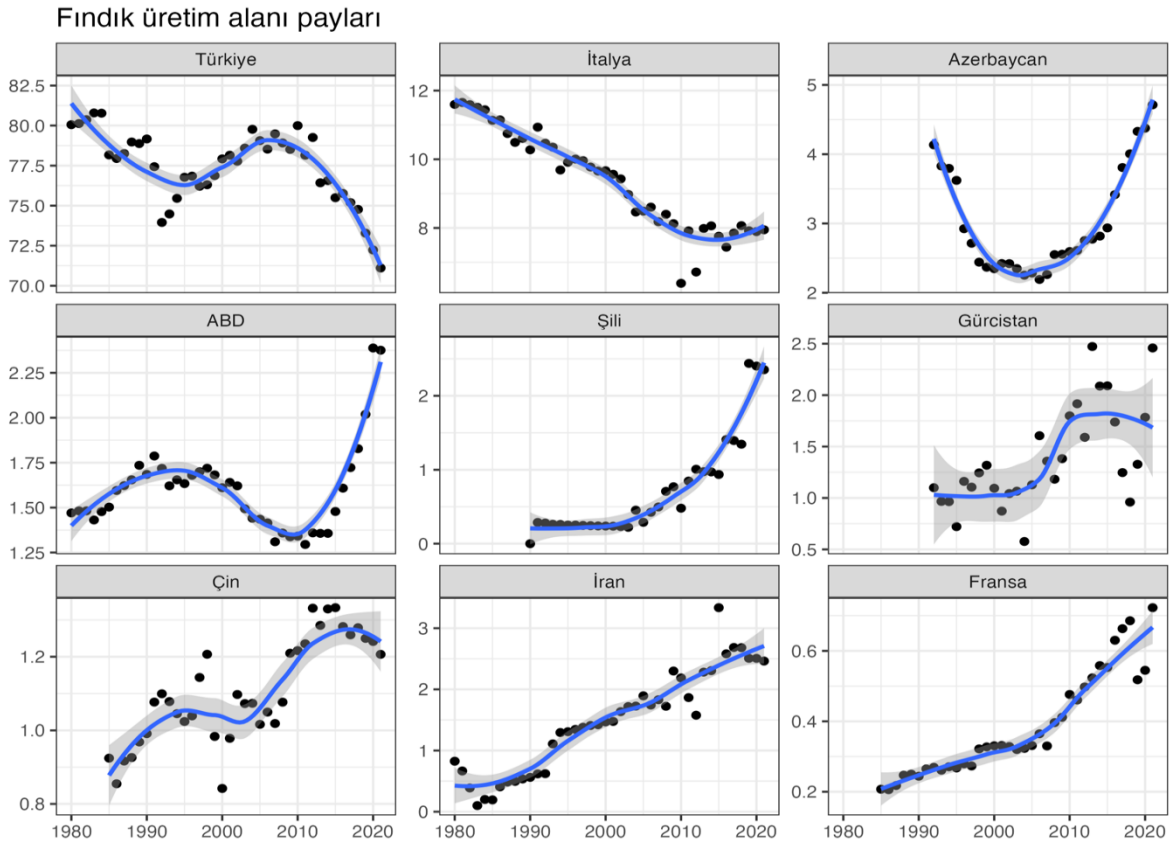
<sup>22</sup> Badem, Brezilya fındığı, kaju, fıstık, ceviz, kestane

## 2. Türkiye’de fındık sektörü

Türkiye’de fındık üretiminin gelecekte nasıl bir seyir izleyeceğini kestirebilmek için ilk olarak 1980 sonrası dönemde dünya ile karşılaştırmalı olarak sektörün dikili alanlar, üretim ve toprak verimliliği itibarıyla nasıl geliştiğini, ardından bu gelişmenin Türkiye’de bölgeler ayrımında nasıl bir seyir izlediğini, ne tür sorunların temayüz ettiğini belirlemek ve bu sorunların kaynaklarını teşhis etmek gerekmektedir. Fındık üretimi ve ticareti tarihsel olarak Doğu Karadeniz<sup>23</sup> Bölgesi’nde başlamış olsa da zaman içinde Batı Karadeniz<sup>24</sup> Bölgesi’ne yayılmıştır. Halen Türkiye’de fındık üretimi yüzde 98 civarında bu iki bölgede gerçekleşmektedir. Bu ayrım fındık üretiminde yaşanan sorunlar ve üretimin geleceği bakımından önemlidir. Çünkü Batı’da toprak verimliliği ortalamada aşağıda açıklanacak nedenlerden ötürü Doğu’ya kıyasla daha yüksektir.

### 2a. Dikili alanlar: Türkiye’nin dünyada yeri ve zaman içinde gelişimi

Şekil 14: Fındık üretim alanı payları: 1980-2021



Kaynak: FAOStat, Betam. Son 5 yıllık verilere göre en büyük 10 fındık üreticisi ülkenin fındık dikim alanları içindeki payı.

<sup>23</sup> Doğu Karadeniz bölgesi: Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin

<sup>24</sup> Batı Karadeniz bölgesi: Samsun, Sakarya, Düzce Bolu, Zonguldak, Kocaeli, Kastamonu, Sinop, Tokat



En güncel (2021 yılı) FAO verilerine göre Türkiye’de fındık üretimi yaklaşık 750 bin hektarlık bir alanda yapılmaktadır. Bu, dünyadaki fındık dikim alanlarının yüzde 71’ine denk gelmektedir<sup>25</sup>. Türkiye’deki fındık dikim alanları neredeyse düzenli denebilecek şekilde artış göstermesine rağmen, diğer ülkelerdeki fındık alanlarına bağlı olarak Türkiye’nin payı dalgalı bir seyir göstermektedir (Şekil 14). Türkiye’yi son 5 yıla ait FAO verilerine göre en büyük 10 fındık üreticisi ülke ile kıyasladığımızda, Türkiye’nin payı 7 yüzde puan azalmıştır (yüzde 78’den yüzde 71’e). Türkiye ile payı azalan bir diğer ülke İtalya’dır. Diğer fındık üreticisi ülkelerin payı son yıllarda düzenli olarak artmaktadır. Özellikle Şili, ABD ve Azerbaycan bir ivme yakalamıştır.

Türkiye’de il düzeyinde fındık dikim alanlarına dair düzenli veriler 2004’ten itibaren TÜİK tarafından yayınlanmaktadır. Bu sayede fındık üretiminin yüzde 95’inin gerçekleştiği, ihracatın ise tamamının sağlandığı Karadeniz bölgesinde Doğu-Batı ayrımında ve il düzeyinde dikili alanlardaki gelişmeleri takip etmek olanaklıdır. Ama önce Türkiye’de toplam fındık dikili alanlarının tarihsel gelişimi Tablo 8’de verilmiştir.

1930 yılında fındığın üretimi 75 bin hektar gibi oldukça sınırlı bir alanda, esas olarak fındığın anayurdu Giresun’da yapılmaktadır. 19. Yüzyılın son yıllarından itibaren Ordu’da eski pirinç tarlarında fındık üretilmeye başlanmıştır. İzleyen 30 yılda dikili alanlar hızla genişleyerek 1960’da 211 bin hektara, yaklaşık üç katına çıkmıştır. Bu hızlı genişlemenin büyük ölçüde yüksek nüfus artışına paralel olarak ekilmeyen tepe yamaçlarında yer aldığı söylenebilir. 1990’a gelindiğinde fındık dikili alanları 1960’a göre yaklaşık iki kat artarak 435 bin hektara ulaşmıştır. Bu artışın büyük bölümünün Batı Karadeniz bölgesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Dikili alan rakamlarını 1973-1982 döneminde Doğu ve Batı Karadeniz ayrımında veren bir kaynağa<sup>26</sup> göre, Doğu Karadeniz’de dikili alan 268 binden 293 bin hektara yükselirken (yüzde 9,3 artış) Batı Karadeniz’de 90 binden 116 bin hektara ulaşmıştır (yüzde 28,9). Fındığın Batı Karadeniz’e doğru genişlemesi 1960-1990 döneminde gerçekleşmiştir.

**Tablo 8: Türkiye fındık dikili alanlarının gelişimi: 1930-2023**

YIL	HEKTAR
1930	75.000
1940	107.000
1950	159.000
1960	211.000
1970	326.000
1980	385.000

<sup>25</sup> Burada uluslararası ve uzun süreli kıyaslamalar için en uygun veri olan FAO veri tabanında Türkiye’nin üretim alanları serisinin 2016’da kırıldığını, 2015 ve önceki yıllara ait verilerin hatalı olduğunu belirtmemiz gerekiyor. TÜİK verisine göre 2015 ve 2016’da Türkiye’deki dikim alanı, sırası ile, 702 bin ve 705 bin hektar iken aynı yıllar için FAO’daki değerler 434 bin ve 705 bin hektardır. 2015 yılında TÜİK ve FAO arasında yüzde 62’lik bir fark bulunmaktadır. Yaptığımız kontrollerde üretim miktarı için bir farklılık tespit etmedik. Bu kırılmayı ortadan gidermek için 2015-2021 yıllarına ait TÜİK verisini FAO serisindeki büyüme oranları ile geriye götürdük.

<sup>26</sup> Meyvecilik Özel İhtisas Komisyonu Fındık Raporu, Bağ – Bahçe Bitkileri Özel İhtisas Komisyonu

1990	435.000
2000	544.000
2010	670.000
2015	700.000
2020	740.000
2023	741.000

Kaynak: Trabzon Ticaret Borsası, "Fındık Raporu 2023"

Son 30 yılda fındık dikili alanları genişlemeye devam etse de artış temposu hızla yavaşlamış ve sonunda durağanlaşmıştır. 1990-2020 döneminde artış oranı yüzde 70'te kalırken, 2020'de dikili alan 740 bin hektar, 2023'te ise 741 bin hektar olarak tahmin edilmektedir (Tablo 8).

Fındık dikili alanlarının tarihsel gelişiminin başlıca aşamalarını böylece özetledikten sonra, TÜİK istatistiklerini kullanarak 2004-2022 döneminde Karadeniz bölgesinde dikili alan dinamiklerine yakından bakabiliriz. İl verileri<sup>27</sup> kullanılarak dikili alanlarda gelişmeler Tablo 9'da Doğu ve Batı Karadeniz ayrımında gösterilmiştir. Bu dönemde fındık dikili alanı yüzde 16,3'lük artışla toplamda 5 milyon 729 bin dekaradan 6 milyon 666 bin dekara çıkmıştır; 18 yıllık bu dönemde yıllık ortalama artış oranı yüzde 0,9'dur. Genel görünüm itibariyle son 18 yılda önceki yıllara kıyasla artış temposundaki düşüş barizdir. Ancak bu genel görünüm gerek bölgesel olarak gerek fındık piyasasına devlet müdahalesinde önemli değişikliklerin gerçekleştiği dönüm noktaları itibariyle çok farklı gelişmeleri gizlemektedir.

**Tablo 9: Fındık dikili alan istatistikleri (2004-2022)**

	Dikili alan (dekar)		
	Doğu Karadeniz <sup>28</sup>	Batı Karadeniz <sup>29</sup>	Toplam
2004	3.820.830	1.908.550	5.729.380
2005	3.846.000	1.955.330	5.801.330
2006	3.947.866	1.968.359	5.916.225
2007	3.910.463	1.983.831	5.894.294
2008	3.866.843	2.018.485	5.885.328
2009	3.675.060	1.998.402	5.673.462
2010	3.956.709	1.963.047	5.919.756
2011	4.238.566	1.972.641	6.211.207
2012	4.283.165	1.972.002	6.255.167
2013	4.228.564	2.037.707	6.266.271
2014	4.220.230	2.037.669	6.257.899
2015	4.219.156	2.052.729	6.271.885

<sup>27</sup> İl istatistikleri Ek Tablo 16'de yer almaktadır.

<sup>28</sup> Doğu Karadeniz: Ordu, Giresun, Trabzon, Artvin, Rize

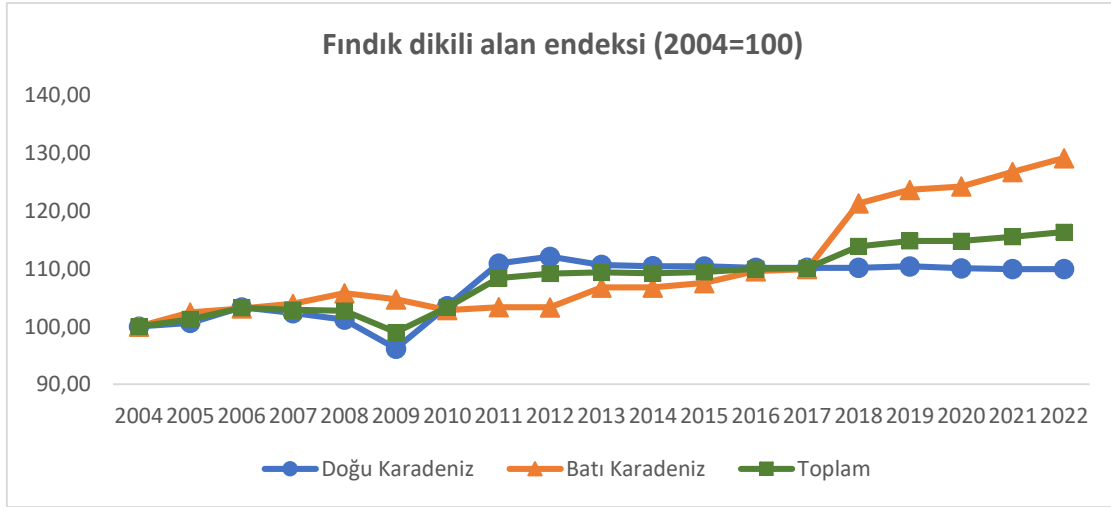
<sup>29</sup> Batı Karadeniz: Samsun, Sakarya, Düzce, Zonguldak, Bartın, Kastamonu, Tokat, İstanbul

2016	4.209.652	2.091.872	6.301.524
2017	4.209.907	2.098.647	6.308.554
2018	4.209.511	2.315.393	6.524.904
2019	4.219.726	2.360.097	6.579.823
2020	4.206.655	2.371.689	6.578.344
2021	4.201.675	2.419.401	6.621.076
2022	4.201.000	2.464.919	6.665.919

Kaynak: TÜİK

Nitekim Doğu ve Batı Karadeniz ayrımında dikili alanların seyri 2004 yılı baz alınarak endeks olarak ifade edildiğinde (Şekil 15) oldukça farklı dinamiklerle karşılaşılmaktadır. Fındık ticaretinde devletin alıcı olmaktan çekilmesiyle serbest piyasaya geçildiği 2009 yılına kadar geçen dönemde, dikili alanlar Doğu Karadeniz’de önce duraklamış ardından azalmaya başlamıştır. Bu bölgede 2004 yılında 3 milyon 821 bin dekar dikili alan mevcutken, 2009’da bu alan 3 milyon 675 bine gerilemiştir. Bu gerilemede devletin uyguladığı alternatif ürünleri teşvik politikası ile konjonktürel şartların etkili olduğu gözlemlenmektedir<sup>30</sup>. Batı’da ise geçmişten gelen artış eğiliminin düşük bir tempoda da olsa devam ettiği görülmektedir. 2004-2009 döneminde dikili alan yüzde 4,7 oranında artarak 1 milyon 908 bin dekardan 1 milyon 998 bin dekara yükselmiştir.

**Şekil 15: Dikili alanların toplamda ve Doğu ve Batı Karadeniz ayrımında gelişimi (2004=100)**



Kaynak: TÜİK

2010’den itibaren Doğu Karadeniz’de dikili alanlar iki yıl içinde sıçrama yaparak 4 milyon 239 bin dekara yükselmiştir: Artış oranı yaklaşık yüzde 15’tir. Doğu Karadeniz’in tüm illerinde artış bu oran civarındadır, diğer ifadeyle artış bazı illere özgü değildir (Ek Tablo 16). Fındık fiyatının

<sup>30</sup> 16 Haziran’da Ordu Ticaret ve Sanayi Odası’nda yapılan çalıştayda bu gelişme Betam tarafından gündeme getirilerek nedeni sorulmuştur. Bir katılımcı Devletin 2000’li yıllarda kivi ekimini teşvik ettiğini hatırlatarak 2007’ye kadar ikame ürün etkisi olabileceğini söylemiş, bir diğeri ise 2008’de büyük bir don olayının yaşandığını belirtmiştir.

serbest piyasada oluşmasının yarattığı kazanç beklentisinin yükseldiği ve bu bölgede fındık bahçelerinin bu beklentiyle genişlediği anlaşılmaktadır. Ancak bu genişleme devam etmemiş ve 2012'den itibaren fındık dikili alanları Doğu Karadeniz'de azalmaya başlamıştır (Şekil 15). 2022'de dikili alan yüzde 1'lik bir azalışla 4 milyon 201 bin dekara inmiştir. Doğu Karadeniz'in tüm illerinde gözlemlenen bu duraklama fındık bahçelerinin esas olarak doğal/coğrafi sınırlarına ulaşması ile açıklanabilir<sup>31</sup>.

Buna karşılık Batı Karadeniz'de dikili alanlar genişlemeye devam etmektedir. 2008'i izleyen birkaç yılda sınırlı bir azalma olsa da 2012'den itibaren önce yavaş bir tempoda, TMO'nun piyasaya büyük alıcı olarak döndüğü 2017 yılını takip eden yıllarda ise nispeten yüksek bir tempoda artış söz konusudur. 2018 yılında meydana gelen büyük artış özellikle dikkat çekicidir. Bir yılda Batı Karadeniz'de dikili alan 2 milyon 99 bin dekardan 2 milyon 315 dekara (yüzde 10,3 artış) sıçramıştır (Şekil 15). Son 4 yılda artış bu ölçüde olmasa da devam etmiş ve Batı Karadeniz'de dikili alan 2022'de 2 milyon 465 bin dekara ulaşmıştır. Bu genişlemenin 2009'da fındık alanlarına getirilen kısıtlamalara (Bkz. Giriş) rağmen gerçekleştiği not edilmelidir.

Sonuçta 2004-2022 döneminde Batı Karadeniz'de dikili alanda yüzde 29 artış kaydedilirken Doğu Karadeniz'de artış yüzde 9,9'la sınırlı kalmıştır. Bu farklı artışların sonucunda 2004'te toplam dikili alanda yüzde 33'lük paya sahip olan Batı Karadeniz, 2022'de payını yüzde 37'ye yükseltmiştir.

Bu arada önemli bir hatırlatma yapmamızda fayda var. 1983 yılında fındık üretiminin planlanması ve dikim alanlarının sınırlandırılmasını öngören 2844 sayılı Fındık Üretim Planlanması ve Dikim Alanlarının Belirlenmesi Hakkında Kanun ile başlayan ve en son 2014/7253 sayılı Bakanlar Kurulu Kararları ile son şeklini alan düzenlemeler ile fındık üretimine izin verilen alanlar belirlenmiştir (bkz. Rekabet Kurumu, 2018). Bu düzenlemelere göre kanunen yasak olmasına rağmen hem Doğu hem de Batı Karadeniz'de 1. ve 2. sınıf (alışılmış ziraat metotları uygulanabilen düz veya düze yakın, derin, verimli) tarım arazilerinde fındık üretimi yapılmaktadır. Kamu otoritelerinin buna göz yumduğu anlaşılmaktadır. Her üretici istediği alana fındık dikişmektedir. Her ne kadar en son 2014/7253 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 16 ilde ruhsatlı üretim yapılabileceği karara bağlanmış ise de 43 ilde fındık üretimi olduğu Çiftçi Kayıt Sistemi verilerinde sabittir<sup>32</sup>. Dolayısı ile bahsedilen düzenlemelerde yer alan hükümlerin bir kısmı mevcut uygulamalar ile örtüşmediği için kadük olmuştur.

*“Evet yasak ama kanun uygulanmıyor. Ne zaman uygulanmış ki. Her şeyin kanunu var uygulaması yok. Düz arazide yasak doğru gelsin yıksın. Sen sök ben sana ocak başı 350 lira vereceğim diyor. Böyle yasak mı olur.” (G38, Üretici)*

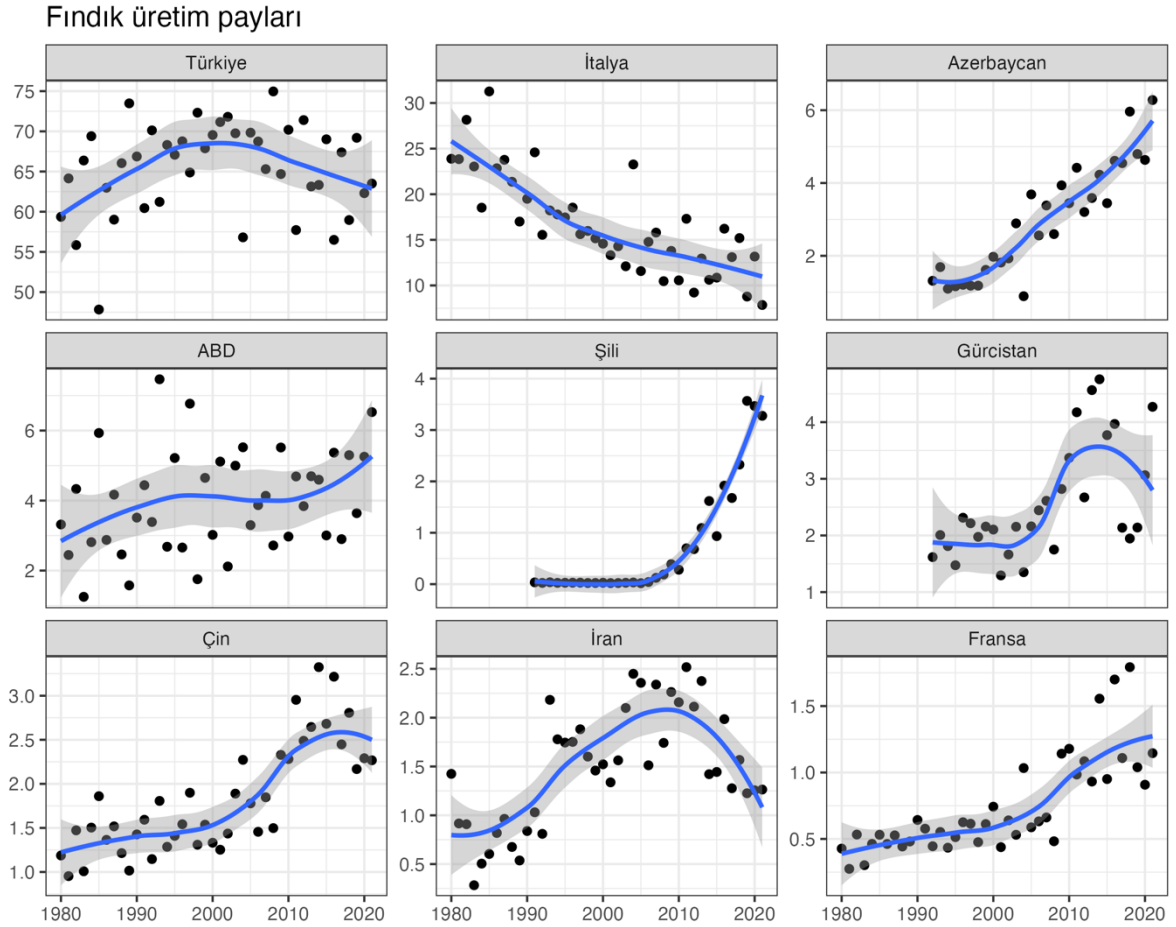
<sup>31</sup> Bölgede yaptığımız saha çalışmaları sırasında Ordu'nun Ünye ilçesinden kara yoluyla doğuya ve güneye dağlara doğru gidildikçe gerek az sayıdaki düzlüklerin gerek tepelerin ve yamaçların fındık bahçeleri ile kaplı olduğunu gözlemledik.

<sup>32</sup> Bkz. TEPGE (2022)

## 2b. Fındık üretimi: Türkiye'nin dünyada yeri ve zaman içinde gelişimi

Türkiye'nin fındık üretimini öncelikle diğer fındık üreticisi ülkeleri ile kıyaslayacak, daha sonra il düzeyinde ve bölgesel farklılıklara odaklanarak inceleyeceğiz. Şekil 16 Türkiye'nin fındık üretimini son 5 yıla ait FAO verilerine göre en büyük 10 fındık üreticisi ülke ile karşılaştırmaktadır. 2021 yılı verilerine göre 684 bin ton fındık üreten Türkiye'nin fındık üretimindeki payı yaklaşık yüzde 63'tür. 1980-2000 arası Türkiye'nin fındık üretimi içindeki payı artarken son 20 yılda benzer bir hızla azalmıştır. Son yıllarda payı azalan diğer iki ülke İtalya ve İran'dır. Diğer ülkelerin payı artmakla birlikte en güçlü artışın Azerbaycan ve Şili'de olduğunu görüyoruz. Her ikisi de son dönemde paylarını yaklaşık 4 yüzde puan artırmışlardır.

Şekil 16: Fındık üretim payları: 1980-2021



Kaynak: FAOStat, Betam.

Türkiye içinde üretimin seyri, özellikleri ve bölgesel farklılıklar için TÜİK istatistiklerinin mevcut olduğu yıllara (2004 ve sonrası) odaklanılacaktır. Karadeniz bölgesinde fındık üretiminin yıldan yıla büyük dalgalanmalara maruz kaldığı, sonuç olarak da üretimde sınırlı bir artış kaydettiği görülmektedir (Tablo 10 ve Şekil 17). Kuraklık nedeniyle hasadın Doğu Karadeniz'de büyük çapta azaldığı 2004 yılını bir yana bırakırsak, 2005'te toplamda yaklaşık 459 bin ton olan üretim, inişli çıkışlı bir seyirden sonra 2008'de 691 bin tona, yani 2004-2022 döneminin en yüksek miktarına ulaşmıştır. Bu senenin ardından yine üretimde dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu

yıllarda 2008 zirvesine yaklaşan iki yıl söz konusudur: 2019'da 671 bin ve 2022'de 662 bin ton. Üretim miktarını dört yıllık ortalamalar itibariyle dikkate alırsak, 2005-2008 döneminde 540 bin ton olan üretim yine 2019-2022 döneminde 628 bin tondur. Son 18 yılda üretimin yaklaşık yüzde 17 oranında arttığı gözlemlenmektedir.

Bu artışın çok büyük ölçüde Batı Karadeniz bölgesinden kaynaklandığını özellikle belirtmek gerekir. Nitekim bu bölgede 2005-2008 ortalama üretim miktarı 210 bin tondan 2019-2022 döneminde 285 bin tona (yüzde 33,8 artış) yükselirken Doğu Karadeniz'de 339 bin tondan 346 bin tona (yüzde 2,1 artış) hemen hemen yatay bir seyir izlemiştir (Tablo 10, Şekil 17). İki bölge arasında üretim miktarının farklılaşmasının bir nedeni yukarıda açıklandığı gibi Batı Karadeniz'de fındık dikim alanlarının artışı olsa (Şekil 15) da bir diğer nedeni de Batı'da toprak verimliliğinin artış eğiliminde olmasıdır. Verimlilik konusu ayrıntılı bir şekilde aşağıda ele alınacaktır. Batı'da üretimin hızla artmasına rağmen, fındığın yaklaşık yüzde 60'ı halen Doğu'da üretilmektedir. En büyük fındık üreticisi il de yüzde 36 ile Ordu'dur (Ek Tablo 16).

**Tablo 10: Üretim tablosu, Doğu ve Batı Karadeniz (ton), 2004-2022**

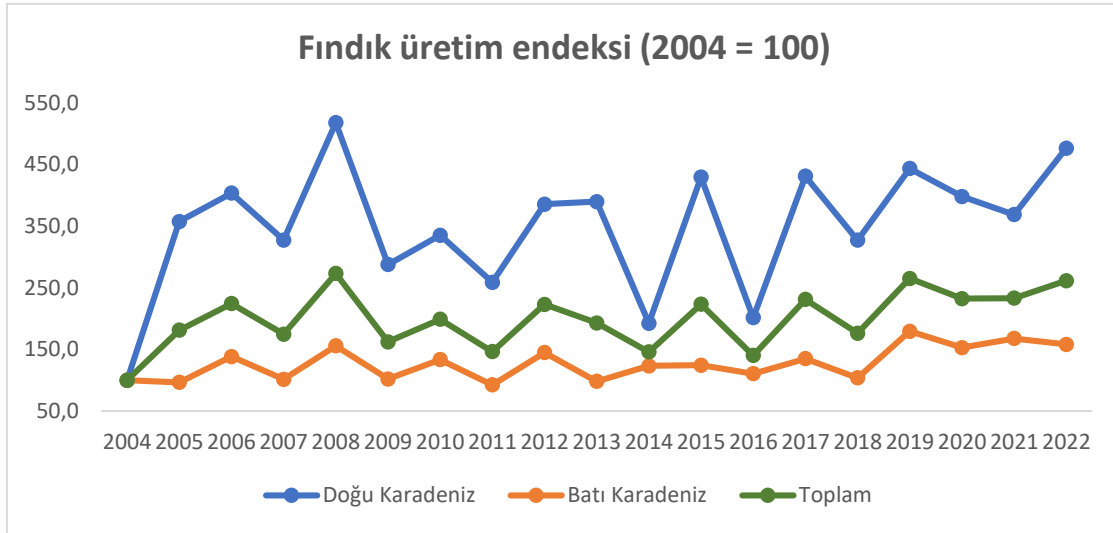
	Doğu Karadeniz	Batı Karadeniz	Toplam
2004	82122	170995	253117
2005	293493	165032	458525
2006	331292	236527	567819
2007	268775	173438	442213
2008	425150	266214	691364
2009	236125	174288	410413
2010	275263	228218	503481
2011	212484	158001	370485
2012	316699	247449	564148
2013	320033	167814	487847
2014	157974	210997	368971
2015	352704	212619	565323
2016	165502	189235	354737
2017	353985	230854	584839
2018	268562	177458	446020
2019	364145	306522	670667
2020	326860	261206	588066
2021	302783	286933	589716
2022	391171	270422	661593

Kaynak: TÜİK

Fındık üretiminde üzerinde durulması gereken bir diğer özellik de üretimde dikili alandan bağımsız olarak yıldan yıla büyük dalgalanmaların varlığıdır (Şekil 17). Türkiye'de fındığın tarihte Doğu Karadeniz'de sahneye çıkmış olması ve bu coğrafya ile özdeşleşmesi tesadüf

değildir. Fındık nemli, ılıman iklim bölgelerinde nispeten bol ürün vermekte ve tat ve aroma bakımından daha iyi randıman sağlanmaktadır. Karadeniz bölgesi bu nitelikleri sağlayan uygun iklim özelliklerine sahiptir. "Nitekim yıllık ortalama sıcaklığın 13-16 derece olduğu yöreler fındığın üretimi için uygundur. Ayrıca en düşük sıcaklığın -8, -10 dereceyi, en yüksek sıcaklığın ise 36, 37 dereceyi geçmemesi, yıllık yağış toplamının 700 mm üstünde ve yağışın aylara dağılımının dengeli olması gerekmektedir"<sup>33</sup>.

**Şekil 17: Üretim Endeksi (2004=100) Doğu ve Batı Karadeniz, 2004-2022**



Kaynak: TÜİK

Karadeniz bölgesinin iklim koşulları bu genel kıstaslara uygun olsa da yılda bir kez ağustos ayında hasat edilen fındığın yıllık üretim miktarı, dikili alan ana veri olmakla birlikte, çok çeşitli sayıda faktöre de bağlıdır. Her şeyden önce yukarıda belirtilen iklim koşullarının sınırları oldukça geniştir ve yıldan yıla bu koşullarda büyük değişimler olabilmektedir. Ayrıca iklim değişiklikleri Doğu ve Batı'yı eş zamanlı olarak aynı ölçüde etkilememektedir. Örneğin kuraklığın Doğu Karadeniz'i vurduğu 2004 ve 2014 yıllarında fındık üretimi bu bölgede büyük çapta azalırken, Batı'da artmaya devam etmiştir (Tablo 10, Şekil 17). Üretim miktarını etkileyen ikinci faktör küllenme, yeşil ve kahverengi kokarca gibi salgın hastalıkların kabuklu üretim miktarına ve iç fındığın ağırlığı yoluyla randımana verdiği zarardır. Bu tür salgınların etkileri de bölgeler, hatta iller itibarıyla eş zamanlı değildir.

İklim koşullarında değişiklikler ve salgınlar bölge hatta il hasat miktarlarında<sup>34</sup> yıldan yıla zıt yönlere değişimler yaratmakta, bu zıt yönlü değişimlerin hangisi baskın ise toplam üretim de o yönde hareket etmektedir. Şekil 17'de yer alan toplam üretim endeksi bu hareketlerin sonucu ortaya çıkan yüksek dalgalanmaları bariz bir şekilde sergilemektedir. Bu bağlamda bir diğer çarpıcı olgu da söz konusu dalgalanmaların Doğu'da Batı'ya kıyasla çok daha şiddetli olmasıdır.

<sup>33</sup> Rekabet Kurumu (2018)

<sup>34</sup> Ek Tablo 16 bu olgunun örnekleri ile doludur. En güncel örneklerden birini vermekle yetinelim. 2021 ve 2022'de Ordu ve Giresin ilerinde dikili alan, küsuratları dikkate almazsak, değişmemiştir: Ordu'da 2 milyon 272 bin dekar Giresun'da 1 milyon 176 bin dekar. Buna karşılık Ordu'da üretim miktarı 167 bin tondan 240 bin tona (yüzde 43,7 artış), Giresun'da ise 83bin tondan 92 bin tona (yüzde 10,5 artış) yükselmiştir.

İlk akla gelen açıklama, Doğu'nun Batı'ya kıyasla iklim değişikliklerine ve salgınların etkilerine daha açık olmasıdır. Ordu Ticaret ve Sanayi Odası'nın ev sahipliğinde yaptığımız çalıştayda bu konu ile ilgili olarak konunun uzmanları bu öngörüyü doğrulayarak şu açıklamaları eklemişlerdir:

- Batı Karadeniz'deki ağaçlar Doğu Karadeniz'dekilere göre daha genç olduğu için kötü hava şartlarına daha dayanıklıdır. Bu da Batı'da daha istikrarlı bir rekolteye neden olmaktadır.
- Doğu Karadeniz'de fındık çeşitliliği daha fazladır. Bazı fındık çeşitleri iklim şartlarına daha çok duyarlı olabilmektedir. Bu durum rekolteyi aşağıya veya yukarıya çekebilmektedir.
- Batı Karadeniz'de iklim ve ısı değişiklikleri daha istikrarlı seyretmektedir.
- Batı Karadeniz'de bahçe tahsisi, ocakların tesisi iyi durumda iken Doğu Karadeniz'de engebeli arazilerden dolayı bahçe tahsisi kötü durumdadır. Bu da iki bölge arasında bakım kalitesi ile gübreleme ve ilaçlama etkinliğinde Batı lehine farklara yol açmaktadır.
- Batı Karadeniz'de düz alanların çok daha fazla olmasından dolayı makineleşme ve diğer verimlilik ile kaliteyi artırma çalışmaları daha kolay ve daha etkili şekilde hayata geçirilebilmektedir.

İktisatçı olarak ve araştırma sırasında edindiğimiz bilgiler ışığında, iki bölge arasında gözlemlenen bu çarpıcı farklılığın yapısal özelliklerde gözlemlenen farklılıklardan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Bu özellikler izleyen alt bölümde ("Üretim sürecine ilişkin sorunlar") ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır. Burada kısaca değinelim. Fındığın tarihsel anayurdu doğuda fındık bahçelerinin geçmişi daha gerilere gitmektedir. Bu nedenle kuşaktan kuşağa miras aktarımı nedeniyle bu bölgede ortalama bahçe ölçeği oldukça küçülmüştür. Ulusal Fındık Çalıştayında "üretici başına düşen ortalama arazi büyüklüğü 12-13 dekar seviyesindedir" denmektedir (TMO, 2019). Bir üreticinin birden fazla bahçesi olduğunu düşünürsek ortalama bahçe büyüklüğünün 5 dekar civarı hatta daha küçük olması şaşırtıcı olmayacaktır. Ordu Ticaret ve Sanayi Odası'nda düzenlediğimiz çalıştaya katılanlar doğuda ortalama bahçe büyüklüğünün 3-5 dekar, batıda ise 15-20 dekar arasında olabileceğini ifade etmişlerdir. Diğer ifadeyle özellikle Doğu Karadeniz başta olmak üzere küçük bahçelerin toplam bahçe sayısı içinde payı giderek artmıştır.

Aynı zamanda bu küçük bahçelerin sahipleri arasında "devamsızlık" çok yaygındır. Bu kavramla esas kazancını fındıktan değil profesyonel mesleklerini icra ederek sağlayan ve bölgedeki ya da bölge dışındaki kentlerde ikamet eden bahçe sahiplerini kastediyoruz. 2019 yılında düzenlenen Ulusal Fındık Çalıştayı (TMO, 2019) raporuna göre "Köyde yaşayıp gelirinin tamamını fındık tarımı yoluyla elde eden çiftçilerin, toplam fındık yetiştiricileri içerisindeki oranı yüzde 35 civarındadır. Diğer yandan köyde bahçesi olup şehir merkezlerinde veya üretim bölgesi dışında yaşayıp fındığı yan gelir kaynağı olarak gören ve yine 'üretici' olarak adlandırılan kesim ise yüzde 65 civarındadır." (s. 42)



*“Yani ben bu bölge adına konuşayım parçalanma var iyi mi iyi değil tabi, ama parçalanma var. Çok eskiden beri gelen bir durum. Bu bölünmeler fındığın geçim kaynağı olarak görülme olasılığını da düşürüyor. Şimdi mesela 40 dönüm yer var, 4 kardeşeonar dönüm düştü. 10 dönüm ile 12 ay yani kendini geçindiremez. Ne yapacaksın? ekstra bir iş yapacaksın. Onun çocukları oldu mu 10 dönüm bir daha bölündüğünde ne olacak? Yok olup gidiyor. Almanya’da bölünme yok diye biliyorum (Toplulaştırma yapıyorlar, bölünme dahi yasak). Oradaki sistem çok güzel keşke burada da uygulansa. 6 dönüm için kimse bir düzen kurup tarım ekipmanlarını alıp da uğraşmaz, ben uğraşmam işin açıkçası yani. Kimse uğraşmaz.” (G21, Üretici, babasının 40 dönümlük arazisinden kendisine 15-20 dönüm kalmış.)*

Ayrıca yörede yaşayan ve bahçesiyle tüm yıl boyunca ilgilenebilen çiftçiler ise çoğunlukla atalarından kalma geleneksel yöntemlere bağlı olup yeniliklere kapalıdır. Bu yapısal özelliklerin, salgın hastalıklarla ve olumsuz iklim koşulları ile etkili bir mücadelenin gerektirdiği mali olanakları sağlayamadığı ve bilgi donanımı bakımından elverişli bir ortam oluşturmadığı açıktır.

Buna karşılık Batı’da büyük çoğunluğu son bir iki kuşak tarafından işletilen bahçeler ortalamada daha büyüktür, devamsızlık da Doğu’ya kıyasla daha az yaygındır. Dahası Batı’daki fındık çiftçileri fındık üretimine bilinçli olarak geçtiklerinden kazanç odaklıdırlar ve yeniliklere çok daha açıktırlar.

*“İnsanlar son yıllarda teknik destekle bilinçlendiler, iklim de önceki yıllara nazaran daha stabil seyretti. Bence dalgalanmalar ciddi manada azaldı. Son 4-5 yıldır 95 dönümdede ortalama 24-25 ton civarında fındık aldık. Ama çok ciddi manada dalgalanıyordu. Hem iklim daha stabil hale geldi, hem de insanlar teknik destekten dolayı bilinçlendiler. Ciddi manada bakım yapıyorlar şu an.” (G25, Batı Karadeniz Bölgesi’nde Üretici)*

Sonuçta üretimde görülen dalgalanmaların batıya kıyasla doğuda çok daha şiddetli yaşanmasında yapısal özelliklerde görülen bu farklılıkların önemli bir role sahip olduğu düşünülebilir. Özetle 2004-2022 döneminde Karadeniz’de üretim artışının yüzde 17 civarında olduğu kabul edilebilir. Dikili alan artışı ise tam olarak yüzde 16,3’tür. Kısacası, son 18 yılın Karadeniz bölgesi genelinde ortalama verimlilik yerinde saymıştır. Bununla birlikte verimliliğin gerek zaman içinde gerek bölgesel düzeyde seyri farklı olmuştur. Bölgedeki Ziraat fakülteleri, il/ilçe Tarım ve Köy İşleri Müdürlükleri ve Ziraat Odalarına performans bazlı kriterler getirilerek verimlilik ve kalitenin tüm bölgelerde artırılması desteklenebilir.

### **2c. Toprak verimliliği: Türkiye’nin dünyada yeri ve zaman içinde gelişimi**

Toprak verimliliği toprağın mineral zenginliği ve derinliği gibi doğal etkenlere bağlı olduğu kadar fındık ocaklarının/ağaçlarının yaşına, budama tekniklerine, makine kullanımına, toprak analizinin bulguları doğrultusunda uygun gübreleme ve sulama ile çeşitli hastalıklarla mücadelenin etkinliğine de bağlıdır.

2021 yılı verilerine göre Türkiye'nin fındık üretimindeki toprak verimi dönüm başına yaklaşık 93 kg'dır. 1980-2000 arası Türkiye'nin fındık verimi dönüm başına 50 kg'dan 90 kg civarına çıkarak son 20 yılda seviyesini korumuştur.

Uluslararası rekabet açısından önemli olan ve uzun vadede belirleyici olması beklenen verimlilik farklarına odaklanmak için diğer ülkelerin toprak verimini Türkiye'nin toprak verimine bölerek görece verimlilik göstergesi türettik. İlk olarak 2021 yılı için seçili ülkeler için fındık üretimi, dikili alan ve verimi özetleyen tabloya dikkat çekmek istiyoruz (Tablo 11). İran dışındaki tüm ülkelerin Türkiye'den daha yüksek toprak verimine sahip olduğunu görmekteyiz. ABD neredeyse Türkiye'nin 3 katı verimliliğe sahipken Çin'de bu oran 2'ye Azerbaycan ve Şili'de 1,5'a çıkmaktadır.

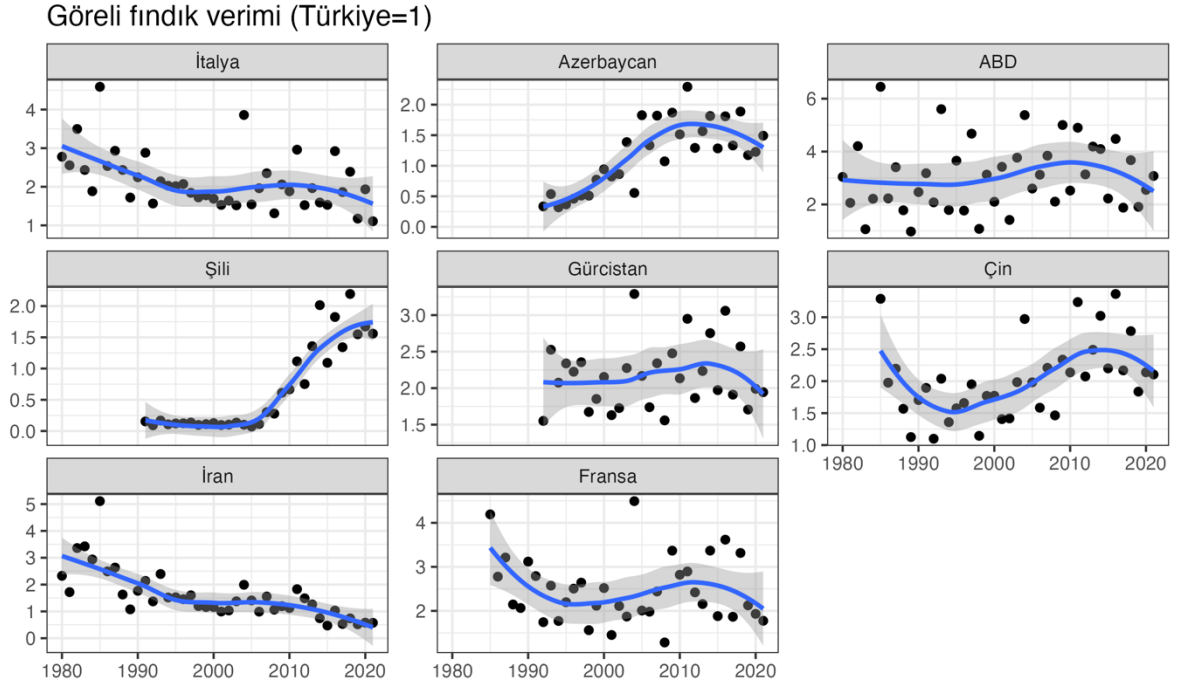
**Tablo 11: Toprak verimi**

Yıl	Ülke	dikim alanı (ha)	üretim (ton)	verim (kg/da)
2021	Azerbaycan	48968	67630	138
2021	Şili	24456	35291	144
2021	Çin	12538	24423	195
2021	Fransa	7510	12340	164
2021	Gürcistan	25550	46000	180
2021	İran	25587	13613	53.2
2021	İtalya	82590	84670	103
2021	Türkiye	738920	684000	92.6
2021	ABD	24686	70310	285

Kaynak: FAOStat, Betam.

Şekil 18'de ise görece verimin 1980 sonrası seyri verilmektedir. ABD, Fransa, Gürcistan ve Çin'in, dalgalanmalara rağmen bu dönemde Türkiye'ye kıyasla sistematik olarak daha yüksek verimliliğe sahip oldukları görülmektedir. Azerbaycan, özellikle de Şili'nin durumları çok daha çarpıcıdır. 2000'lerde Türkiye'den daha düşük verime sahip olan bu iki ülke son 20 yılda toprak verimliliğini büyük ölçüde artırarak Türkiye'yi geride bırakmışlardır.

**Şekil 18: Göreli toprak verimi: 1980-2021**



Kaynak:FAOStat, Betam.

Türkiye'ye odaklanıldığında, Doğu ve Batı Karadeniz'in verimlilik açısından çok farklı oldukları görülmektedir. Doğu'da kıyı şeridi dardır ve arazi büyük ölçüde engebeldir. Bu nedenle fındık bahçelerinin büyük ekseriyeti yamaçlarda, diğer ifadeyle eğimli arazilerde konumlandırılır. Eğim yer yer yüzde 50-60 derecesini geçmektedir. Dolayısıyla toprak örtüsü incedir, organik madde miktarı düşüktür ve mineral zenginliği bakımından nispeten yoksundur<sup>35</sup>. Batı'da ise fındık bahçeleri büyük ölçüde sulak ovalarda konumlandırılır. Toprak derinliği ve mineral zenginliği yüksektir. Diğer yandan fındık ocakları tarihsel gelişimin sonucu olarak Doğu'da Batı'ya kıyasla ortalamada daha yaşlıdır. Yukarıda belirtildiği gibi büyük bahçe, işin başında ve kazanç odaklı olma gibi özellikler Batı'da Doğu'ya kıyasla daha yaygındır ve bu nedenle budama, gübreleme ve sulama usullerinde modern teknikler hakkında bilgi edinmeye, uygulamaya ve yatırıma çok daha açıktırlar<sup>36</sup>.

Bu koşullarda ortalama verimin (Kg/Dekar) Doğu'ya kıyasla Batı'da belirgin ölçüde yüksek olması beklenen bir sonuçtur. Tablo 12'de Doğu Karadeniz, Tablo 13'te Batı Karadeniz'de ortalama verimlilik rakamları hem iller hem bölge düzeyinde 2004-2022 dönemi için gösterilmiştir. Bu tablolarda göze çarpan ilk özellik ortalama verimliliğin hem iller hem bölge düzeyinde yıldan yıla büyük değişimler sergilemesidir. Bunun nedeni yukarıda açıklandığı gibi

<sup>35</sup> Ordu çalıştayında toprağın içerdiği organik madde miktarının Doğu Karadeniz'de Batı'dan daha düşük olduğu belirtilmiştir.

<sup>36</sup> Fındık toplama modern teknikler Doğu'ya kıyasla Batı'da yine yapısal özelliklerin bir sonucu olarak çok daha yaygındır. Bu nedenle Batı'da toplama birim maliyetleri daha düşüktür. Bu bölümde toprak verimliliği ele alındığından bu konuya girilmemiştir. Toplama yöntemleri ve maliyetleri daha sonra ele alınacaktır.

üretimde yaşanan büyük dalgalanmalardır. Bununla birlikte her yıl ortalama verimliliğin Batı'da Doğu'dan daha yüksek olduğu açıkça gözlemlenmektedir.

**Tablo 12: Doğu Karadeniz'de toprak verimi (Kg / da)**

	Verimlilik (Kg / Dekar)					
	Ordu	Giresun	Trabzon	Artvin	Rize	Doğu Karadeniz
2004	25,1	10,7	28,9	29,1	9,8	21,5
2005	74,6	77,3	95,1	22,6	29,5	76,3
2006	71,8	76,3	99,0	18,1	29,5	74,3
2007	79,2	47,4	69,9	55,9	55,6	68,7
2008	100,7	132,6	116,1	69,8	70,2	109,9
2009	60,0	67,1	67,1	103,1	60,7	64,3
2010	70,7	63,7	73,1	96,3	55,1	69,6
2011	44,0	57,5	52,0	83,2	61,1	50,1
2012	64,0	83,4	91,0	83,1	45,9	73,9
2013	78,5	69,1	68,0	162,9	38,1	75,7
2014	37,4	26,9	47,5	107,9	31,1	37,4
2015	88,4	89,7	59,9	72,9	36,1	83,6
2016	41,0	32,1	44,2	57,8	34,7	39,3
2017	94,0	79,7	63,5	47,1	54,6	84,1
2018	79,4	39,6	52,3	65,7	73,1	63,8
2019	95,6	72,0	82,3	59,0	122,8	86,3
2020	86,8	71,4	61,5	45,6	76,4	77,7
2021	73,7	71,0	67,5	62,9	145,4	72,1
2022	105,6	78,4	80,5	62,7	75,0	93,1

Kaynak: TÜİK

**Tablo 13: Batı Karadeniz'de fındık verimi (Kg / da)**

	Verimlilik (Kg / dekar)							
	Samsun	Sakarya	Zonguldak	Bartın	Kastamonu	Tokat	İstanbul	Batı Karadeniz
2004	19,0	185,0	90,6	61,5	42,0	22,8	47,6	89,6
2005	84,4	90,6	93,0	50,4	27,3	78,1	40,8	84,4
2006	83,6	90,6	93,7	42,2	27,2	77,8	40,8	83,8
2007	41,3	134,6	155,7	59,7	44,5	33,7	44,5	87,4
2008	123,9	164,9	110,6	80,9	61,3	76,2	50,3	131,9
2009	73,2	114,1	78,9	82,9	53,8	68,8	50,3	87,2
2010	94,9	156,3	111,4	87,3	58,1	76,1	50,3	116,3
2011	59,0	107,9	87,0	89,8	59,6	76,0	38,9	80,1

2012	100,1	170,9	110,6	171,1	66,9	76,5	50,3	125,5
2013	77,5	89,4	81,0	94,7	68,3	106,0	49,1	82,4
2014	82,1	131,5	127,8	111,5	56,6	18,4	45,1	103,5
2015	100,3	113,9	95,7	112,8	69,8	125,3	45,4	103,6
2016	72,5	106,2	120,4	120,5	70,1	68,3	38,0	90,5
2017	102,8	121,6	129,8	100,6	74,1	66,2	36,2	110,0
2018	57,9	106,6	77,2	49,7	74,2	83,0	119,9	76,6
2019	118,4	137,4	174,7	97,5	96,0	93,1	226,0	129,9
2020	106,0	121,7	89,2	94,0	116,9	113,5	197,6	110,1
2021	100,0	121,0	200,4	94,8	91,0	116,7	203,1	118,6
2022	92,6	124,8	127,7	169,5	89,4	116,9	145,6	109,7

Kaynak: TÜİK

Bu iki bölgede ortalama verimliliğin zaman içinde nasıl bir gelişme gösterdiğini anlayabilmek için dört yıllık hareketli ortalama eğrileri çizilmiş ve

Şekil 19'da gösterilmiştir. Dört yıllık ortalamalar dikkate alındığından eğrilerin başlangıç yılları 2007'dir. 2004 kuraklığı nedeniyle Doğu Karadeniz'in olağanüstü düşük üretimi bu bölgede ilk dört yılın ortalama verimini fazlasıyla aşağıya çektiğinden (şekilde 2007 yılı) Doğu Karadeniz'de toprak verimliliğinin hareketli ortalama seyri 2008'den itibaren izlemek daha doğru olacaktır. Bu bölgede verimlilik 2008'den 2012'ye dekar başına 82,3 kilodan 64,4 kiloya düşmüştür: Yüzde 21,7 oranında azalış. İzleyen beş yıl boyunca verimlilik aşağı yukarı bu düzeyde seyretmiştir. 2017'den itibaren ise düzenli bir artışa geçerek son dört yılda (şekilde 2022) 82,3 kilo ile ilk dört yılın (2005/2008) ortalamasına geri dönmüştür.

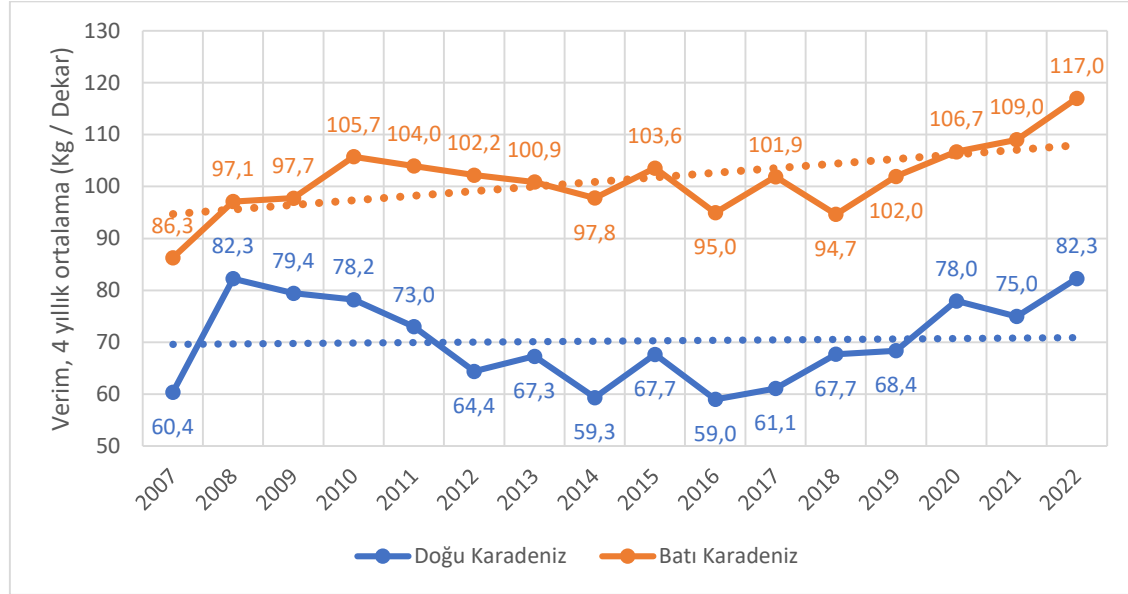
Doğu Karadeniz'de toprak verimliliğinde son 20 yılda gözlemlenen önce azalışın, ardından da artışın nedenleri, Türkiye'de toprak verimliliğinin dolayısıyla fındık üretiminin ve ihracatının gelecekte izleyeceği seyrin öngörülebilmesi bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur. İlk dönemde verimlilikte azalışın nedenlerinden biri olarak bölgede yaşanan şiddetli don olaylarının uzun süreli etkileri gösterilmektedir<sup>37</sup>. Bir diğer neden de toprak niteliğinin zaten zayıf olduğu Doğu Karadeniz'de bahçelerin bölünmesi ile çok paydaşlı bölünmüş bahçelerin ve devamsızlığın artması sonucu bahçe bakımının (gübreleme, sulama vb.) giderek yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır.

Toprak verimliliği 2012'de oldukça düşük adeta doğal bir tabana indikten sonra 5 yıl süresince yaklaşık bu seviyede seyretmiş 2018'den itibaren ise sistematik bir artış ortaya çıkmıştır. Toprak verimliliğinde gözlemlenen bu yeni ve umut verici eğilimin nedenleri yeterince sarıh değildir. İklim koşullarının önceki dönemin aksine daha olumlu seyretmesi -2016'dan sonra büyük bir don yaşanmamıştır- ile birlikte budamada, gübrelemede, genel olarak bahçe bakımında yeni

<sup>37</sup> Ordu Çalıştayında don yıllarında fındık dallarının bile kuruduğu belirtilmiştir.

tekniklerin sınırlı ölçülerde de olsa bölge çiftçileri tarafından benimsenerek uygulanmaya başlanması da toprak verimliliği artışına katkıda bulunduğunu tahmin ediyoruz.

**Şekil 19: Doğu ve Batı Karadeniz’de fındık verimliliğinin gelişimi (4 yıllık hareketli ortalama)**



Kaynak: TÜİK

Batı Karadeniz’in ortalama verimlilik eğrisi incelenen dönemin ilk yıllarında düşüş değil artış yönünde hareket etmiştir. 2007’den 2010’a dekar başına üretim miktarı 86,3 kilodan 105,7 kiloya yükselmiştir. İzleyen yıllarda ortalama verimlilikte azalma söz konusudur ama azalış Doğu’ya kıyasla daha sınırlıdır: 105,7 kilodan 2014’te 97,8 kiloya (yüzde 7,5 oranında azalma) gerilemiştir. Bu tarihten itibaren verimliliğin Batı’da Doğu’ya benzer bir gelişme gösterdiği gözlemlenmektedir: önce yatay seyir 2018’den itibaren de düzenli bir artış. Verimlilik 2018’de dekar başına ortalama 94,7 kilodan 2022’de 117 kiloya yükselmiştir. 2022 itibariyle ortalama verimlilik Batı’da Doğu’ya kıyasla 20 kg (yüzde 20,6) daha yüksektir.

Toplu bir değerlendirme yapıldığında, 2005 yılı baz olarak alındığında, Doğu Karadeniz’de üretim endeksi 2022’de yaklaşık 133 olurken verimlilik endeksi de 122 olmuştur; üretim artışı ağırlıklı olarak dikili alan artışından ziyade verim artışının eseridir. Batı Karadeniz’de ise 2022’de üretim endeksi yaklaşık 164’e verimlilik endeksi ise 130’a yükselmiştir (Tablo 14). Görüldüğü gibi Batı’da yüksek üretim artışında dikili alan ve verimlilik katkısı hemen hemen eşit düzeydedir. Verimlilik artışı da Doğu’dan daha yüksektir. Bununla birlikte son yıllarda Doğu’da verimlilikte gözlemlenen düzenli artış gelecek için umut vericidir.

Dikili alanlarda genişlemenin Doğu’da son bulması Batı’da ise çok yavaşlaması sonucu Türkiye’de fındık üretiminin gelecekte artmaya devam edebilmesi verimlilik artışının devamına bağlıdır. Uluslararası kıyaslamada gösterildiği gibi (Tablo 11, Şekil 18) Türkiye bu konuda rakiplerinin çok gerisinde olduğundan potansiyel olarak verimlilik artışının önü açıktır. Ancak verimlilik artışının devam edip edemeyeceği, edecekse hangi tempoda ve ne süre devam

edeceğini kestirmek kolay değildir çünkü fındık üretiminde bahçelerde küçülme ve devamsızlıkta artış, geleneksel üretim yöntemlerinde ısrar gibi daha önce de zikrettiğimiz ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız bir dizi yapısal sorun mevcuttur.

**Tablo 14: Verimin ve üretimin Doğu ve Batı Karadeniz'deki gelişimi, 2005=100**

	Verim (2005 = 100)			Üretim (2005 = 100)		
	Doğu	Batı	Toplam	Doğu	Batı	Toplam
2004	28.2	106.2	55.9	28.0	103.6	55.2
2005	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
2006	35.5	142.4	73.4	36.4	143.3	74.9
2007	90.1	103.6	94.9	91.6	105.1	96.4
2008	144.1	156.3	148.6	144.9	161.3	150.8
2009	84.2	103.3	91.5	80.5	105.6	89.5
2010	91.2	137.7	107.6	93.8	138.3	109.8
2011	65.7	94.9	75.5	72.4	95.7	80.8
2012	96.9	148.7	114.1	107.9	149.9	123.0
2013	99.2	97.6	98.5	109.0	101.7	106.4
2014	49.1	122.7	74.6	53.8	127.9	80.5
2015	109.5	122.7	114.0	120.2	128.8	123.3
2016	51.5	107.2	71.2	56.4	114.7	77.4
2017	110.2	130.3	117.3	120.6	139.9	127.5
2018	83.6	90.8	86.5	91.5	107.5	97.3
2019	113.1	153.9	129.0	124.1	185.7	146.3
2020	101.8	130.5	113.1	111.4	158.3	128.3
2021	94.4	140.5	112.7	103.2	173.9	128.6
2022	122.0	130.0	125.6	133.3	163.9	144.3

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak Endeks Betam tarafından oluşturulmuştur

## 2d. Piyasa aktörleri ve sektörün girift yapısı

Fındık piyasasını oluşturan başlıca aktörleri işçiler, üreticiler, mevsimlik gezici tarım işçileri, manavlar (tüccarlar), kırıcılar, ihracatçılar, sanayiciler ve devlet olarak belirtebiliriz. Bu aktörlerin rolleri bazen birbiriyle iç içe geçmektedir. Örneğin, bir manav aynı zamanda üretici ve ihracatçı da olabilmektedir. Benzer şekilde ihracatçılar ürünleri manavdan veya kırıcılardan alabildiği gibi direkt üreticiden de alabilmekte, aynı zamanda fındık gıda mamulleri üreten sanayiciler de olabilmektedirler.

### 2d.1.Üreticiler

Doğu Karadeniz bölgesindeki fındık üretimi aileler tarafından işletilen küçük bölünmüş bahçelerde yapılmaktadır. Kurumsal bir yapı altında işletilen tarım arazisine pek rastlanmayıp, kooperatif tarzında bir örgütlenme görülmemektedir. Fındık bahçesi sahiplerinin çoğunluğu

farklı işlerle de uğraşmaktadır. Bunun bir nedeni, bahçelerin miras yoluyla bölünerek bir aileyi yıl boyunca geçindiremeyecek ölçüde küçülmesidir. Üreticiler üretim alanlarından uzaklaşmış, ana gelir kaynağı olarak başka işlerde çalışmaya başlamış, fındık üretiminden sağladıkları gelir onlar için ek gelir olarak görülmeye başlanmıştır. Bu durum onları klasik üretici/çiftçi tanımından da uzaklaştırmıştır.

Bu yapının başta verimlilik olmak üzere çok önemli sonuçları vardır. Esas gelirin fındık tarımından elde edilmediği durumlarda, fındık üretimine gereken özen çoğunlukla verilememektedir. Bahçe bakımı (gübreleme, sulama, budama vb.), hasadın içinden taş ve toprağın ayrıştırılması, kurutma işlemi gerektiği gibi yapılamamaktadır. Köyde yaşamayan, yeterli ve uygun miktarda depolama alanına sahip olmayan üreticiler bir an önce fındığı elden çıkarmaya çalışmaktadır. Bu da emanet sistemini bir ihtiyaç haline getirmekte ve tüccarları (manav) kilit bir oyuncu haline getirmektedir.

Türkiye’de sayısı yaklaşık 400-500 bin olan fındık üreticilerinin sadece yüzde 35’lik bölümünün geçimini doğrudan fındık üretimi ile sağladığı tahmin edilmektedir.<sup>38</sup> Fındık üretimi ana gelir kaynağı ve birincil uğraş olmayınca üretimde geleneksel, atadan kalma yöntemlerle sürdürülmektedir. Üretici, verimliliği artıran uygulamalar ile maliyeti azaltacak girişimlere karşı ilgisiz kalmıştır.

Buna karşılık çoğunlukla Batı Karadeniz’de yer alan tarım işletmecisi özelliklerine sahip önemli sayı da üretici de mevcuttur. Bu kesimde ortalama bahçe büyüklüğü daha yüksektir. Bu üreticilerin büyük bölümü geçimini fındık üretiminden sağlayan çiftçilerden oluşmaktadır. Bu çiftçiler fındık bahçelerinin bakımıyla, hasadın organizasyonu ve ürünün pazarlanması ile bizzat ilgilendiklerinden modern tekniklerin uygulanmasına çok daha açıktırlar. Bu tekniklerin gerektirdiği yatırım kapasitesine daha fazla sahiptirler. Bu kesimde, az sayıda da olsa, büyük bahçelerde (250-300 dekar ve üzeri) modern tekniklerle üretim yapan fındık işleme tesislerine sahip yörenin iş adamları da bulunmaktadır.

## **2d.II Mevsimlik gezici tarım işçileri**

Fındık hasadında çalışan işçileri de fındık üreticilerinin önemli bir paydaşı olarak ele almak gerekir. Yukarıda bahsedilen nedenlerle fındık toplamada makineleşmeye geçilememesi fındık hasadında büyük bir işgücü ihtiyacı doğurmaktadır. Yaptığımız görüşmelerde makineleşmeye geçilememesinin arka planında yatan başlıca nedenlerden biri fındık arazilerinin yüksek eğimli oluşudur. Fakat taban arazi olarak adlandırılan düz arazilerde de küçük üreticilerin makine yatırımını kazançlı bulmadıkları için bu alanda yatırım yapmadıkları gözlenmiştir.

Hasat sırasında gerekli olan işgücünün bir kaynağı bölgede yaşayan, fındık toplama konusunda bilgi ve tecrübe sahibi olan yerel işçilerden sağlanmaktadır. Diğer bir kaynak ise genellikle Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde yaşayan ve çeşitli ürün grupları da dahil olmak üzere tarımsal ürün hasadında çalışan mevsimlik gezici tarım işçileridir. Trabzon bölgesinde hasat için gerekli işgücü genellikle yerel işçilerden sağlanırken, üretimin daha

---

<sup>38</sup> TMO (2019).



yoğun olduğu Ordu ve Giresun gibi diğer Karadeniz illerinde mevsimlik tarım işçileri önemli bir rol oynamaktadır. Bahçe ölçeklerinin çok daha büyük, hasatta mekanizasyonun daha yaygın olmasına rağmen Batı Karadeniz’de de mevsimlik tarım işçilerinin işgücü kullanımı yaygındır. Fındık üretimi yapılan bölgelerde aynı dönemlerde hasadın başlaması, yüksek oranda işçi ve işgücü talebi yaratmaktadır. Sahada yapılan görüşmeler neticesinde fındık hasadında ihtiyaç duyulan işgücünün büyük bir bölümünün mevsimlik gezici tarım işçilerinden karşılandığı anlaşılmaktadır.

Mevsimlik işçilerin yevmiyesi belirlenirken brüt asgari ücret 30’a bölünmektedir. Örneğin, 2022 yılında brüt asgari ücret 6471 TL iken Giresun’da mevsimlik işçi yevmiyeleri 215,7 TL (yemek işçilere ait olursa 245 TL) olarak belirlenmiştir.<sup>39</sup> Her ilde benzer işleyişle benzer yevmiyeler açıklanmaktadır. Diğer mevsimlik işlerde olduğu gibi fındık işçileri de sigortasız olarak çalışmaktadır. İşçiler yevmiye tutarını ve bunun pazarlığa pek açık olmadığını göç kararını almadan önce bilmektedir. Bununla birlikte özellikle son yıllarda işçi sıkıntısı çekilen Doğu Karadeniz’de bazı üreticilerin valilik tarafından açıklanan yevmiyeden daha yüksek bir ücret vererek işçi çalıştırdığını ifade eden üreticiler de bulunmaktadır.

Yapılan görüşmelerde genel olarak yevmiye düşüklüğünden şikâyet edildiği belirtilmektedir. Ancak geçimlerini sadece mevsimlik tarım işçiliğinden sağlayan Güneydoğu’nun düşük gelirli ailelerinin, fındık hasadında çalışmayı tercih ettiği görülmektedir. Yaklaşık 40-45 gün süren fındık hasadında çalışan mevsimlik gezici tarım işçilerinin hesapları dayıbaşılar tarafından yönetilmekte; işçilerin net kazancı yol, barınma, beslenme ve diğer masraflar toplam yevmiye kazancından düşüldükten sonra belli olmaktadır.

*“Günlük yevmiye alıyoruz. İş bittikten sonra, dayıbaşı hesaplayıp bize veriyor. Zaten kendi paramızı hesaplıyoruz. Ne kadar çalıştığımızı, günde ne kadar para aldığımızı biliyoruz. Hastaneye gidince kendi paramızla veriyoruz, özel de olsa devlet hastanesi de olsa kendi paramızı veriyoruz. SGK parasını bizden kesiyor. Bazen kesiyor, bazen kendi veriyor. Mesela ben şimdi hastalandım, beni hastaneye götürüyor. 50 lira olsa benden para almaz, 200 olursa alır ama mesela” (G- İşçi N).*

Yol parası önemli bir masraf kapısı. Döşek Yatak, yorgan, mutfak malzemeleri gibi bazı eşyaları da yanlarında götüren işçi ve ailelerin, yol masrafları önemli bir gider oluşturmaktadır. Yakın zamana kadar istinasız olarak işçiler tarafından karşılanan bu masrafların, mazot fiyatlarında ortaya çıkan yüksek artışlar nedeniyle bahçe sahipleri ve aileler arasında bölüşüldüğü gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, bazı dayıbaşılar yol ücretini birden fazla üreticiden de talep edebilmektedir.

*“Bundan 20 yıl önceye kadar işçiler kendi yol ücretlerini karşılıyorlardı. Hatta hatırladığım kadarıyla ilk 5-6 gün yol parasını karşılamış oluyorlardı. Gerçekten can sıkıcı bir durum. Son zamanlarda aracı dediğimiz kişiler de işçi sayısının azalması sonucu yol ücretlerini yüklemeye başladılar. Ben de pek haksız bulmuyorum. Ancak*

<sup>39</sup> Giresun için günlük ücretin belirlendiği toplantıya vali yardımcısı, ilçe kaymakamları, belediye başkanları, kamu kurumlarının temsilcileri, Ziraat Odası, Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası, Fiskobirlik yöneticileri ile fındık tarımında çalışan işçi temsilciler katılmıştır. Bkz. <http://www.giresun.gov.tr/findik-hasadinda-calisacak-isci-ve-patoz-ucretlerinin-belirlendi>, erişim tarihi: 01.06.2023

*aracilar şöyle uygulamalar da yapıyor: Örneğin yükseltiye göre fındığın hasadı değişiyor. İlk başlayanlar Ağustos başında Ereğli tarafında başlıyor diyelim. Aynı aracı oraya bir işçi grubu getiriyor. Dolayısıyla Güneydoğu'dan oraya kadar olan mesafenin masrafını A üreticisinden temin ediyor. O işçiyi 10-15 gün çalıştırdıktan sonra bize getiriyor. Ve aynı yol ücretini bizden de istiyor. (G25, Üretici, Sakarya)*

### **2d.III Manavlar (Tüccarlar):**

Çok sayıdaki küçük üreticiden kabuklu fındığı toplayıp kırıcı ve fabrikalara satan kişi fındık sektöründe manav olarak adlandırılmaktadır. Bu raporda manav ve tüccar sözcükleri eşanlamlı kullanılmıştır. Manavlar, fındık ticaretini toptan seviyeye taşıyan araçlardır. Rekabet Kurumu'nun 2018 yılı "Fındık Sektörü Araştırması" raporuna göre Türkiye'de 800-1000 civarında manav bulunmaktadır. Manav olarak faaliyette bulunabilmek için gerekli olan ruhsat, Tarım ve Orman İl Müdürlükleri tarafından verilmektedir.

Manavlar, aracılık yaparken iki önemli işlevi yerine getirmektedirler. Bu işlevlerden ilki üreticinin fındığını bizzat yerinden satın alarak depolamak ve malın pazara ulaşmasını sağlamaktır. Manavların üreticinin bahçesinden fındığını alması üreticiler için hayli cazip görünmektedir. Zira, özellikle küçük ve devamsız üreticilerin TMO ya da diğer büyük alıcılar (ihracatçı ve sanayiciler) yerine daha düşük fiyat veren manavları tercih etmesinde bu faktörün ağırlığı yüksektir. Manavlar satın aldıkları fındıkları ise kırıcılara veya ihracatçı firmalara satmaktadır.

Manavların ikinci işlevi ise üreticiler nezdinde bir nevi krediye erişim kanalı olmaktır. Hasat öncesi veya hasat sırasındaki avanslarla, üreticinin finansal ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Küçük ve orta boy üreticiler hasadı çoğunlukla tüccara satmaktadır. Bunun da nedeni yıl içerisinde masrafları ancak tüccardan aldığı kredi ile karşılayabilmeleridir.

*"Biz sadece fındıkla uğraştığımız için kışın paraya ihtiyacımız olabiliyor. Bundan dolayı ben tüccar öncelikli yapıyorum. TMO'ya tabii satabiliriz. Başka bir gelir kaynağımız olmadığı için TMO'ya vermiyoruz, tüccara veriyoruz. genelde %90-%100 tüccara verebiliyoruz. Sıkıştığımızda maddi destek alabiliyoruz. Çünkü desteğe ihtiyacımız olabiliyor. (G21, Üretici)"*

*"Şu an tüccarlık sisteminde insanlar zaten sezon içerisinde harcamalarının büyük kısmını tüccardan avans şeklinde temin ediyorlar. ...Ekim 15 ödeme tarihidir. Ürününüzü hasat ettikten sonra Ekim 15'te tüccara teslim etmek zorunda kalıyorsunuz. (G25, Üretici)"*

Ancak yapılan görüşmelerde avans vermenin eskisi kadar yaygın olmadığı ifade edilmiştir.

*"Eskiden oluyordu. Kredi kartı yokken, bankalardan para almak zorken, imkanlar yokken oluyordu. Küçük üretici de zaten kendi imkanlarıyla geçiniyor. Çünkü ya memurdur ya emeklidir. Eskiden finans imkanları yoktu, tüccardan borç alma daha yaygındı. Şimdi demode oldu." (G3, Tüccar)*

Manavlar alım sırasında standart nitelik kıstasları konusunda (iç rutubet oranı, yabancı madde oranı, çürük oranı, fındık zararlısı tahribat oranı vb.) fazla seçici olmadıkları için uzun süre

depolanan ürünlerin kalitesi zaman içinde bozulma riski taşımaktadır. Bazı manavların depolarının uygun şartları (ısı, ışık ve nem, zararlı böcek vb.) sağlamadığı ifade edilmektedir.

Fındık sektöründe çoğu küçük ve devamsızlardan oluşan yüzbinlerce üreticinin varlığı manavların aracı rolünü elzem kılmaktadır. Bir yanda hasatlarını bahçelerinden işleme tesislerine ya da TMO depolarına taşıma kapasitenden yoksun üreticilerin varlığı diğer yanda ihtiyaçları olan büyük miktarlardaki fındığı yüzlerce hatta binlerce bahçeden satın almanın maliyetine katlanmayı rasyonel bulmayan ihracatçı ve sanayicilerin varlığı, manavları sektörün vazgeçilmez aktörleri olarak konumlandırmıştır.

#### **2d.IV Kırıcılar:**

Fındık, genellikle kabuğundan ayrılmış iç fındık olarak ihraç edilmektedir. Fındığı kabuğundan ayırma işlemi kırıcı tesislerinde gerçekleştirilmektedir. Bu tesislerde fındık kabuğundan ayırırken, boyut ve kaliteye göre de tasnif edilmektedir. Rekabet Kurumu'nun 2018 yılı raporuna göre Türkiye'de 170 civarı kırıcı olduğu tahmin edilmektedir. Kırma tesislerinin toplam kapasitesi ülkemizde üretilen tüm fındığı 4-5 ayda kırabilecek düzeydedir.

#### **2d.V İhracatçılar:**

Türkiye'de fındık ve mamullerinin yaklaşık yüzde 80'i ihraç edilmektedir. Kimi büyük kimi küçük, çok sayıda ihracatçı mevcuttur. TİM'in 2023 yılında yayınladığı araştırmada<sup>40</sup> yer alan 2016-2022 dönemi tablolara bakıldığında, ilk 1000 ihracatçı içinde 2022 yılında fındık ve mamulleri ihracatçısı 12 firma olduğu görülmektedir. En büyük ihracatçı firma yüzde 23'lük payla Ferrero Fındık İthalat İhracat ve Ticaret A.Ş.'dir. İkinci ve üçüncü sıradaki firmaların (Balsu Gıda San. ve Tic. A.Ş. ile Durak Fındık San. ve Tic. A.Ş.) payları yaklaşık yüzde 10'dur. İlk 1000 içinde yer alan 12 fındık ve mamulleri ihracatçılarının son 5'inin her birinin payı yüzde 2 civarındadır. Bu 12 firmanın toplam payı da yüzde 75'tir. Kalan yüzde 25'in çok küçük miktarlarda ihracat yapan çok sayıda firmaya ait olduğu anlaşılmaktadır.

İhracatçıların bir bölümü kırıcı tesislerine, bir bölümü kırıcı tesislerinin yanı sıra tasnif işlemleri yapabilen, kavurma veya un haline getiren ve fındık gıda mamulleri üreten entegre tesislere sahiptirler. Bu çok işlevli firmalar ürünlerini ihraç ettikleri gibi yurt içinde şekerleme sektöründeki büyük endüstriyel müşterilere ve daha küçük olan şekerleme imalatçalarına, fırınlara ve pastanelere de satmaktadırlar. Bu ihracatçı-sanayici girişimcilerin büyük bölümünün fındık bahçelerinde üretim yaptıkları da düşünüldüğünde, fındık sektörünü betimlerken neden "girift" bir yapıdan söz ettiğimiz anlaşılmış olmalıdır.

#### **2d.VI Devlet:**

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin başlıca Avrupa ülkeleri ile imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarının belirlediği koşullarda, devletin fındık piyasasına, fındık üretimine izin (ruhsat) verilmesi dışında müdahalesi yoktur. Cumhuriyet dönemiyle birlikte önemli bir ihraç ürünü olan fındıkla ilgili çok sayıda düzenleme görmekteyiz. 1925 yılında Rize ili fındık yetiştiren illere dahil edilirken, 1927 yılında fındık fidanları ihracatı yasaklanmıştır. 1930 yılında İş Limitet Şirketi kurulmuş, bu şirket 1931 yılında fındık ticaretine başlamıştır. 1935 yılında Ankara'da 1.

<sup>40</sup> "Türkiye'nin ilk 100 İhracatçısı Araştırması", TİM, 2023

Ulusal Fındık Kongresi toplanmış, 1936'da Giresun'da Fındık İstasyonu (1965 yılında Fındık Araştırma Enstitüsü adını alacak olan) kurulmuştur. Ordu, Giresun, Bulancak, Keşap ve Trabzon Kooperatifleri bir araya gelerek 1938'de Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ni (FİSKOBİRLİK) kurmuştur. 1940 yılında merkezi Giresun'da olmak üzere Karadeniz Bölgesi Fındık İhracatçılar Birliği kurulmuştur. 1957'de 2. Ulusal Kongre, 2004'te ise 3. Ulusal Kongre tertiplenmiştir.

Bu uzun süreç içinde fındık üretimini planlayan, dikim alanlarını düzenleyen çok sayıda kanun çıkarılmıştır. 2002 yılına kadar devlet namına fındık alımı ile görevlendirilen Fiskobirlik'in mali sorunlar yaşaması üzerine 2006 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) fındıkta piyasa istikrarının sağlanması amacıyla fındık alımıyla görevlendirilmiştir. 2009 yılına kadar fındık alımı yapmış olan TMO sonrasında 2017 yılına kadar piyasadan fındık almamıştır. 2017 yılında fındık alımlarına yeniden başlamış ve aşağıdaki bölümde gösterileceği gibi, fındığın piyasa fiyatını belirleyen kurum hüviyetine kavuşmasıyla, devlet tekrar önemli bir oyuncu olarak piyasada yerini almıştır. Rekabet Kurumu da piyasaya ilişkin inceleme ve kararlarıyla sürekli olarak piyasanın içindedir.

## 2e. Fiyat belirlenimi: arz2e. Fiyatlandırma: Arz ve Talep

### 2e.1 İhracatın önemi

Türkiye'de oluşan piyasa fiyatı fındığın uluslararası fiyatını da doğrudan belirlemektedir. Türkiye'de oluşan fiyatlar ise maliyetler ve rekoltenen doğrudan etkilenmektedir. Türkiye'nin üretim hacmi çok yüksek olduğundan, tüketilemeyen ve ihraç edilemeyen fındık stoklanmaktadır. Rekoltenin yıldan yıla değişmesi ve kayıt dışı/izinsiz yapılan üretimlerden dolayı kesin bir rakam vermek güç olmakla birlikte, normal bir senede üretimin 800-850 bin ton olacağını varsayabiliriz. Bunun yaklaşık 600 bin tonu ihraç edilmektedir<sup>41</sup>. İç tüketime giden miktar 150 bin ton civarındadır<sup>42</sup>. Dolayısı ile normal seyreden bir yılda stoklanan miktarın 50-100 bin ton arasında olması beklenir. Ne var ki iklim koşullarından dolayı, yukarıdaki rakamlar ortalamada doğru olsa bile, bir yıl 250-300 bin ton stok yapılırken bir diğer yıl fındık kıtlığı çekilebilmektedir.

Rakip ülkelerde stok sorunu Türkiye'deki kadar önemli değildir. Bunun nedeni başta üretim ölçeğidir. Piyasa payı küçük olan bir ülke ihracat fiyatını cüzi bir miktar düşürerek satış yapabilirken, Türkiye için bu durum mümkün değildir. Çünkü Türkiye'nin fiyatı esasen piyasa fiyatıdır. Sahip olduğu büyük ölçekten dolayı rekoltenin normal seyrettiği dönemlerde Türkiye stok sorununu ancak talebin artması ile çözebilir. Fındık çoğunlukla ara ürün olarak kullanıldığı için Türkiye gibi büyük ölçekte üretim yapan bir ülke fındık fiyatını düşürdü diye çikolata üreten şirketler tüm fındık hasılatını satın almayacaklardır. İhtiyaç duydukları kadar fındık miktarını piyasa fiyatı ne ise o fiyattan satın almaktadırlar.

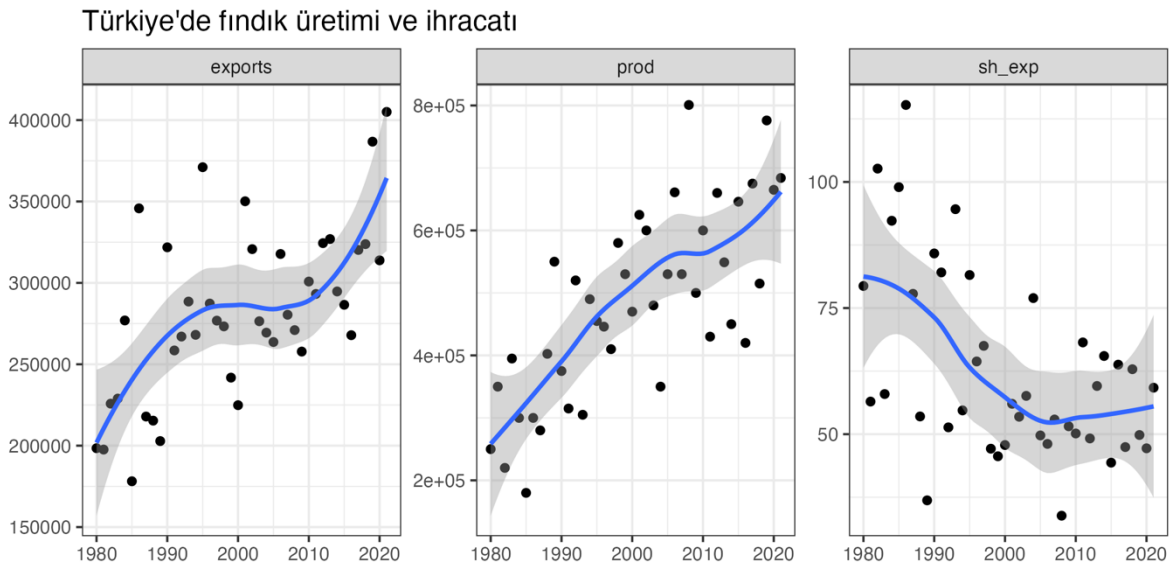
<sup>41</sup> <https://kib.org.tr/files/downloads/2022-ulkeler.pdf>, erişim tarihi: 01.06.2023

<sup>42</sup> TMO (2019) iç tüketim için 80-120 bin aralığını verirken, yüz yüze görüştüğümüz Fındık İşleri Daire Başkanı iç tüketimin geçen yıl 160 bin olduğunu ifade etti.

Piyasadaki fiyat dalgalanmalarının önüne geçmek ve fındık üreticisini korumak için devlet fındık fiyatına müdahale etmektedir (önceleri Fiskobirlik, son yıllarda TMO). Sadece 2009-2016 arası dönem fındık fiyatı piyasada serbest olarak belirlenmiştir. Kamu müdahalesinin amacı fiyatı yapay şekilde yükseltmek değil, üreticinin zarar etmesine sebep olacak bir fiyatın oluşmasını önlemektir.

2018 yılı Rekabet Kurumu raporunda Türkiye’de üretilen fındığın yüzde 15-20 kadarının iç piyasada tüketildiği, kalanının ihraç edildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla ihracat dinamikleri fındığın piyasa fiyatını doğrudan etkilemektedir. Şekil 20’de Türkiye’nin fındık üretimi, ihracatı ve ihracatın üretim içindeki payı gösterilmiştir. 1980’ler boyunca ve 2010 sonrası ihraç edilen fındık miktarı hızla artarken 1990-2010 arası ihracat yatay bir seyir göstermiştir. Üretimde ise böyle keskin ayrımlar yapmak mümkün değildir. Üretim neredeyse düzenli artarken 2000 sonrası artış hızında bir yavaşlamadan bahsedilebilir. Bu gelişmelerle uyumlu olarak ihraç edilen iç fındık miktarının üretim içindeki payı 1980-2010 arası yüzde 75’lerden neredeyse düzenli şekilde azalarak yüzde 50-55 aralığında yatay bir seyir almıştır.

### Şekil 20: Türkiye’de fındık üretimi ve ihracatı



Kaynak: FAOStat, Betam. Not: Üretim için kabuklu fındık rekoltesi alınırken ihracat için iç (kabuksuz) fındık esas alınmaktadır. İhracat payı hesaplanırken yaygın uygulama ihraç edilen iç fındık miktarını 2 ile çarparak kabuklu fındık eşdeğerini bulmaktır. Bkz. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2018).

İhracatçı birlikleri ve ticaret borsalarının ihracat verileri ile FAO tarafından yayınlanan ihracat verileri arasında önemli bir fark görülmektedir<sup>43</sup>. Son 10 yıllık (2012-2021) dönemi ele aldığımızda Karadeniz İhracatçı Birlikleri’ne (KİB) göre ihraç edilen iç fındık miktarı 274 bin ton iken, FAO verilerine göre aynı dönemde fındık ihracatı 162 bin tondur. Aradaki farkın bir sebebi

<sup>43</sup> Bkz. <https://www.giresuntb.org.tr/IhracatVerileri> ve <https://kib.org.tr/tr/ihracat-istatistikler-findik-istatistikleri-1.html>, erişim tarihi: 01.06.2023

KİB verilerine işlenmiş fındık dahil edilirken, FAO verilerinin sadece işlenmemiş verileri kapsamıdır.

## 2e.ii TMO'nun fındık alımları

2006/10865 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 2006-2009 yılları arasında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) fındık alımını gerçekleştirmiştir<sup>44</sup>. 2009 yılında 2009/15202 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile taban fiyat uygulaması ve devletin fındık alımlarına son verilmiş, pazarda serbestleşmeye geçilmiş ve bahçe tapu sahiplerine dekar başı nakit olarak "Alan Bazlı Gelir Desteği" verilmeye başlanmıştır. 2017 yılından itibaren devlet, fındık piyasasında alıcı görevini TMO'ya vermiştir. Bu görev süresiz değil ve her yıl Hazine Bakanlığı'nın kararnamesi ile yenileniyor. TMO'nun görevi fındık piyasasını düzenlemek, fiyatların aşırı şekilde düşmesinin önüne geçerek üreticiyi korumak olarak tanımlanmaktadır. Sabit bir alım hedefi olmayan TMO, fındık alım şartlarını ve fiyatını belirledikten sonra, piyasa fiyatlarının seyrine göre üreticinin satmak istediği fındığı almaktadır.

*"2008'de bizim elimizde yaklaşık 600-700 bin ton kabuklu fındık oldu. Ki biz 2008'de üretimin yarısını aldık, 350 bin ton. 2008 yılı Türkiye fındık üretimi için bir dönüm noktası. 1 milyon ton üzerinde fındık oldu. Kayda girmeyen ama oluşan fındık. Ve biz 390-400 bin ton fındık aldık o sene. O bizim sırtımızda kaldı çünkü önceki stoklarımız da vardı. 700 bin ton kabuklu fındığımız oldu." (G41, TMO)*

Hem TMO'nun alım şartları, nakliye zorlukları ve de piyasada diğer büyük fındık alıcılarının mevcudiyeti sebebiyle TMO'nun piyasada tek oyuncu olmadığını söyleyebiliriz. TMO temsilcisi 2022 yılında 750 bin ton rekor olduğunu, bunun sadece 150 bin tonunu TMO'nun aldığını belirtmektedir.

*"Hepsini alırız... Bize gelecek ürünün miktarı o seneki rekor belirler. ... Ama bugünden şu kadar alacağız diye ilan etmiyoruz." (G41, TMO)*

2009 yılı öncesinin aksine, her türlü fındığı alma yükümlülüğü olmayan TMO, satın alacağı fındığın niteliğini oldukça seçici bir şekilde belirlemekte ve alım esnasında sıkı bir şekilde kontrol etmektedir. Üreticiler fındığını TMO'ya getirmeden önce bu kriterleri sağlayıp sağlamadığını güvenilir bir şekilde test edip öğrenememektedir. Özel sektörde numune ölçümleri yapılmasına rağmen bu ölçümler TMO'da satın alım aşamasındaki kriterlerden farklı çıkabilmektedir. Bu durumda da TMO alım yapmadığı, ya da daha düşük fiyata alım yaptığı için üretici mağdur olabilmektedir. Ayrıca üreticilerin nakliye organizasyonu ve masraflarını kendileri üstlenerek fındığı TMO'nun ilan ettiği alım noktalarına teslim etmesi gerekmektedir.

*"Yaklaşık 60 noktada alım ekibi oluşturuyoruz. Gelip gelmemesine bakmıyoruz. Ürün gelmeyen yerleri kapatıyoruz. Bazen 10 noktaya düşüyor bazen 80 noktaya çıkıyor." (G41, TMO)*

*"Ben aynı ürünü tüccarda randıman kırdırdım, 53 randıman geldi. TMO'da aynı fındık 49 randıman geldi. Bu da benim TMO'dan elde edebileceğim 7-8 bin TL'lik karın"*

<sup>44</sup> Ulusal Fındık Çalışmayı, 2019, s.13

*tamamını eritti. Dolayısıyla ciddi bir avantaj da olmadı. Eğer ihtiyacınız yoksa TMO'ya vermek sizin için daha zararlı olabiliyor. Çünkü 49 randımanla sisteme entegre ettiğiniz fındık tüccarda 53 randıman olacaksa sezon içerisinde tüccara serbest piyasada satmak daha karlı olabiliyor.” (G25, Üretici)*

Bir diğer şikâyet konusu da TMO'nun aynı yıl içinde farklı zamanlarda farklı standartlar uygulaması:

*“TMO'nun standardı olduğunu düşünmüyorum. Sezon ilk açıldığında Eylül başında ciddi manada TMO fındık alımında fındığın yaşlılık kuruluşunu ciddi manada takip ediyor, ama Ekim sonunda teslim ettim, o zaman rutubetine hiç bakılmadı bile. Standardı korumuyor. İlk gidenler sıkıntı yaşıyor, son gidenler daha rahat veriyor. Üreticilerin az geldiği dönemde daha ciddi manada inceleyebiliyorken taş-toz-toprak-rutubet anlamında, sonraki dönemde ciddi irdelemiyor.” (G25, Üretici)*

Bununla birlikte TMO'nun uygulamalarını yerinde bulan üreticiler de mevcut:

*[TMO'ya fındık vermek] zor, ama iki seneden beri daha esnedi. Öyle zor değil eskisi gibi. Şimdi ürünü de temiz götürmen lazım yani. Sen çuvala toprağı her şeyi doldurmuşsun, almıyor TMO da. Devlet de haklı, binlerce ton fındığı yığıp silo içine attığında en ufak yaş fındık, çürük fındık bir çuvalı komple mahveder. Devlet de onun önlemini almak zorunda. Devletin yaptığı iş 10 numara. (G31, Üretici)*

### **2e.III TMO'nun fındık alım fiyatı**

Fındık sektörünün en büyük oyuncusu olan Türkiye'nin belirlediği fındık fiyatı, diğer ülkeler için de geçerli olmaktadır. Dolayısı ile TMO Türkiye'de fındık fiyatını belirlerken, aslında uluslararası fındık fiyatını da belirlemektedir.

*“Onların (diğer ülkelerin) hepsi bize bakıyorlar. Bizim ihraç fiyatımız 6,5 dolar, onlar 6 dolardan satıyorlar. TMO'nun fiyatı onlar için de referans oluyor. ...Bizden başka fiyat yapıcı yok.” (G41, TMO)*

Burada okuyucularımıza önemli bir hatırlatma yapmamız gerekiyor. Fındık üreticiden kabuklu olarak satın alınırken iç fındık ya da kırılmış olarak ihraç edilmektedir. Fındıkta randıman yaklaşık olarak yüzde 50 olduğu için iç fındık fiyatı 6 dolar olduğunda kabuklu fındık fiyatı 3 dolara denk gelmektedir.

TMO Fındık alım görevi TMO'ya 2017 yılından beri her sene tevdi edilmiş olsa da bu görevin yıl içinde ne zaman verileceği kesin olarak bilinmemekte ve görev süreklilik arz etmemektedir. TMO alım yaptığı seneler, alım fiyatını rekolte tahminini yaptıktan sonra, hasat başlamadan önce ilan etmektedir. Bu fiyat bir tür “baş fiyat” diğer ifadeyle en yüksek fiyat niteliğindedir. Diğer küçük ve büyük alıcılar (manavlar, sanayiciler, ihracatçılar) TMO fiyatına göre satın alma fiyatlarını kalite, randıman, çerçöp oranını dikkate alarak belirlemektedir.

TMO fiyatını belirlerken bir dizi unsuru dikkate alıyor: Ortalama üretim maliyetleri (işçi ücretleri, gübre, ilaçlama gibi üretim girdileri) bu unsurların başında geliyor. Ordu İli Ziraat Odaları İl Koordinasyon Kurulu Başkanlığı tarafından hazırlanan “2021 Yılı Fındık Ürünü

Maliyetine Etki Eden Unsurlar ve Fındık Maliyeti” tablosuna göre 1 dönüm fındık için ortalama üretim giderlerinin toplamı 2255 TL’dir. Bu tutarın 740 TL’si (yaklaşık yüzde 33) yetiştirme (budama, gübreleme, belleme, ilaçlama) masraflarından; 1119 TL’si (yaklaşık yüzde 50) hasat (işçilik, harmanlama, patoz, nakliye, pazarlama) masraflarından kaynaklanmaktadır. Geriye kalan 396 TL (yaklaşık yüzde 17) ise amortisman ve arazi kirası giderleridir. Fındık toplama işçiliğinin tutarı 340 TL olup toplam giderin yüzde 15’ine denk düşmektedir.<sup>45</sup>

Ordu ilinde 2021 yılında 1 dönüm başına elde edilen fındık üretimi 73,3 kg oluşu için kg başına üretim maliyeti 30,8 TL’dir. Aynı tabloya göre 1kg fındık başına 4 TL yan gelir (ot, odun, destekleme, meyve vb.) elde edildiği için net maliyet yaklaşık 27 TL çıkmaktadır. 2021 yılı TMO fındık alım fiyatı ise 26,5 TL olduğu için 1 kg fındıktan elde edilen gelirin yaklaşık olarak maliyetine eşitlendiği görülmektedir.

Fındık depolanabilir bir ürün olduğu için olanağı olan üreticiler ama daha ziyade manavlar piyasa fiyatı çok düştüğü zaman fındığı satmayıp depolama yoluna gidiyorlar. Bu sebeple genelde fiyatlar maliyetlerin üzerinde seyretmekle birlikte rekor çok fazla olduğu zaman stok fazlası sorununa yol açmaktadır. Sonbaharda satılmayan ve stoklanan fındıkların fiyatları takip eden aylarda serbest piyasada talebe, döviz kuru ve enflasyonun seyrine göre dalgalanmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi fındık çikolatanın ara girdisi olduğu için fiyatı düşürerek stokları tüketmek de mümkün değildir çünkü çikolata üreticileri bekledikleri çikolata talebi oranında fındık alım yapmaktadır.

Fındık maliyetlerinin bahçe bakımı, budama, gübreleme, sulama hatta toplama gibi önemli bir kısmı hasat miktarından bağımsız olduğu için (sabit maliyetler) hasat miktarı değiştiğinde birim maliyetler de paralel bir şekilde değişmektedir. Tam da bu nedenle Doğu Karadeniz Bölgesi’nde birim maliyetler daha yüksek seyretmektedir. Doğu Karadeniz’de ortalama verimlilik Batı Karadeniz’in oldukça altında olduğundan, TMO fiyatını belirlerken Doğu Karadenizli çiftçileri belli bir ölçüde kollamaktadır.

*“Batı ve Doğu diye iki maliyet çıkartıyoruz. Batıda maliyet farazi söylüyorum 30, doğuda 40. Ben devlet olarak diyorum ki doğuya yakın bir maliyet üzerinde, yüzde 70 üretim doğuda, ortalama yapsam 35 derim ama 37-38 diyorum.” (G41, TMO)*

TMO’nun açıkladığı fındık fiyatı için önemli olan bir diğer parametre de döviz kurudur. TMO iç fındığın ihracat fiyatının kg fiyatının 6 doların altınadölaysı ile kabuklu fındık fiyatının 3 doların altına düşmesine misaade etmemektedir.

*“Her şey rekolteye bağlı. İçeride ürün varsa ben satamam mesela. İçerideki ürünün bitmesini beklerim bizim amacımız o. Önce üreticinin elindeki mal bitecek. Ondan sonra bize ihtiyaç varsa, o günkü piyasa şartlarını değerlendiririz. İhracat birim fiyatımızı 6-6,5 dolar seviyesinde tutmayı amaçlıyoruz. Şu anda da öyle. Ona göre kabuklu fiyatı belirliyoruz.” (G41, TMO)*

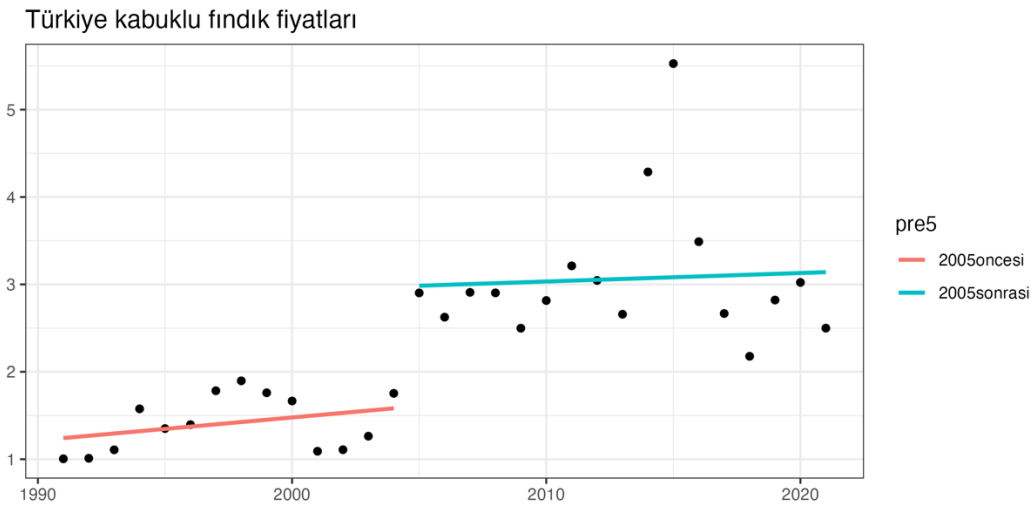
**Şekil 21** son 30 yılda Türkiye’nin kabuklu fındık fiyatını göstermektedir. 2005 öncesi kabuklu fındık fiyatının ortalama 1,5 dolar; 2005 sonrası ise 3 dolar civarı olduğu açıkça görülmektedir.

<sup>45</sup> Sadece işçilik masrafları (bakım, ilaç, belleme, toplama, harmanlama, taşıma vs.) 1179 TL olduğu için fındık toplama işçiliği toplam işçilik masraflarının yüzde 29’unu oluşturmaktadır.



2004 yılında yaşanan don zararında fındık rekoltesi düştüğü için 2005 senesinde fındık fiyatları 3 dolar seviyelerine çıkmıştır. 2006, 2007 ve 2008 yıllarında TMO fındık alımı yapmış ve fiyat 3 dolar seviyesinde kalmıştır. 2009-2016 döneminde TMO fındık alımı yapmadığı için bu ara dönemde fındık fiyatı serbest piyasada belirlenmiştir. 2014 yılında yaşanan büyük don sebebiyle kabuklu fındık fiyatı 2015'te 6 dolara kadar çıksa da sonrasında hızla düşerek 3 dolar seviyesine inmiştir. Rekoltenin bol olduğu 2017'de fındık fiyatları düşük seyredince tekrar TMO'ya alım görevi verilmiş ve 2017'den itibaren TMO yaptığı müdahale alımları ile kabuklu fındık fiyatının 3 dolar civarında kalmıştır.

**Şekil 21: Türkiye kabuklu fındık fiyatı, 1990-2021 (dolar)**



Kaynak: FAOStat, Betam.

Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Türkiye'nin uluslararası piyasadaki büyük payı sayesinde dünya fiyatını da belirlediğine göre neden kabuklu fındık alım fiyatı daha yüksek belirlenememektedir? Ekonomik rasyonalite bağlamında akla birbirini tamamlayan üç neden gelmektedir:

- Birincisi, daha yüksek bir fiyat dünya fındık üretiminin bir yandan düşük verimli alanlara yayılmasını teşvik ederken, diğer yandan da mevcut yüksek verimli alanlarda elde edilen rantı, diğer ifadeyle ekstra kazancı yükselteceğinden, fındığın diğer tarım ürünlerinin yerini almasını da teşvik edecektir. Kısacası, 3 doların üzerinde bir fiyat dünyada fındık dikili alanlarında halen yaşanmakta olan genişlemeyi hızlandırabilir.
- Öte yandan yüksek fiyat, ürünlerinde fındığı girdi olarak kullanan uluslararası büyük firmaları fındık yerine ikame ürünleri (badem gibi) kullanmaya da teşvik edebilir. Sonuçta yüksek fiyat uluslararası fındık talebini olumsuz etkileyebilir, dolayısıyla fiyat üzerinde zaman içinde aşağı yönlü bir baskı oluşabilir.
- Bu iki etki uzun vadede beklenen sonuçları verdiği takdirde, bir yandan Türkiye'nin uluslararası piyasa payını hızla azaltarak fiyat belirleme gücünü yok edebilir. Diğer yandan da fındık ihracatı olumsuz etkileneceğinden, 2,5 milyar civarındaki ihracat gelirinde düşüş ciddi bir tehdit haline gelebilir.

Diğer tarım ürünlerinde olduğu gibi iklim koşullarına bağlı olarak fındık arzı, dolayısı ile fındık fiyatı büyük bir değişkenlik gösterebilmektedir. Bu durum fındıkta “var senesi” ve “yok senesi” olarak ifade edilmektedir. TMO özellikle bolluk yıllarında (var senesinde, fiyatın aşırı şekilde düşmesini engellemektedir.

## 2f. Pazarın yapısı ve rekabetçilik

Fındık pazarının yapısı ve rekabetin durumunu anlamak için basit arz-talep diyagramlarını kullanacağız. Fındık arzı, pek çok tarım ürünüde olduğu gibi, emek yoğun teknoloji kullanan çok sayıda fındık üreticisinin satmak için piyasaya sürdüğü fındık miktarından oluşmaktadır. Üreticiler elde ettikleri tüm üretimi genellikle satmak istediklerinden herhangi bir yılın fındık arzı o yılın rekoltesine eşittir. Fındık talebi ise arzın aksine parçalı bir yapı göstermektedir. En büyük oyuncular TMO, ihracatçılar, kırıcılar ve manavlardır.

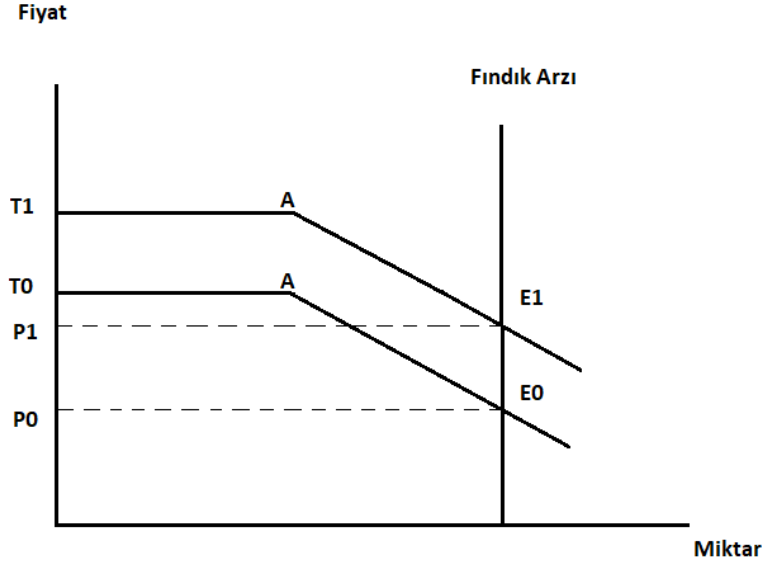
Tüccardan belirli bir vadeyle avans alan çiftçilerin borçlarını kapatmak için ürünü hasattan hemen sonra satmak zorunda olmaları yapılan görüşmelerde net şekilde tespit edilmiştir, bu da fiyatın düşük seviyelerden başladığını göstermektedir 2017 yılından itibaren fındık piyasasında düzenli şekilde alım yapan TMO, aşırı fiyat dalgalanmalarının önüne geçerek üretici ve tüketiciyi koruma hedefindedir. Genellikle hasat dönemi başında TMO o yıl hangi fiyat ve şartlarda fındık alacağını kamuoyu ile paylaşmaktadır. TMO’nun açıkladığı fiyat diğer oyuncular için referans fiyat olmaktadır. Bunun sebebi, gerekli gördüğü durumda TMO’nun açıkladığı fiyata çok büyük miktarlarda alım yapmasıdır. Örneğin 2006-2009 yılları arasında TMO yaklaşık 700 bin ton kabuklu fındık almıştır (TMO, 2019). Kaldı ki TMO Genel Müdürü’nün çok açık şekilde “fındığın tamamını almak için hazırız” şeklinde açıklamaları bulunmaktadır.<sup>46</sup> Bu sebeple TMO’nun açıkladığı fiyat piyasa oyuncuları için inandırıcı bir sinyaldir.

TMO’nun piyasadaki gücünü dikkate alarak diğer oyuncuların fındık talebini modellerken TMO fiyatını esas alacağız. Eğer diğer oyuncular da TMO ile aynı fiyatı ödeseler piyasada tek fiyat olacak ve tüm ürün aynı fiyata satılacaktır. Geçmiş tecrübeler piyasa fiyatının TMO fiyatının altında oluştuğunu göstermektedir. Bu durumu Şekil 22 yardımı ile daha iyi anlayabiliriz. TMO A kadar fındığı PO’dan almaya karar verirse, negatif eğimli piyasa talep eğrisine bağlı olarak oluşacak piyasa fiyatı PO olacaktır. E0 toplam talep ile arzın eşitlendiği noktadır. Eğer TMO aynı miktarda fındığı daha yüksek bir fiyattan (T1) satın almaya karar verirse oluşacak piyasa fiyatı (P1) de yine piyasa talep eğrisine bağlı olarak daha yüksek seviyede oluşacaktır.

---

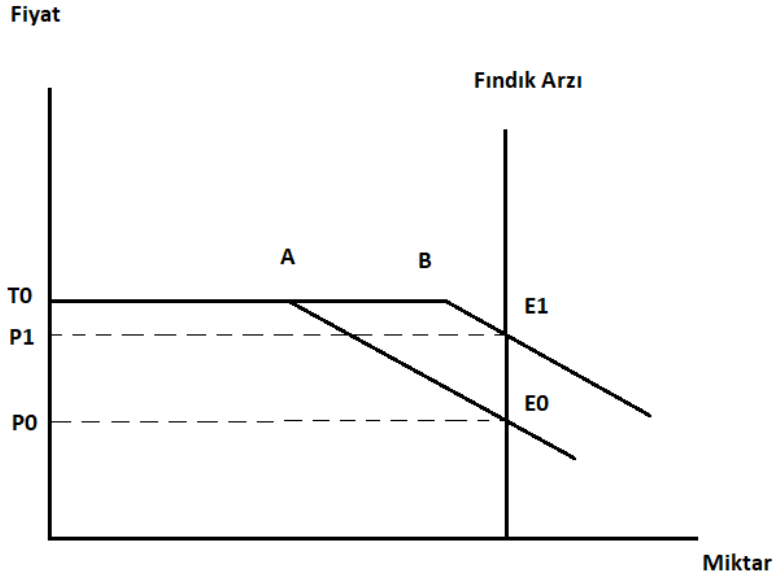
<sup>46</sup> <https://www.tmo.gov.tr/kurum-haber/576/genel-mudurumuz-guldal-findigin-tamamini-almak-icin-haziriz>, erişim tarihi 10 Haziran 2023.

**Şekil 22. Fındık piyasası: arz ve talep**



TMO fındık alım fiyatını açıkladıktan sonra yaptığı alımların miktarını artırarak ya da azaltarak yine piyasa fiyatına yön vermektedir. Bunu Şekil 23 yardımı ile açıklayabiliriz. TMO fiyatını açıkladıktan sonra A kadar fındığı satın almaya karar verirse oluşacak piyasa fiyatı P0 olacaktır. Eğer TMO herhangi bir gerekçe ile daha yüksek bir fiyat belirlemek isterse alım miktarını artırarak (B kadar fındık almak suretiyle) piyasa fiyatının (P1) olmasını sağlayabilir.

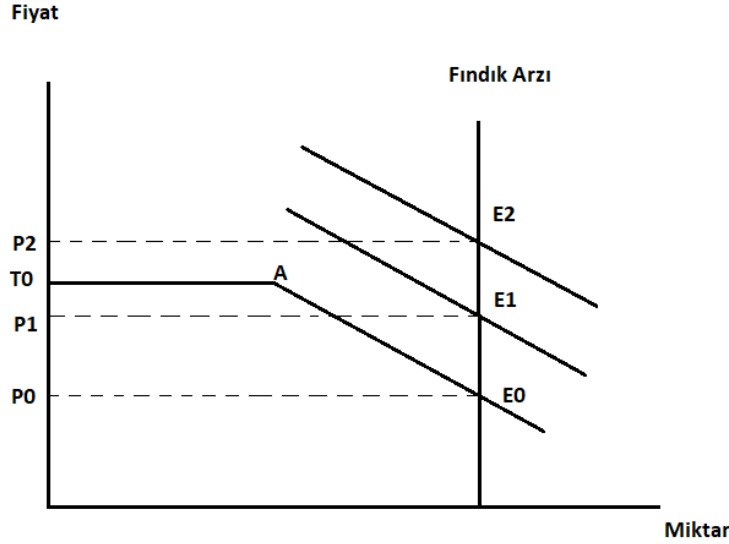
**Şekil 23. TMO alımlarının piyasa fiyatına etkisi**



Her ne kadar yukarıdaki 2 şekil (Şekil 22 ve Şekil 23) fındık piyasasının işleyişini basitçe anlamak için fikir verseler de gerçek durum daha karmaşıktır. Örneğin 2022 yılında TMO fındık fiyatını 52 TL olarak açıkladıktan sonra serbest piyasa alıcılarının fiyatları 45-49 TL arasında

oluşmuştur. Ancak ilerleyen aylarda fındık fiyatı TMO'nun da açıkladığı alım fiyatını geçerek, 60 TL'ye çıkmıştır<sup>47</sup>. Bu durumu Şekil 24 aracılığı ile tartışabiliriz. TMO fiyatını açıklayıp A kadar fındığı satın alırsa fındık fiyatı P0 olacaktır. Fakat zaman içerisinde fındık talebini etkileyen diğer unsurların değişmesi ile (makroekonomik ekonomik göstergeler, fiyat beklentileri vb.) fındık piyasasında talep artabilir. Bu da talep eğrisini yukarı kaydırarak piyasada daha yüksek fiyatların oluşmasına yol neden olacaktır.

#### Şekil 24. Beklenti ve diğer faktörlerin piyasa fiyatına etkisi



Doğu Karadeniz'in yüksek birim maliyetleri nedeniyle görece yüksek açıklanan fındık fiyatı Batı Karadeniz gibi tarıma elverişli bölgelerde fındık üretimini diğer ürünlere kıyasla çok cazip hale getirdiğinden, bu bölgede fındık üretimi hızla yayılmaktadır.

*“Çok hızlı yayıldı. Eskiden şeker pancarı, tohumluk soya fasulyesi ürettirdik, ihracat malı. Bizim soyamız Amerika'ya tohumluk olmaya giderdi. Sözleşmeli ticaret yapardık MY soya (şirket adı) ile. Ama bunlardan elde edilen karlar çok düştü, fındık çok cazip hale geldi. Herkes fındığa döndü. 10 yıl önce Çarşamba'nın yüzde 20'si fındıkken şimdi yüzde 80-90 oldu. Devam da edecek.” (G38, Üretici)*

Aynen Batı Karadeniz'de fındık üretimin yayılmasına benzer sebep ve dinamiklerle Türkiye'ye göre (hatta Karadeniz Bölgesi'ne göre demek daha doğru olur) daha verimli olan diğer fındık üreticisi ülkelerde de fındık üretimi yaygınlaşmaktadır. Yüksek verimliliğe sahip bu ülkelerde fındık üretimi Doğu Karadeniz'e kıyasla çok daha karlı bir faaliyet durumundadır. Amerika ve Şili'de fındık üretimindeki artışın nedeni sorduğumuz bir ihracatçı durumu şöyle ifade ediyor:

*“Evet, Türkiye Cumhuriyeti'nin desteklemesiyle oldu. Bizim aktardığımız fon olarak görün siz onu. Çünkü siz içeride fiyatı şişirdikçe dışarıya için ürünü cazip hale getirirsiniz. Bizden ucuz*

<sup>47</sup> <https://www.tb.org.tr/tr/findik-fiyatları>, erişim tarihi 10 Haziran 2023.

*üreten zaten satıyordu, mesela Gürcistan ve Azerbaycan. Oralardan fazla bir dert edinmiyoruz, çünkü onların büyüme kapasitesi belli. Bir de bunu pazarlama kapasitesi de belli. Ama Amerikan tarafında sermaye problemi yok. Teknik problem de yok. Türkiye'de yüksek fiyat politikası güdüldükçe oradaki kar marjları artıyor. Üretim maliyetleri Türkiye'nin zaten altında. Verimlilik 3 katı. ...En son edindiğim bilgiye göre Şili şu anda 55.000 tonda, 6-7 sene içerisinde 100-120 tonun üzerine çıkacak. Global ölçekte üretim arttıkça da Türkiye burada görece rekabet üstünlüğünü kaybediyor. Kaybetmesinin ana sebebi de verimliliğin düşük olması. Yani aslında her şey belli” (G2, ihracatçı)*

### **3. Fındık sektörünün temel sorunları ve muhtemel çözüm önerileri**

Fındık piyasası, üretici sayısının diğer tarım ürünlerine kıyasla kat be kat fazla olmasıyla, aktörler arasındaki çıkar çatışmasının yoğunluğuyla ve devletin toplam üretim üzerindeki güçlü alıcı pozisyonu ile hayli istisnai bir piyasadır. Bu piyasa birçok sorunu da içinde barındırmaktadır.

#### **3a. Üretim sürecine ilişkin sorunlar**

##### **3a.1 Budama ve gençleştirme**

Fındıkta verimi artıracak en önemli uygulamalardan biri doğru budamadır. Fındığın ekonomik ömrünün 55-60 yıl olduğu kabul edilmektedir. Daha yaşlı bahçelerde verim düşmektedir. Ekonomik ömür ile kastedilen “ocak” ya da dikim yaşıdır, dal yaşı çok daha genç olmaktadır. Ekonomik ömrünü tamamlamamış bir bahçede hastalık, zararlı böcek vb. sebeplerle verimsiz hale gelen dalların gençleştirilmesi gerekir. Bunun için fındık ağacının kökünden çıkan dip sürgünleri kullanılmaktadır. Hasta ya da yaşlı dalın yerine, kesimden 4-5 yıl önce bunların yerini alacak sürgünler belirlenerek bu sürgünlerin gelişmesine müsaade edilir. Sürgün dal haline gelince eski dal kesilir. Fındık ocaklarını gençleştirmek için kullanılan kök sürgünleri gereğinden fazla bırakılırlarsa “*ocakların yeterince güneşlenememesine, havalanmanın ve tozlanmanın yetersiz olmasına, dalların sıklaşmasına, gereksiz su ve besin elementi sarfiyatına neden olmaktadır*”<sup>48</sup>. Bunu engellemek için yılda iki kez (ilkbahar ve sonbahar) dip sürgünlerinin temizlenmesi gerekmektedir. İdeal şartlarda bir ocaktaki dal sayısı 5-6 adet olmalı iken geleneksel yöntemi sürdüren bahçelerde bunun 2-3 katı olabilmektedir.

Ancak üreticilerin önemli bir kısmı geleneksel olarak ocakta dip sürgünleri ile gereğinden sık gençleştirme/yenileme yapmaktadır. Üreticilerin çoğunluğu budamayı ziraat biliminin öngördüğü şekilde değil, atadan kalma yöntemlerle yapmaktadır. Gençleştirme adı altında yapılan budama neredeyse tamamen yanlış olup önemli verim kaybına neden olmaktadır. Sahada bunun kültürel bir durum olduğu, nesiller boyunca kullanılan bu metodun en iyisi

48

<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/findik/Belgeler/Sol%20Menü/Eğitim%20ve%20Yayım/Ciftçi%20Eğitim/FindiktaBudama.pdf>, erişim tarihi: 10 Haziran 2023.

olduğunun düşünüldüğü ve yeni yöntemlere ön yargının bulunduğu belirtilmektedir. Bu konuya dikkat çeken ziraat mühendisi durumu şöyle açıklamıştır:

*“Genç dalın daha verimli olacağına dair bir inanç olduğu için sürekli dalları kökten keserek yerine yenisini getirmeye gençleştirme diye tabir ettiğimiz olayı yapıyorlar. Ama bize göre meyve ağaçlarında ya da çok yıllık ağaçlarda dalın kendisi budama yaparak, yeni sürgün oluşturarak gençleştirme yapılmalı.” (G7, Muhtara eşlik eden Ziraat Mühendisi)*

Bu destekten yararlanarak tekniklerini uygulayan üreticiler verimin eskiye kıyasla çok daha iyiye gittiğini vurgulamaktadır.

*“Ben şimdi 69 yaşındayım. Dikildiği zamanı hatırlamıyorum yani ama eskiden beri yaşlıları keser, gençleştirme yapardık. Yanlış yaptığımızı sonradan işte D. hanımdan öğrendik, farkına vardık. Neticeyi de gördük. Şimdi uç budama yapıyorum. Dalın güneşten faydalanmasını sağlıyoruz. O işlemleri yapmaya başladıktan sonra %25 - %30 arttı. Yıldan yıla da artmaya devam ediyor. Fırsat buldukça gider budamamı yaparım.” (G16, Üretici)*

Başka bir üretici yalnızca budamayı ve ilaçlamayı usulüne uygun olarak yaparak atadan kalma fındık ocaklarından çok daha fazla ürün aldığını belirtmiştir.

*“Fındık bakımı seviyor. Babam 10 ton fındık yapıyordu. Öldükten sonra kardeşimle böldük, ben tek başıma 15 ton yapıyorum. Çok da bir şey yapmıyorum Allah var. 2 sefer yaprak gübresi, normal gübresi var. Toplamayı da zamanında başlatıyorum” (G17, Üretici)*

Doğru yapılmayan budama iklim koşulları gibi üretimde dalgalanmalara yol açabilmektedir.

*“Geçen yıl fındık zayıftı bende. 1700 kilo civarında fındığım oldu, önceki sene ise 3,5 ton fındık topladım. Seneden seneye değişiyor. Bir sene çok verimli oluyor, bir sene düşüyor. Değişkenliğin sebebi mevsim. Diğer sebep de şu: bitki bir sene sürgün yapıyor, periyodisite bu. Meyve verdiği sene bitki sürgün yapamıyor. Sürgün yapamadığı için bir dahaki sene aynı sürgünlerden meyve almak zorunda kalıyorum, o da performans düşüklüğüne sebep oluyor. Ne yapmalı? Uç budama yapıp, tepeyi kesip, verimli kısmın bir kısmını atıp, bitkiye aynı sene hem verim hem sürgün attirmek gerekir ki bir dahaki seneki meyve verecek sürgün oluşsun. Uç budamanın esprisi bu. Yeni sürgünden alıp öteki sene oluşacak kaybı amorti etmek. Böyle %10 bile kayıp yaşamıyorsun. (G30, Üretici)*

### **3a.II Devamsız bahçe sahipleri**

Fındık sektörünün aktörlerini ele aldığımız bölümde fındık bahçe sahipleri arasında esas gelirlerini kentlerde icra ettikleri işlerden sağlayan ve “devamsızlar” olarak adlandırdığımız bahçe sahiplerinin ağırlıkta olduğunu belirtmiştik. 2019 yılında düzenlenen Ulusal Fındık Çalıştayı (TMO, 2019) raporunda, “Köyde yaşayıp gelirinin tamamını fındık tarımı yoluyla elde eden çiftçilerin, toplam fındık yetiştiricileri içerisindeki oranı yüzde 35 civarındadır”

denilmektedir. Ordu Ticaret ve Sanayi Odası'nda düzenlediğimiz çalıştayda bu oranın daha da düşük (yüzde 20 civarı) olabileceğinin öne sürüldüğü de not edilmelidir.

*“Zaman geçtikçe artıyor. Neden? Bölünmeden kaynaklı. Şimdi mesela 40 dönüm yer var, 4 kardeşe onar dönüm düştü. 10 dönüm ile 12 ay yani kendini geçindiremez. Ne yapacaksın? ekstra bir iş yapacaksın. O'nun çocukları oldu mu, 10 dönüm bir daha bölündüğünde ne olacak? Yok olup gidiyor..” (G21, Üretici)*

Doğu Karadeniz'de bulunan arazilerin miras yoluyla bölündüğü ve üzerinde üretim yapılan bahçe alanlarının küçük ölçeklere sıkıştığı görülmektedir. Miras yoluyla bölünerek küçük ölçeklere sıkışan bahçelerin aileleri geçindirememesi kadar, şehirde oturma isteğinin de devamsızların sayısını günden güne artırmakta etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Özellikle Doğu Karadeniz'de fındık üretimi tek başına geçimi sağlamak için yeterli görülmediğinden (veya yüksek öğrenim gibi farklı amaçlar için) yıllar içinde köy dışına yoğun göçler olmuş, bahçe sahipleri başka kentlerde yeni yaşamlar kurmuşlardır. Bu kişiler gelirlerini esas olarak başka işlerden sağlamakta, fındık üretimini daha çok küçük bir ek gelir olarak görmektedir. Buna rağmen bu kişilerin önemli bir bölümünün bahçelerini satmamış olması dikkat çekicidir. Bu tip üreticiler memleketlerine yılda bir kez gidip hasat sürecini burada geçirmektedirler.

Bahçelerin satılmamasının duygusal bazı gerekçeleri olduğu açıktır. Bahçeler kişilerin geçmişleri ve geleneklerinin bir parçası olmuş durumdadır. Fındığın kuşkusuz bölgenin toplumsal hafızasında önemli bir yeri vardır. Kişiler geçmişle kurdukları bağın bileşenlerinden biri olan fındık bahçelerini bu nedenle elden çıkarmamaktadır.

Saha görüşmelerinde de “devamsızların” bahçelerine “ata yadigarı”, “geleneklerinin bir parçası” ya da “hobi bahçesi” olarak, burada hasat yapmaya ise “ibadet gibi” baktıkları ifade edilmiştir.

Esas geçimi fındık olmayan bu kişiler sadece bahçe bakımını aksatmakla kalmamakta, aynı zamanda, hasat zamanı acele ettikleri için maliyetlerin de yükselmesine sebep olmaktadır.

*“Şehirde oturan küçük üreticiler budama, ilaçlama ve gübreleme gibi bakım faaliyetlerini köydeki eşe dosta ismarlama usulüyle yaptırmaktadır. Bu yüzden bu faaliyetlerin ne kadar doğru ve eksiksiz yapıldığı bilinmemektedir.” (G3, Tüccar & Üretici)*

Ziraat bilimi fındığın daldan değil yerden toplanması gerektiğini belirtmektedir. Zira yere düşene kadar beklenirse fındık meyvesi daha çok gelişerek içini daha çok doldurmaktadır. Bu da randıman ve verimde artış anlamına gelmektedir. Fakat bahsedildiği üzere devamsızlığın yol açtığı acelecilik üreticinin fındığın yere düşmesini beklemesine engel olmaktadır. Kiminin bu konuda haklı gerekçeleri vardır. Bunlardan biri işçi sorunudur ki hasat zamanının en önemli sorunlarından biridir. Üretici geç kalırsa işçi bulamayacağından, bu nedenle ürününün

toplanamayacağından korkmaktadır. Bir diğeri ise, eğer fıncığın yere düşmesini beklerse ani bir hava muhalefeti nedeniyle yerdeki fıncığın zayı olacağından çekinmektedir.

Devamsızlıktan kaynaklanan tüm bu olumsuzluklar sonuçta bahçe verimliliğinin düşük düzeyde kalmasına neden olmakta ve modern tekniklerin yaygınlaşmasının önünde yapısal bir engel oluşturmaktadır.

### 3a.III Ölçek sorunu

Üretici sayısında Türkiye’de başka herhangi bir üründe karşılaşılmayan muazzam seviye ve buna bağlı olarak ortalama bahçe büyüklüğünde görülen düşük seviyeler bir diğeri önemli yapısal sorundur.

Fındık dikili alanlarındaki sürekli artışa rağmen (bkz. Tablo 9) miras yoluyla bahçelerin bölünmesi üretici başına düşen bahçe büyüklüğünü düşürmüştür. Ulusal Fındık Çalıştayında üretici başına düşen ortalama arazi büyüklüğünün 12-13 dekar seviyesinde olduğu (TMO, 2019) düşünülüğünde çoğunluğu oluşturan küçük bahçelerde ortalama bahçe büyüklüğünün 5-6 dekar civarında belki daha altında olması şaşırtıcı olmayacaktır.

Üretici başına düşen bahçe büyüklüğünün küçülmesi beraberinde ölçek ekonomisinin uygulanamamasını doğurmaktadır. Zira tıpkı sanayi üretiminde olduğu gibi tarımsal üretimde de ölçek önemli bir rol oynamaktadır. Ölçeğin küçük olması, tarımsal üretimi artıracak teknolojik altyapı yatırımlarının yapılmasını üreticiler nezdinde cazip kılmamakta ve geleneksel üretim sarmalından çıkışa izin vermemektedir.

Ortalama tarım işletmesi büyüklüğü İngiltere’de 53,8, Fransa’da 52,1, Almanya’da 45,7, İspanya’da 23,8 hektar iken bu rakam Türkiye’de yalnızca 5,9 hektardır<sup>49</sup>. Bu nedenle devlet 2014 yılında çıkardığı kanunla tarım arazilerinin 0,5 hektar yani 5 dönümden az olmasına müsaade etmemektedir. Fakat bu da beraberinde başka bir sorunu gündeme getirmektedir. Miras yoluyla kalan bahçelerin intikalinin yapılamaması, çiftçilikle uğraşan mirasçılarının destek ve teşviklerden hakkaniyetle faydalanamamasına yol açmaktadır.

*“Bizim hayat hikayemizde, acımızda ve güzel günlerimizin arkasında fıncık yatar. Bunun için insanlar fıncığını bırakamıyor. İnsanlar artık fıncığıyla nostalji yapıyor, tarım yapmıyor.” (G5, Ziraat Odası)*

Yatırım güdüsünün önünde engel olan küçük ve bölünmüş tarım arazileri birim maliyetleri de yükseltmektedir. Üreticilerin miras yoluyla kendilerine intikal eden farklı bölge ve köylerdeki bahçelerine ulaşım maliyetleri ile bunları işletme maliyetleri artmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesindeki fıncık arazileri bu niteliktedir. Batı Karadeniz’de hane başına düşen fıncık üretimi 6-7 ton iken, Doğu Karadeniz’de hane başı üretim 2-3 ton dolaylarında seyretmektedir<sup>50</sup>.

<sup>49</sup> <https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Detay.aspx?OgId=412&Liste=Haber> ; erişim tarihi: 04.05.2023.

<sup>50</sup> Fındık sektörü raporu, 89-90.



Sonuçta, ortalama bahçe ölçeğinin çok düşük seviyede olması ve bu seviyenin azalma eğiliminde olması verimlilik artışının ve birim maliyetleri düşürmenin gerektirdiği modern bakım ve üretim tekniklerinin yaygınlaşmasına engel oluşturmaktadır.

### 3a.IV Düşük makineleşme

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bir diğer önemli sorunu makineleşme eksikliğidir. Bunun elbette anlaşılır nedenleri vardır. İlk başta Doğu'da arazilerin engebeli ve yüksek eğimli olması makine kullanımını zorlaştırmaktadır. Bir diğer neden, yukarıda açıklanan parçalı, küçük bahçelerdir. Ayrıca, Doğu Karadeniz'deki bahçelerin tesisi çok eski olduğundan dikim mesafesi ve sırası makine kullanımına uygun değildir. Bu sebeple de bakım, ilaçlama, gübreleme ve hasat maliyetleri Doğu'da yüksek seyretmektedir.

Saha görüşmelerinde makine kullanımının maliyetleri azalttığı hemen her üretici tarafından ifade edilmiştir.

*“Ekonomik ciddi katkısı var. Maliyeti düşürüyor. Şöyle söyleyeyim: bir önceki yıl mesela makineyi yağıştan dolayı kullanamadık. Bir önceki yılda mesela 40 bin liralık masraf ettik patozuyla toplamıyla. Geçen yıl da hava şartları müsaade etti, 14500 lira yakıt işçilik toplamda masraf ettik. Böyle bir fark oluyor yani.” (G27, Üretici)*

Fakat bunun için yatırımı yapacak ekonomik güce sahip olmak gerekmektedir. Bir üretici makineler pahalı olduğu için ve makine bakımı vs. gibi durumlar insanlara zor geldiği için üreticilerin işçi çalıştırmaya daha yatkın olduğunu ve çevresinde makineleşmenin yaygın olmadığını belirtmiştir. Ayrıca 5 veya 10 dönüm gibi küçük bahçeleri olanların makine almasının biraz gereksiz olduğunu ve 20-30 dönüm üzeri bahçelerde makineye ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bir ihracatçı firmada çalışan ziraat mühendisine “10 dönüm fındığı olan biri üretici hava üfleme makine veya fileyi bir yıllık kazancıyla alabilir mi?” diye sorulduğunda alınan cevap ölçek sorununu açıkça ortaya koyuyor:

*“File için konuşmak gerekirse 10 dönümden 10.000 metrekare yapar metrekare fiyatı şu an 3 TL civarında. Yani 30.000 TL gibi bir fiyat yapar. 10 dönümlük tarladan yaklaşık 2 ton fındık alındığını varsaydığımızda o da 100.000 TL yapar. Yani elde edilen gelirin üçte biri fileye gitmiş olur. Fakat file tek yıllık değil. Dolayısıyla bir file rahatlıkla yedi veya sekiz kullanılabilir. Üfleme makineleri şu an 12.000-13.000 TL bandında. Fındık toplama makinelerinde pat pat arkası şu an 80.000 veya 90.000 TL. Neredeyse fındıktan elde edilen bir senelik gelir gidiyor ama bunlar tabii ki tek yıllık değil. File gibi makine de uzun yıllar kullanılabilir.”*

Fındık toplamak zor bir iştir; makineli ya da makinesiz çok da fark etmiyor. Ayrıca maliyetlidir. Küçük üretici makine yatırımı yapamamaktadır. Ancak asıl işi fındık olmayıp asıl işinde yüksek gelir elde edenler makinelere yatırım yapabilmektedir.

*“Fındık toplama işi kesinlikle insanlı bir iş. Masa başında konuştuğumuz gibi olmuyor. Tarımla uğraşmak farklı bir durum. Fındığın kısa bir süresi var. Ya yağmura, doluya, fırtınaya yakalanırsın, fındık çürür. Bunun olmaması için hemen toplaman lazım.”*

*Olduktan sonra tabii. Biz fındık olduktan sonra topluyoruz. İnsan gücü şart. 1 değil 2 değil. Fazla. Bazı komşularda motorlar var ama zor topluyor, 5 tane adam var peşinde, zor. Arazilerin yüzde 90'ı eğimli. Oralarda makine olmaz.” (G17, Üretici)*

Ama anlaşılana o ki saha görüşmelerinde son yıllarda, özellikle, devletin sunduğu teşvikler sayesinde yatırım yapmanın daha kolaylaşmış olduğu belirtilmektedir. Arazi şartlarının ve bahçe büyüklüğünün uygun olması bahçelerin makine tarımına uygun şekilde tesis edilmesi gibi etkenler neticesinde Batı Karadeniz’de fındık üretiminde makine kullanımının oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Buna rağmen, makine kullanma becerisi, makinenin kalitesi vb. nedenlerle ihtiyaç duyulan işçilik üreticiden üreticiye farklılık göstermektedir.

Görüştiğimiz bir üretici, Çarşamba Ovası’na makineyi ilk sokan kişinin babası olduğunu belirtmiştir. Üretici, makineli üretim yapmasına rağmen işçiliğin şart olduğunu, hatta son dönemde işçilik maliyetlerinin cirodaki payının yüzde 30’dan yüzde 45lere çıktığını savunmaktadır. Verdiği bilgilere göre, makine toplama sırasında yüzde 15-20 kadar fire bıraktığı için, makineden sonra işçinin bahçeye girmesi gerekmektedir. Ayrıca makinenin ocak diplerine giremediğini ve yağmurlu havalarda makine kullanımının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Tüm bunlara rağmen makineleşme sayesinde yıllık 3000 yevmiyeden 700 yevmiyeye düşüklerini belirtmiştir. Fakat bu üretici özelinde fındık dışında ürünler de yetiştirdiğini hatırlatmamız gerekiyor (G38)

Buna karşılık yaklaşık 50 ton fındık üreten (150 dönüm fındığı var, dönüm başı 350 kg fındık alıyor) Batı Karadenizli bir diğer üretici geçen sene hiç işçilik parası vermediğini tüm hasadı eşi ile topladığını belirtmiştir.

*“4-5 seneden beri hiç olmadı, makineye geçtiğimizden beri. 200 dönüm de olsa iki kişi toplayabiliyor. ...3 kişilik grup oynaya oynaya toplar fındığı.” (G31, Üretici)*

Bazı üreticiler ise eski makinelerin taşı, toprağı ayrıştırılamayışının makine kullanımına engel olduğunu iddia etmektedirler. Ama öte yandan, son yıllarda işçilik maliyetleri arttığı için ve işçi çalıştırmanın çeşitli zorluklarından dolayı bazı üreticiler mecburen makine kullanmaya başladıklarını belirtmektedir.

Saha görüşmelerinden, üreticilerin fındık toplamada makineleşmenin gerekliliği ya da üstünlüğü konusunda ortak bir görüşe sahip olmadıkları gözlenmektedir. Bir yandan küçük bahçelerde makinelere yapılacak yatırımın rantabilitesi ve engebeli arazilerin makine kullanımını zorlaştırması, diğer yandan da fındık toplamada kullanılan makinelerin maliyet artırıcı yan etkilerinin olması, makineleşmenin yaygınlaşmasını yavaşlatmaktadır. Bununla birlikte, bahçe bakım ve toplamada işgücü maliyetinin görece olarak artıyor olması ve yeni kuşak aletlerin olumsuz yan etkileri azaltmasının makineleşmeyi teşvik ettiği görülmektedir.

### **3a.V İzlenebilirlik**

Fındık üretiminde verim kadar önemli bir başka sorun da ürünün izlenebilirliğidir. Küresel ölçekte tüm üretim çeşitlerinde üretimin izlenebilir olmasına yönelik bir eğilim vardır. Gerek küresel düzeydeki büyük oyuncular gerekse yerel düzeydeki küçük oyuncular tedarik zincirlerindeki ürünlerin izlenebilir olmasına gün geçtikçe daha fazla önem vermektedir. Tarım

ürünlerinde bu daha büyük bir önem arz etmektedir. Söz gelimi, bir parti tarım ürününde bir hastalık söz konusu ise o partideki tarım ürünlerinin nereden geldiği, başka nerelerde kullanıldığı önemli bir husustur.

Dünya piyasasında önemli rol oynayan Türk fıındığındaki izlenebilirlik de bu sebeple son derece önemlidir. Örneğin ihraç edilen bir parti Türk fıındığında olası bir problemin aslında sınırlı bir bölgeden temin edilen fıındık partisi için geçerli olduğu ithalatçıya gösterilemezse, bu topyekûn tüm Türk fıındıklarının ithalatçı nezdinde aynı probleme sahip olduğu varsayımına yol açabilir. Aşağıdaki şemadan da anlaşılacağı üzere, tüccarın üreticiden, kırıcının tüccardan, tüccarın başka bir tüccardan, ihracatçının ise hem üreticiden hem tüccardan fıındık tedarik etmesi gibi karmaşık bir süreç içindeki fıındık sektöründe izlenebilirlikteki en büyük problem, üretici seviyesinde izlenebilirliğe gidene kadar tedarik zincirinde 3-4 seviye aşağıya inilmesi gerektiği gerçeğidir. Bu nedenle, fıındığın bahçe seviyesine kadar izlenebilirliğinin sağlanması gerekmektedir.

İzlenebilirlik yalnızca gıda güvenliği ile değil, aynı zamanda insan hakları koşullarının doğru şekilde temin edilmesi amacıyla da önemlidir. Ülkeler, yayınladıkları mevzuat ile firmaları tedarik zincirlerindeki ürünlerin insan haklarına saygılı koşullarda üretildiğinin doğrulanması hususunda yönlendirmektedir. Bu yasalardan en önemlisi ve küresel ölçekte gündemde olan 22.07.2021 tarihinde beyan edilen ve 1 Ocak 2023 tarihinde yürürlüğe giren 'Tedarik Zincirlerinde Şirketlerin Özen Yükümlülüğü Hakkında Kanun'dur (Almanya Tedarik Zinciri Yasası). Kademeli şekilde yürürlüğe giren kanun kapsamında tedarik zincirlerinin sorumlu ve sürdürülebilir şekilde yönetilmesi için şirketlere yönelik yasal çerçeve ve gereklilikler belirlenmiştir.

Türkiye'de üretilen fıındık ilk olarak üreticinin fıındığını manava satmasıyla kayıt altına alınmaktadır. Zira devlet tüccarı stopaj vergisinin toplanabilmesi amacıyla kayda zorunlu tutmaktadır. Manav üreticiden aldığı her bir fıındığı ayrı ayrı kaydetmelidir. Fakat yaptığımız görüşmelerde, manavların fıındığı yalnızca toplamı tutturacak şekilde kayıt altına aldığı gözlemlenmiştir. Fıındık üretici sayısının yüksek olması ve tüccarların çok sayıda fıındık üreticisinden alım yapması nedeni ile bazı tüccarların toplu kayıt yöntemine yöneldiği anlaşılmaktadır. Türkiye'de üretilen fıındığın tamamının uluslararası standartlarda belirlenen izlenebilirlik kıstaslarına uyması için düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Bununla birlikte, Türkiye'de stok affı da birkaç senede bir uygulanmaktadır. Stok affının amacı, stoklarında mevcut olan fakat belgesi olmayan fıındığın kayıt altına alınmasıdır. Ancak, uygulamada stok affı, doğurduğu vergi avantajı nedeni ile suistimale açıktır. Bu sayede, yüzde 4 yerine yüzde 1 stopaj ödemek isteyen bazı tüccarların olmayan stoğu göstererek bu uygulamadan faydalanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu kişiler, böylece ileride alacakları fıındıktan yüzde 3 kadar haksız gelir elde etmektedir. Stok affı konusunda suistimallerin ortadan kaldırılması için ilgili kamu otoritelerinin daha sıkı bir izleme ve denetim yapması gerekmektedir. Bu uygulama, rekolte tahminlerini de güçleştirmektedir. Görüşüğümüz bir kırıcı bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

*“Ne yaparsam yapayım tutturamadım Hocam, tutmuyor. Bizim matematik, istatistik fındık işine geldiği zaman bozuluyor. Arazileri gezdik, hektarı gezdik tam tutturuyoruz hop bir stok affı çıkıyor. Stok affı şu demek; eğer benim sizden aldığım bir ürün varsa, o ürün burada duruyorsa o ürünün kaydı yoksa devlet diyor ki sana hak veriyorum bunu kaydettir. Bizim sektör bunu yanlış anlıyor. Gidiyor senelik rekolte 650 milyon 700 milyon kg bekleniyor. Bir stok affı yapılmış 750 milyon. Rekolteden fazlası stok affında.” (G4, Kırıcı)*

### **3a.VI Gelenekçilik**

Üretim sürecindeki problemlerden belki de en önemlisi gelenekçiliktir. Diğer tüm sorunları yatay kesen bu boyutun pek çok sorunun gerisinde yatan etmen olduğu söylenebilir. Özellikle Doğu Karadeniz’de fındık üretimi hala büyük ölçüde geçmiş kuşaklardan öğrenilen geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Geleneksel yöntemler her zaman zirai açıdan olumlu sonuçlar vermemekle birlikte, fındıktaki verimi önemli ölçüde düşürebilmektedir. Saha görüşmelerinde modern zirai yöntemlere olan ilginin yeni yeni oluştuğu belirtilmektedir. Toprak analizi, bahçe yenileme, budama, gübreleme, ilaçlama gibi iyi tarım uygulamalarını yıl boyunca hayata geçirerek verim artışı yakalayan üreticiler geleneksel yöntemlerden ayrılmayanlar için örnek olmaktadır.

Ticaret Borsası, Fındık Araştırma Enstitüsü, Ferrero Değerli Tarım, OFİ İyi Tarım Uygulamaları ve diğer ihracatçı şirketlerin yaptığı örnek bahçeler ve sağladığı teknik destekler geleneksel yöntemler ile modern yöntemleri kıyaslama imkânı veren önemli uygulamalardır. Yine de verimi artırmaya dönük girişimlere olan ilginin hala oldukça sınırlı olduğu göze çarpmaktadır. Bazı görüşmeciler bu ilgisizliğin en büyük nedeninin küçük bahçelerde modern yöntemleri uygulama sayesinde elde edilecek faydanın ailenin refahında anlamlı bir fark yaratmayışı olduğunu belirtiyorlar.

*Ben Amerika'da bir çiftçinin bahçesine gittiğim zaman adam beni can kulağıyla dinliyor. Zaten çok eğitilmiş. Üniversite mezunu. Şöyle düşünüyor “benim 2 bin dönüm fındığım var. Bu adam bana yüzde on verim artışı sağlarsa senede 300 bin dolar eder”. Ben kıymetli adamım, niye? Adamın verimini yüzde on artırırsam 100 bin dolar. Türkiye’de çiftçiye gidiyorsunuz, 10 dönüm bahçesi var. Zaten bir ton oluyor fındığı. Sizi dinlese ne olacak. 100 kilo arttırır. 100 kilo da beş bin lira eder. Yarım buzdolabı etmez, bir cep telefonu etmez. (G10, Akademisyen)*

Üreticinin düşünce kalıpları da bazı durumlarda maliyetlere olumsuz biçimde yansımaktadır. Çiftçinin bahçe büyüklüğü ürününü kendi aile üyeleri ile toplamasına uygunken etrafındakiler fındığı işçilere toplattığı için bazı üreticiler de hasat sürecini bu yöntemle yürütmektedir. Pek çok zaman bu durum maliyetleri yükselterek karlı bir üretimi zorlaştırmaktadır. Saha görüşmelerinde üreticinin “tembelliğine” vurgu yapan bu yorumlara sık rastlanmaktadır.

*Ordu’da arazide adama diyorum ki, “bir ton fındığın var”. Diyor “bir hafta işçi sırası bekledim”. Yahu kardeşim niye bekledin? Bir ton fındığı sen zaten bir haftada toplarsın. “Herkes toplatıyor, ben de toplatayım dedim”. Bu gelenek haline gelmiş yani. İşçi çalıştırıp beleştten kolayına toplamak. (G40, Kamu kurumu temsilcisi)*

Tarımsal arazilerin küçülmesi ve fındıktan elde edilen gelirin düşmesinin bir başka sonucu üreticilerin ürünlerini satarken manavla çalışmak durumunda kalmasıdır. Geçmişe göre bankadan kredi alma imkanları, kredi kartı kullanımı gibi olanakların gelişmesiyle azalmış olsa da üreticilerin bir kısmının giderlerini karşılamak için ürün henüz çıkmamış ya da toplanmamışken fındığını manavlara önden sattığı ya da manavdan borç aldığı gözlemlenmektedir. Manava satış küçük üreticinin lojistik maliyetini ve organizasyon gereğini de ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle manavla çalışmak üreticiler için avantajlı görülmektedir. Keza TMO'nun alımı izleyen 20 günlük bir periyotta ödeme yapması, manavın ise fındık bedelini satış esnasında ödemesi gibi farklar küçük üretici için önemlidir.

Batı Karadeniz'de üretici profilinin ise kısmen farklı olduğu gözlemlenmektedir. Burada görece profesyonel fındık üreticileri bulunmaktadır. Kişilerin esas gelir kaynağı tarımsal faaliyet olduğundan üreticiler bahçelerinin bulunduğu yerde ikamet etmektedir. Öte yandan tarım arazileri Doğu Karadeniz'in aksine engebeli değil düzdür. Dolayısıyla makineli tarıma elverişlidir. Buradaki üreticilerin teknolojiye ve verim artırıcı uygulamalara daha çok yatırım yaptığı gözlemlenmektedir. Arazinin düz olması ve makineli tarıma elverişli olması da buradaki üreticilerin hasat dönemi maliyetlerinin Doğu Karadeniz'e oranla çok daha düşük olmasını sağlamaktadır.

Ordu'da görüştüğümüz bir üretici "veriminiz neden düşük" sorusuna verdiği cevap gelenekçiliğin önemini ortaya koymaktadır:

*"İşte dediğim gibi dededen babadan kalma yöntemler kullandığımız için. Çoğu çiftçi tek bir çeşit gübre atar. Mesela 26 azot dediğimiz gübreyi atar. Biz mesela ziraat mühendisi O. Bey'in tavsiyesiyle toprak tahlili yaptırдық. Toprağın ihtiyacına göre dönemsel olarak hangi gübreleri atmamız gerektiğini bize söylüyor. Buna ek olarak yaprak gübreleri, ilaçlar o tür şeyler de attırmaya başladı. Haliyle seneden seneye verimler arttı." (G8, Üretici)*

İyi Tarım Uygulamaları çerçevesinde kurulan örnek bahçeler ile bu projeler çerçevesinde üreticiye sağlanan teknik ve bilgi desteklerinin sahada çok büyük bir fark yarattığı görülmektedir. Gelenekçiliği kıran önemli bir gelişme olduğunu görüşmeciler birinci ağızdan itiraf etmektedir. İyi eğitilmiş, bilinçli bir çiftçinin itirafı durumu yeterince özetliyor:

*"Biz de yeniliyoruz tabii. Bazı türler yenilenebiliyor bazıları olmuyor. Ziraat Mühendisi G. hanım ve ekibinin bize öğrettiği de var. Fındık dalının 110-120 ömrü olduğu, maksimum verime 30 yaşında ulaştığı gibi. Biz öyle bir şey bilmezdik. 30 yaşına gelen dalı keser, alttan gelen sürgünlere yol verirdik, bahçemiz genç kalsın diye. Bunun yanlış olduğunu onlar öğretti." (G38, Üretici)*

Günümüzde çok sayıda fındık üreticisinin başta budama ve ocak yenileme olmak üzere toprağın niteliğine uygun gübre kullanımı, sulama, hastalık ve zararlı ile mücadele gibi verimliliği etkileyen alanlarda geleneksel yöntemlerle üretimi sürdürmektedir. Devamsız bahçe sahiplerinin geleneksel yöntemleri sürdürmeleri bir bakıma bu kesime özgü nesnel koşulların doğal bir sonucu olarak görülebilir. Buna karşılık sahada geçimini esas olarak

findıktan sağlayan üreticiler başta olmak üzere, diğer aktörle yaptığımız görüşmelerde bu ısrarın farklı nedenleri olduğunu göstermiştir.

Bu nedenlerden ilki modern tekniklerin bilinmemesi ve bu tekniklere karşı bir ilginin bulunmayışıdır. Bir diğer neden ise “babadan kalma” yöntemlerin doğruluğuna olan inançtır. Bu inancın sosyal-psikolojik etkenleri araştırılması gereken bilmeceleler yumağıdır. Modern teknikleri üreticilere açıklamak ve uygulamalarına yardımcı olmak için bedelsiz hizmet vermeye hazır uzmanlarla yapılan görüşmelerde pek çok üreticinin bu hizmeti reddettiği çünkü bu tekniklerin üstünlüğünden kuşku duyduğu, bu nedenle teknikleri kendi bahçesinde uygulamayı riskli bulduğu anlatılmıştır. Komşu bir bahçede bu tekniklerin başarılı olduğu ispatlanmadıkça bahçe sahipleri yeniliklere yanaşmamaktadır.

Rasyonel sayılabilecek bir başka neden ise, modern tekniklerden beklenen ek gelirin sağlanması halinde dahi, bu gelirin küçük bahçelerde oldukça düşük kalacak olmasından dolayı bahçe sahiplerinin yeni teknikleri öğrenmenin ve uygulamanın zahmetine değmeyeceğini düşünmeleridir.

### **3a.VII Lisanslı depoculuk**

Lisanslı depoculuk, yetkili uzmanlarca sınıf ve kalitesi belirlenen findığın uygun şartlarda depolanmasıdır. Lisanslı depoların alım sırasında belli standartları (iç rutubet oranı, yabancı madde oranı, çürük oranı, fındık zararlısı tahribat oranı vb.) sağlaması durumunda ürünler ideal şartlarda depolanmaktadır. Ancak, mevcut fındık depolarının pek çoğunun ısı, ışık ve nem açısından uygun şartları sağlayamadığı saha görüşmelerinde sıklıkla dile getirilmiştir. Bu da depolanan fındıkta zaman içerisinde değer kaybına yol açabilmektedir.

Findığın üreticiden tüccara ulaşması sırasında nakliye ve hamaliye gideri söz konusudur. Bu giderlere depolamanın maliyetini de eklemek gerekir. Mevcut sistemde tüm bu maliyetlerin tüccar tarafından karşılandığı öngörülmektedir. Elbette her hizmetin bir fiyatı olması gerektiği prensibiyle tüccar bir şekilde (ödemeleri vadeye yayarak, daha düşük fiyattan satın alarak) hizmetinin karşılığını almaktadır. Nakliye, hamaliye ve depolama ücretlerinin faturada ayrıca belirtilmemesi nedeniyle maliyetler net olarak bilinmemektedir. Lisanslı depoculuk bu maliyetlerin şeffaf ve hesaplanabilir olmasına imkân verecektir.

Lisanslı depoculuk, fiyatlardaki iniş-çıkışları minimize ederek piyasada belli bir istikrar sağlanmasına da katkıda bulunabilir. Şöyle ki, manavların elindeki fındık miktarı azaldığı zaman piyasadaki spekülâtif alım-satım hareketleri sınırlanacaktır. Ayrıca, manavlar mevcut sistemde üreticilerin temsilcisi olarak hareket ettikleri için üreticileri belli zamanda ürünlerini satmaya ikna edebilmektedirler. Bunun mümkün olmasını sağlayan ise, ihracatçı ve sanayicilerle doğrudan teması olan manavlar ile bu ilişkilerden yoksun olan üreticiler arasında bilgi asimetrisidir. Lisanslı depoculuk yaygınlaştığı zaman üreticiler depoya bıraktıkları ürün karşılığında aldıkları elektronik ürün senetlerini (ELÜS) diğer finansal varlıklar (hisse senedi, altın, döviz) gibi alıp satabilecekleri için üreticinin kendisi piyasada bir oyuncu olacaktır. Emanet sistemindeki pasif konumu lisanslı depoculukta aktif hale gelecektir. Üreticiler aynı anda pek çok alıcının rekabet ettiği piyasada ürünlerini hak ettiği fiyattan satma imkânı elde

edeceklerdir. Fiyatın düşük olduğunu düşünerek ürünlerini satmayı depolamayı tercih edenler üreticiler ise, ELÜS karşılığında bankalardan kredi kullanma imkânı elde edebilirler.

Bu sistemin etkin şekilde çalışması için ELÜS'lerin işlem göreceği Ürün İhtisas Borsası ile Vadeli İşlemler Borsası'nın aktif olarak çalışması gerekir. Her ne kadar Ürün İhtisas Borsası 2017/9986 sayılı Bakanlar Kurulu Kararına istinaden 08.06.2018 tarihinde kurulmuş ise de Ordu Ticaret ve Sanayi Odası'nda düzenlediğimiz çalıştayda aktif olarak çalışmadığı ifade edilmiştir. Sistem tam olarak işlediği zaman ELÜS'lerin yurtiçi veya yurtdışı piyasalarda satışı yapılabilecektir. Mevcut durumda tarım ürünleri ticaret borsalarında işlem görmektedir. Fakat yerel düzeyde faaliyet gösteren ticaret borsaları teknik ve kurumsal yetersizlikler sebebiyle kendilerinden beklenen rolü yerine getirememektedir. İdeal olan alıcı (talep) ile satıcının (arz) bir araya gelerek fiyatın sağlıklı şekilde oluşmasıdır. Mevcut durum bu idealden epey uzaktır. Trabzon Ticaret Borsası temsilcisinin bu konudaki ifadesi yeterince aydınlatıcıdır.

*“Biz farklı farklı çalışmalar, sosyal aktiviteler falan yapıyoruz ama borsanın tek amacı var: ürünü saymak. ...Seansların yapıldığı yer gibi görünüyor ama değil. Bizim o yetkimiz de var ama şu anda bizim yapmış olduğumuz ne kadar müstahsil var onu sayıyoruz. Fındığı da sayıyoruz. Üretici fındığını sattığı yerdeki esnaf faturasını bize tescil ettirmek zorundadır. Tescil ettirmezse o fatura buradan Almanya'ya gidemez. Yani kayıt altına alınmak zorunda. Stopajı ödenecek, küçük bir meblağ öder, biz onu kaydederiz. ...Yani Trabzon'da ne kadar ürün tedavüle girmiş, pazara inmiş, biz bunu tutarız. Bizim evraklarımız da devlete gider.” (G15, Ticaret Borsası)*

Yukarıda sayılan tüm bu faydalarına rağmen bugüne kadar lisanslı depoculuk konusunda pek bir ilerleme olduğu söylenemez. İlk olarak, yukarıda da belirttiğimiz gibi lisanslı depoculuğun etkin olarak çalışabilmesi için aktif olarak çalışan Ürün İhtisas Borsasına ihtiyaç vardır. İkinci neden üretici ile manav arasında süregelen geleneksel, yazılı olmayan ilişkilerdir. Bu ilişkiler ağı içinde üreticiler nakliye ve hamaliye ile uğraşmadan ve herhangi bir bedel ödemedi ürünlerini satabilirler ya da emanete bırakabilirlerken, lisanslı depoculukta daha önce görünmez olan maliyetler görünür olduğu için üreticilerin tepkisi ile karşılaşmaktadır. Ayrıca üreticilerin senet, fatura ve sigorta poliçeleri ile ilgilenmesi gerekmektedir. Bu prosedürlere alışık olmayan üreticiler için bu durum fazladan bir maliyet olarak algılanmaktadır.

Devamsız bahçe sahipleri bir an önce ürünü elden çıkararak şehir merkezlerine dönme isteğindedirler. Acelesi olan üreticiler pek çok durumda istenilen yüzde 6 nem oranını sağlamayan ürünleri manavlara verebilmektedir. Emanet sisteminde bu işlemler görece hızlıca halledilebilirken, lisanslı depoculukta formal işleyiş gereği işler hem daha yavaş işlemekte hem de nem oranı, yabancı madde oranı gibi kalite kontrolleri usulüne uygun şekilde yapıldığı için bazı üreticilerin ürününün reddedilme olasılığı bulunmaktadır<sup>51</sup>.

---

<sup>51</sup> 12.04.2013 tarih ve 28616 sayılı Fındık Lisanslı Depo Tebliği'nin 8. maddesinde ikinci bendinde “Depolama şartları uygun olmayan, sağlığı olumsuz etkileyecek düzeyde bulunan, standart dışı olan ve mevzuatta öngörülen diğer hususlara uygun olmayan fındıklar, lisanslı depolara alınmaz” denmektedir. Bkz.

Fındık sektöründe uygun koşullarda depolama ihtiyacı 10 yıl önce resmen kabul edilip depo yatırımının teşvikine karar verildiği halde bu alanda kat edilen yol, tabir caizse, bir arpa boyunu ancak biraz geçmiştir. Bu başarısızlığın temel nedeni, salt yatırımı teşvik etmenin yeterli olacağı, gerisinin kendiliğinden geleceğinin sanılmasıdır. Bunun bir yanılgı olduğu açıkça görülmektedir. Verilecek hizmete yönelik talep yeterli düzeyde değilse bu hizmeti üretmek için yapılacak yatırım, teşvik edilse bile, yeterince cazip olmayabilir diğer ifadeyle riskli görülebilir. Lisanslı depoculuğu yaygınlaştırmak için bu depolarda fındık stoklamanın yaptırımlar ve özgün teşvikler yoluyla cazip hale getirilmesi gerekmektedir.

### **3b. Mevsimlik gezici tarım işçileri: Yaşam koşulları, çocuk işçiliği ile mücadele ve yasal mevzuat**

#### **3b.1 Yaşam koşulları**

Fındık hasadında önemli bir rol oynayan mevsimlik gezici tarım işçileri, hasat sezonu süresince bahçe sahipleri tarafından kendilerine tahsis edilen işçi evlerinde veya geçici çadır/kamp alanlarında konaklamaktadır. Söz konusu işçi evlerinin hasat dönemi dışında genellikle ahır, depo, garaj gibi farklı amaçlarla kullanıldığı ve asgari yaşam standartlarının karşılanmasında yetersiz yapılar olduğu ifade edilmektedir. Bu işçi evlerinin dışında küçük (1-5 çadır) ve büyük (>100 çadır) ölçekli pek çok geçici kamp alanı da mevsimlik gezici tarım işçileri tarafından hasat süresince konaklama amacıyla kullanılmaktadır. Kamp alanları; ilgili kamu idareleri tarafından belirlenen hazine arazilerinde bulunan ve yönetimi yine kamu kurumlarına ait olan resmi kamp alanları (METİP Alanı) veya düzensiz kamp/çadır alanı olarak adlandırılan, şahıs ya da kamu arazileri üzerinde yer alabilen geçici konaklama alanlarıdır.

Geçici konaklamaların yapıldığı işçi evlerinde ve kamp/çadır alanlarında temiz suya erişimde problemler, sanitasyon (lavabo-tuvalet-duş) yetersizlikleri, elektrik ihtiyaçlarının karşılanamaması veya kontrolsüz çekilen elektrik hatları gibi nedenlerle büyük sağlık ve güvenlik riskleri bulunmaktadır. Konaklama alanlarında sanitasyon ve temiz suya erişim gibi hijyen sorunlarıyla karşılaşılması ailelerin sağlığı bakımından da tehlike arz edebilmektedir. Ek olarak, çadır ve kamp alanları genel olarak karayoluna yakın alanlarda ve/veya dere kenarlarında yer almakta, bu durum özellikle çocuklar için ayrıca güvenlik riskleri oluşturmaktadır.

Mevsimlik işçi aileleri genellikle anne, baba, çocuklar ile yemek hazırlıkları, çocuk bakımı gibi ev işlerinden sorumlu 'aşçı' olarak adlandırılan yaşça büyük kadın akrabalarından oluşmaktadır. Aile hane halkı büyüklüğünün ortalama 7-8 kişiden oluştuğu ve konaklamaların tek bir çadırdaki veya tek odalı işçi evlerinde yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda, mahremiyet ve çocukların korunması konularında farklı riskler de bulunduğu anlaşılmaktadır. Ailelerin çalıştığı bahçeler ile konaklama alanlarının zaman zaman birbirinden uzakta bulunması, ulaşım için araç ihtiyacı doğurmaktadır. Bu ihtiyacın genellikle bahçe sahiplerine ait traktör gibi yolcu taşımaya uygun olmayan araçlarla karşılandığı belirtilmektedir. Aileler



sabah erken saatlerde bahçelerde çalışmak üzere konaklama alanlarından ayrılmakta ve bu durum çocukların gün içerisinde farklı tehlikelere karşı korunmasız kalmalarına neden olabilmektedir. Çocuklar her ne kadar aşçıların gözetimi altında olsalar da aşçılar aynı zamanda farklı işlerle de meşgul oldukları için çocuklar olası kazalara ve her türlü fiziksel tehlikeye karşı korunmasız kalabilmektedir.

Yapılan derinlemesine görüşmelerde, METİP alanlarının gün boyu jandarma gözetiminde olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunun sistematik bir uygulama olmadığı, özellikle düzensiz geçici kamp/çadır alanlarında herhangi bir güvenlik mekanizması bulunmadığı belirtilmektedir.

Fındık hasadına gitmeyen, özellikle kız çocukları başta olmak üzere çocukların, gün içinde konaklama alanlarında ev ve yemek işlerinden sorumlu aşçılara yardım ettikleri ifade edilmektedir. Fındık toplamaya gitmeyen kız çocuklarının, aileleri çalışırken kendilerinden küçük kardeşlerine baktığı da belirtilmektedir. Mevsimlik işçi ailelerinin çocuklarının koşullarını iyileştirmek amacıyla çalışmalar yapan bir kurumun yetkilisi, kız çocuklarının kardeş bakımı ve ev işleri gibi sorumlulukları nedeniyle okula veya sosyal destek merkezlerine çekme konusunda erkek çocuklarına göre daha çok zorlandıklarını dile getirmektedir. Kuşkusuz bu durum çocukların tercihlerinden ziyade ailelerin ihtiyaçları, algıları ve ikna olmalarının bir sonucudur.

Görüşmelerde ayrıca kadınların ve kız çocuklarının gündüz fındık bahçesinde çalıştıktan sonra, iş sonrası konaklama alanlarında da çalıştırıldıkları belirtilmektedir.

### **3b.ii Çocuk İşçiliği ile Mücadele ve Yasal Mevzuat**

#### *Türkiye ve Dünya’da Mevcut Durum*

ILO verilerine göre çocuk işçiliği dünyada hala kabul edilemeyecek bir sıklıkta görülmektedir. 2020 yılında, COVID-19 küresel salgınından önce, dünya genelinde 63 milyon kız ve 97 milyon erkek çocuk olmak üzere 160 milyon çocuğun, yani neredeyse dünyadaki her 10 çocuktan birinin, çocuk işçiliği yaptığı belirtilmektedir. Aynı verilere göre çalışan çocukların 79 milyonunun, yani tüm çocuk işçilerin neredeyse yarısının ise sağlık, güvenlik ve ahlaki gelişimlerini doğrudan riske atan işlerde çalışmakta olduğu ifade edilmiştir.

Küresel öngörüler, çocuk işçiliğinin 5 ila 17 yaş aralığındaki çocuklar arasında önemli bir risk olmaya devam ettiğini açıkça göstermektedir. 160 milyon çocuk işçinin 89,3 milyonu 5 ila 11 yaşındaki küçük çocuklardan, 35,6 milyonu 12 ila 14 yaşındaki çocuklardan, 35 milyonu ise 15 ila 17 yaşındaki çocuklardan oluşmaktadır (Uluslararası Çalışma Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, 2021).

Türkiye’de çocuk işçiliğiyle ilgili Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yürütülen 2019 yılı “Çocuk İşgücü Anketleri” resmi istatistik verilerine incelendiğinde (TÜİK, 2020);

- Türkiye’de bir ekonomik faaliyette çalışan 5-17 yaş grubundaki çocuk sayısı 720 bindir. 5-17 yaş grubunda çalışan çocukların aynı yaş grubundaki çocuklar içinde payı yüzde 4,4’tür.
- Yaş dağılımına bakıldığında, çalışan çocukların yüzde 79,7’sini 15-17 yaş grubundakiler oluştururken, yüzde 15,9’unu 12-14 yaş grubundakiler, yüzde 4,4’ünü ise 5-11 yaş grubundaki çocuklar oluşturmaktadır.
- Cinsiyet dağılımında, küresel verilere paralel olarak erkek çocukların oranı kız çocukların oranından fazladır. Ancak aradaki fark küresel oranlardan daha yüksektir. Ekonomik faaliyette bulunan çocukların yüzde 70,6’sını erkek çocukları, yüzde 29,4’ünü kız çocukları oluşturmaktadır.
- Türkiye’de çocukların çalıştığı sektörler, dünyadaki dağılımdan farklılık arz etmektedir. yüzde 45,5 oranı ile çocukların en fazla çalıştıkları sektör hizmet sektörüdür. Bunu, yüzde 30,8 ile tarım sektörü, yüzde 23,7 ile sanayi sektörü izlemektedir.
- Ekonomik faaliyette yer alan 5-14 yaş grubu çocukların yüzde 64’ü tarım sektöründe; 15-17 yaş grubu çocukların yüzde 51’i hizmet sektöründe çalışmaktadır.
- Çalışan çocukların yüzde 66’sı düzenli işyerinde, yüzde 30,4’ü tarla-bahçede, yüzde 3’ü seyyar sabit olmayan işyeri veya pazar yerinde, %5’i ise evde çalışmaktadır.

2019 yılı TÜİK verilerine göre; çalışan çocukların yüzde 65,7’sinin eğitime devam ettiği, bu oranın erkeklerde yüzde 65,6, kızlarda yüzde 66,1 olduğu belirtilmektedir. Yaş gruplarına göre eğitime devam etme durumu incelendiğinde, 5-14 yaş grubundaki çalışan çocukların yüzde 72’si, 15-17 yaş grubunda çalışan çocukların ise yüzde 64,1’i eğitim hayatına da devam etmektedir (TÜİK, 2020). Yine 2019 TÜİK verilerine göre çocuk işçilerin yüzde 34,3’ünün eğitime devam etmediği açıklanmıştır.

### *Yasal Mevzuat*

Birleşmiş Milletlerin (BM) Çocuk Hakları Sözleşmesi, ILO’nun 138 sayılı Asgari Yaş Sözleşmesi ve evrensel olarak kabul gören ILO’nun 182 sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi çocuk işçiliğine yönelik hukuki sınırları belirleyen üç ana uluslararası standarttır. Çocuk işçiliğine ilişkin ulusal mevzuat ise çalışma hayatını düzenleyen 4857 sayılı İş Kanunu<sup>52</sup> ile Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’tir.<sup>53</sup>

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 1989 yılında kabul edilen ve dünyada evrensel olarak kabul gören Çocuk Hakları Sözleşmesi’ne göre, 18 yaş altındaki tüm bireyler çocuktur.

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, insan haklarının temel standartlarını oluşturan ve tüm dünyada kabul gören 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’ni takiben yürürlüğe konulan ve yasal olarak bağlayıcılığı bulunan insan hakları hukukunun 9 temel sözleşmesinden biridir:

<sup>52</sup> <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4857&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, erişim tarihi: 12 Haziran 2023

<sup>53</sup> <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5457&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, erişim tarihi: 12 Haziran 2023

Fiziksel, bilişsel/zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimin sürdüğü çocukluk dönemi, çocukların özel ilgi, güvence, katılım ve koruma gereksinimlerini de beraberinde getirir. Çocuk hakları, bu gereksinimlerinin tam olarak karşılanması yoluyla çocukların gelişimlerini tamamlamaları ve potansiyellerini gerçekleştirmeleri için önemlidir. Ayrıca çocuklar gelişim döneminde ve yetişkin bakımına bağımlı olduklarından ötürü yoksulluk, yetersiz beslenme, zorunlu göç, çatışma, afet gibi kriz durumları karşısında yetişkinlerden daha kırılgan durumdadır. Çocukların özel ilgi ve yardım hakkına sahip olduğu, BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde de ilan edilmektedir. Bu bakımdan, çocuk hakları, evrensel insan haklarının bir parçasıdır (BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1948).

Türkiye, Çocuk Hakları Sözleşmesi'ni 14 Ekim 1990'da imzalamış ve sözleşme 27 Ocak 1995'te Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle çocuk haklarının korunması amaçlanmış ve taraf devletlerin bu hakların yaşama geçirilmesi için yükümlülöklere uymaları gerektiği hükme bağlanmıştır.

Türkiye'nin taraf olduğu, ILO sözleşmelerinden 182 Sayılı En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi ve 138 Sayılı İstihdama Kabulde Asgari Yaş Sözleşmesi de çalışma yaşına ilişkin standartları ayrıntılı olarak belirlemiştir. Asgari Yaş Sözleşmesi'nin 2. maddesi asgari yaş sınırını tanımlarken "zorunlu öğrenim yaşının bittiği yaşın, altında ve her halükarda 15 yaşın altında olmayacaktır" diye belirttikten sonra, devamında, "Ekonomisi ve eğitim olanakları yeterince gelişmemiş olan, her üye bu maddenin 3. fıkrası hükümlerini dikkate almaksızın varsa ilgili iş veren ve işçi örgütlerinin görüşünü aldıktan sonra, asgari yaşı başlangıçta 14 olarak belirleyebilir" diye eklemektedir.<sup>54</sup> Bu sözleşmeler, tehlikeli işler için de 18 yaş asgari yaş olarak tanımlamaktadır.

Türkiye'de 4857 sayılı İş Kanunu incelendiğinde ise çalışma yaşının 14'e kadar düştüğü görülmektedir. İş Kanunu'na göre 15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır şeklinde ifade edilmekle birlikte, 14 yaşını doldurmuş olanların hafif işlerde çalışabileceği ifade edilmektedir. 71. Maddenin ilgili kısmı şu şekildedir:

*On beş yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak, on dört yaşını doldurmuş ve zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış olan çocuklar; bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilirler.*

İş Kanunu'na göre 14 yaşını doldurmamış çocukların çalışması yasak iken 14 yaşından gün alan çocukların hafif işlerde çalışmasına imkân verilmektedir. Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'in 4. Maddesi çocuk işçi, genç işçi ve hafif iş için aşağıdaki tanımı yapmaktadır<sup>55</sup>:

<sup>54</sup> [https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS\\_377287/lang--tr/index.htm](https://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377287/lang--tr/index.htm), erişim tarihi: 10 Ekim 2023

<sup>55</sup> <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5457&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, erişim tarihi: 12 Haziran 2023

- Genç işçi: 15 yaşını tamamlamış ancak 18 yaşını tamamlamamış kişiyi,
- Çocuk işçi: 14 yaşını bitirmiş, 15 yaşını doldurmamış ve ilköğretimini tamamlamış kişiyi,
- Hafif iş: Yapısı ve niteliği itibarıyla ve yerine getirilmesi sırasındaki özel koşullara göre;
  - a) Çocukların gelişmelerine veya sağlık ve güvenliklerine zararlı etki ihtimali olmayan,
  - b) Okula devamını, mesleki eğitimini veya yetkili merciler tarafından onaylanmış eğitim programına katılımını ve bu tür faaliyetlerden yararlanmasını engellemeyen işleri ifade etmektedir.

Çocuk işçiliğinde önemli hususlardan biri hafif işler tanımıdır. Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'in ekinde çocuk işçilerin çalışabileceği hafif işler ile genç işçilerin çalışabileceği işleri açıkça belirtmektedir (Bkz. Ek2-4). Buna göre, çocuk işçiler "Düşme ve yaralanma tehlikesi olabilecek şekilde çalışmayı gerektirecek olanlar hariç meyve, sebze, çiçek toplama" işlerinde çalışabilirken genç işçiler daha ağır işlerde çalışabilmektedir. Bu listeden bazı işler şu şekildedir:

- Çay işleme işleri
- Çeşitli kuru yemişlerin hazırlanması işleri,
- Yiyecek maddelerinin imalatı ve çeşitli muamelelere tabi tutulması işleri,
- Şeker fabrikalarında üretime hazırlamaya yardımcı işler,
- Araçsız olarak 10 kg'dan fazla yük kaldırılmasını gerektirmeyen torbalama, fıçılama, istifleme ve benzeri işler",

16 yaşını dolduranlar için yapılacak işler arasında "Kâğıt ve odun hamuru üretimi işleri", "Zahire depolarındaki işler ile un ve çeltik fabrikalarındaki işler" gibi çok daha ağır işler sayılmaktadır.

Bu liste incelendiğinde fındık hasadında fındık çuvallarını taşımamak koşuluyla 15-17 yaş arasındaki genç işçilerin çalışmasına yasal bir engel olmadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda görüşene baş vurduğumuz bir iş hukuku uzmanı da bu yorumumuzu e-posta yoluyla teyit etmiştir.<sup>56</sup>

Ayrıca, Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programında (2017-2023), tarımda önlenmesi hedeflenen çocuk işçiliği kapsamında belirlenen 3 hedef vardır:

- Sokakta Çalışma,
- Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Ağır ve Tehlikeli İşlerde Çalışma,
- Tarımda Aile İşleri Dışında, Ücret Karşılığı Gezici ve Geçici Tarım İşlerinde Çalışma

Her ne kadar Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023) tarımda çalışmanın ağır ve tehlikeli işler kapsamında olduğunu belirtse de ne İş Kanunu ne de Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelikte henüz buna yönelik bir adım atılmamıştır<sup>57</sup>.

<sup>56</sup> Prof. Dr. Kübra Doğan Yenisey (Bilgi Üniversitesi)

<sup>57</sup> [https://www.csgb.gov.tr/media/1322/cocukisciligimucadele\\_2017\\_2023\\_tr.pdf](https://www.csgb.gov.tr/media/1322/cocukisciligimucadele_2017_2023_tr.pdf), erişim tarihi: 12 Haziran 2023

*Tarımda makineleşmeyle birlikte, kullanılan makine ve teçhizatın oluşturduğu tehlike, zirai mücadele ilaçlarına maruz kalma, uzun çalışma süreleri, iklim şartlarına (sıcığa ve soğuğa) maruz kalma, ağır yük kaldırma- taşıma, fiziksel zorlanma, sığırtmaçlıkta olduğu gibi izole ortamlarda çalışma mecburiyeti gibi riskler tarımda çalışmanın ağır ve tehlikeli işler kapsamına alınmasının gerekçeleridir. (s.34)*

### *Tedarik Zinciri Yasası*

Çocuk işçiliği ile mücadelede hem ulusal hem de uluslararası kurum ve kuruluşlar (ILO, UNICEF, çeşitli yerel Sivil Toplum Örgütleri, vb.) mücadele programları sürdürmektedir. 1 Ocak 2023 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren “Tedarik Zincirlerinde Şirketlerin Özen Yükümlülüğü Hakkında Kanun” (Alman Tedarik Zinciri Yasası)<sup>58</sup> kapsamında üç binden fazla çalışanı olan şirketler yasanın yürürlüğe girdiği tarihten, binden fazla çalışanı olanlar ise 1 Ocak 2024 tarihinden itibaren yasayı uygulamakla yükümlüdürler. İlgili kanun ve düzenlemeler şirketler için kapsamlı yükümlülük ve sorumluluklar öngörmektedir. Yasa sadece Alman şirketlerini değil, onlara ürün, hizmet veya hammadde temin eden tüm şirketleri ilgilendirmektedir. Yasada ürün, hizmet veya hammadde tedarik eden şirketler yasaya uymadıkları takdirde, ilgili şirketlerin bu tedarikçilerine karşı önleyici tedbir alma yükümlülükleri öngörülmüştür. Yasaya göre tedarikçi firmaların insan hakları, işçi çalıştırma ihlalleri ve çevresel düzenlemelere uyması gerekmektedir.

Bu düzenleme, hem sürdürülebilir kalkınma hedeflerine atfedilen önem hem de rekabetçiliğin tesisi açısından AB müktesebatı oluşturma çalışmalarını da hızlandırmış, bu çerçevede “Kurumsal Sürdürülebilirlik Durum Tespiti ve Direktif (AB) 2019/1937’yi değiştirmeye ilişkin Taslak Direktif” çalışmalarında nihai aşamaya gelinmiştir. Bahse konu Direktif’in 2024 itibarı ile müktesebat haline gelmesi öngörülmektedir. Söz konusu düzenlemeler, mevsimlik tarım işçileri için de geçerlidir. Bu çerçevede, 15 yaş altı çocukların fındık bahçelerinde çalıştırılması olanaksız hale gelecek, **15-18 yaş arası çocukların çalışması ise belirli daha zor koşullara bağlanacaktır.**

Fındık üretiminin önemli kısmının başta Almanya olmak üzere diğer AB ülkelerine ihraç edildiğini raporun ilk bölümünde göstermiştik. Fındık hasadında mevsimlik işçiler ailece çalıştığı ve ailede çocuklar olduğu göz önüne alındığında fındık ihracatının bundan etkilenmemesi mümkün olmayacaktır.

Almanya’ya fındık ihraç eden bir ihracatçı bu konuyu çok önemseydiğini başına gelen bir olayı örnek vererek şöyle aktardı: Alıcısı bir haber okuyor ve sende bu bölgeden fındık var mıydı diye soruyor. Kendisi partilerin nereden geldiğini kaydediyor ama manavdaki kayıtların tamamen uydurma olduğunu söylüyor.

*“Yasa aslında çok basit, diyor ki ithal ettiğiniz ürünlerde etik değerlere karşı bir uygulama varsa bunu bize bildirin rapor edin, biz de bunu gerekirse engelleyelim. Bugüne kadar bizi bu yasayla ilgili bir geri dönüş olmadı. Yalnız 2-3 hafta kadar önce*

<sup>58</sup> <https://www.bundesregierung.de/breg-en/service/archive/supply-chain-act-1872076>, erişim tarihi 12 Haziran 2023.

*bir müşterimiz Der Spiegel’da çıkmış bir haber üzerine -Fatsa’da çocuk işçiliğine dair- bize yazdı. Bana gönderdiğiniz fındıkta Fatsa'dan fındık var mı diye soruyor. ...Bizde şuranın fındığıdır lafı sadece Giresun için geçerlidir çünkü onda bir fiyat farkı var. Giresun tombul fındığını çıktığınız zaman genelde aynı fındık konuşulur fiyat olarak. Demek istediğim bir fındığın nereden geldiğini bilmek izlenebilirlik açısından Türkiye’de mümkün değil. Biz bunu göstermeye çalışıyoruz onun için de ayrıca bir ekibimiz var. Bu yasanın da en önemli ayaklarından biri aslında bu izlenebilirliğinin olması. ...Atıyorum senin fındık 3.450 partiydi, ben dönüyorum bilgisayardan bakıyorum bu fındığı nereden almışım. X firması. Ona gidiyorum bakıyorum o da Y manavından almış. Elemanlarımız hep dolaşiyor. O manav X, Y, Z köylüsünden almış. Güzel, sorun yok. Fakat veri doğru değil. Türkiye’de fındıkta kayıt manavın üreticiden aldığı anda başlıyor, stopaj vergisiyle. Fakat manavlar gün içinde değişik ölçeklerde yüzlerce işlem yapıyor. Günün sonunda da onları toplulaştırıp yazıyor. Kanun da sadece vergiyle ilgilendiği için hiçbir sorun olmuyor.” (G2, İhracatçı)*

### *Çocuk işçiliği konusunda üreticiler ne düşünüyor?*

Sorunun diğer tarafında da fındık üretimin yerel gerçekleri yer alıyor. Bölge dışından gelen işçilerin brüt kazançları günlük yevmiyeden oluşuyor. Bu günlük ücret düşük bulunsa da mevsimlik işçiler geçimlerini sağlamak için çalışmaya devam ettiklerini belirtiyorlar. İşçi ailelerinin net kazançlarını artırmak için yanlarında getirdikleri çocuklarının tam yevmiye karşılığı çalışmalarını şart koştukları ve bu şartın da pek çok bahçe sahibi tarafından kabul edildiği biliniyor. Her ne kadar fındık toplamada ağır işler dışında 15-17 yaş gurubundakilerin çalışmasına yasa cevaz veriyorsa da 15 yaşın altındaki çocukların da fındıkta yer yer çalıştıkları bir gerçek. Bununla birlikte son yıllarda hem kamu hem de fındık tedarik zincirinde yer alan paydaşlar açısından değerlendirme yapıldığında çocuk işçiliğiyle mücadele konusunda daha kararlı bir iradenin varlığından bahsedilebilir. Ancak çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması için yapılacak yasal düzenlemelerin etkili düzenlemeler olması gerekmektedir. Yeni yasal uygulama ve düzenlemeler toplum için yeterli, uygulanabilir ve etkili olmalıdır. Bu bağlamda çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması için çok yönlü ve tüm paydaşları kapsayıcı, doğru yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Burada, Sahada gözlemlediğimiz önemli bir farklılığın altını çizmemiz gerekiyor. İlden ile, hatta il içinde köyden köye çocuk işçiliği konusunda farklı tespitler ve yaklaşımlar olduğunu gözlemledik. Kimisi “çocuk işçi olmadan fındık toplanamaz” derken, kimi “çocuk işçinin yasaklanması fındık hasadını hiç etkilemez” demektedir.

Görüştüğümüz üreticilerden biri çocuk işçiliğini önlemeye yönelik bir düzenleme olması durumunda fındık üretimi etkilenir mi diye sorduğumuzda aldığımız cevap:

*“Hiç etkilemez. 20 yaşına kadar bir çocuğun sadece yapması gereken şey hayatını yaşaması... Böyle bir yasa çıksa yine de iş aksamaz. Kaymakam, jandarma koordineli çalışırsa çocuk işçiliğinin önüne geçer, işler de aksamaz.” (G22, Üretici)*

Bunu destekleyen bir diğer görüşmeci son yıllarda çocuk işçi çalıştırılmasının önüne geçildiğini savunmaktadır.

*“Son yıllarda ciddi anlamda çocuk işçi çalıştırılmıyor. Başka yerlerde bilmiyorum ama biz ziraat odası olarak da bu işin içindeyiz. Çoğu kişi artık çocuk getirmiyor. Okula gitmeyen, daha küçük yaşta çocuk geliyor. Onlar da zaten fındık toplayamaz. Sizin düşündüğünüz şekilde bir çocuk işçi falan da şu anda söz konusu değil. Çok azaldı. Kaymakamlık, ilçe tarım müdürlükleri, milli eğitim müdürlükleri, kreşti, sosyal olarak geliştirme için çabalar sarf ediyor.” (G5, Ziraat Odası Başkanı)*

Buna karşılık, çocuk işçi çalıştırmanın hukuken yasak ve vicdanen doğru olmasa da pratikte çocuk işçi çalıştırmamanın mümkün olmadığını, bunun esas sebebinin de işçi ailelerin çocuk işçi çalıştırma istekleri olduğunu ifade eden üreticiler de bulunuyor:

*“Çocuk işçi çalıştırmanın yasal mevzuata uygun olmadığını, vicdana sığmadığını kabul ediyoruz. Etrafımızdaki üreticiler de kabul ediyor. Fakat yaşadığımız sıkıntı şu: Güneydoğu’dan gelen işçilerle aracıları biz ne kadar tembihlesek de “çocuk işçi getirmeyin” diye, onlar ısrarla getiriyor. Önce işi bağlarken, “Biz getireceğiz ama onlar çalışmayacak.” diyerek getiriyorlar. Siz de kabul ediyorsunuz, söze itimat ediyorsunuz. Birkaç çocuk getiriyorlar, ama geldikten sonra ‘Bunlar da bahçeye gidecek’ deyip ‘Çalışmayız yoksa’ diyorlar. Blöf de yapmıyorlar. Ondan sonra da başka işçiyle çalışmanız mümkün değil. Başka işçi kullanacağım dersiniz mevsimsel sıkıntıya takılıyorsunuz, hasadı geciktiremiyorsunuz. O yüzden onların eli güçlü oluyor. İşin aciliyeti ellerini güçlü kılıyor. ... Fındık sezonunun ortasında işçi bulamazsınız. Nasıl bulursunuz?” (G25, Üretici)*

Başka bir görüşmeci çocuk işçinin bahçelerde çalıştırıldığını açıkça belirtmekte ve bunun iki taraflı bir durum olduğuna dikkat çekmektedir. Yani hem aileler fazladan yevmiye için çocuklarının çalışmasını istemekte hem de fındık toplayacak işçi sayısı yeterli olmadığı için mevsimlik işçilerden ve çocuk işçilerden vazgeçilememektedir.

*“15-16 kişi geliyor, 5-6’sı çocuk. ...Lise öncesi çalışan da var. Çocuk çalıştırmazsan büyükler de çalışmıyor. ‘Abi idare et bizi’ diyor, ‘Çocuk da okul parası kazansın’ diyor. Çocuğa da yevmiye bağlanıyor. ...Biz çocuk işçiyi kabul ediyoruz. Çünkü doğru konuşalım, çürür fındık. Çalıştıracak işçi çok az. Çocuk çalıştırmazsa ona fazla para kalmaz. Çocuk çalıştırıp toplu para alıyorlar sonuçta. Onu (yaptırımı) biz sağlayamayız. Onu devletin sağlaması lazım. Gelecek tek tek gezecek. Kimin çıkmasını yasakladığını belirtecek. O zaman onlar onu sayarlar, beni saymazlar. Ben de jandarmanın talimatını iletip onları caydıracağım.” (G29, Dayıbaşı – Üretici)*

Karadeniz bölgesinin eğimli coğrafyası nedeniyle işçi güvenliği büyük bir önem arz ediyor. Özellikle bahçeye gidiş-geliş sırasında ölüm ya da ciddi yaralanma riski bulunan kazaların meydana gelebildiğini belirten bir üretici, mevcut pratiklerin devam etmesinden şikayet etmektedir:

*“Şöyle bir sorun var: işçilerin kaldığı yerlerden hasat yapılacak bahçeye gidiş serüveni var. Traktörle, römorkla, veya patpatlarla gidiyorlar. Son 2-3 senede çok ölümler oldu, çok kazalar oldu. Mesela bunla alakalı da 2 senedir yine bir dedikoduda diyeyim yani*

*bu işte “Traktör ile pat pat ile kesinlikle işçi taşınmayacak, minibüslerle gidilecek” dendi. Bununla alakalı da net bir uygulama yok. ...Ceza kesilen görmedim ben hiç. (G21, Üretici)*

Çocuk işçiliğini engellemek için Jandarma'nın bazı bölgelerde denetim yaptığını ve bunun etkili olduğunu ifade edenler kadar tersini savunanlar da bulunmaktadır. Jandarma işi sıkı tutsa bile fındık üretimi yapılan bölgenin tümü göz önüne alındığında jandarmanın sayılarının yetersiz kalabildiğini ve bu sebeple etkin bir kontrol yapılamadığını ifade eden görüşmeciler de bulunmaktadır:

*“İki senedir sözde çocuk işçiliğine karşı bir tavır olduğu söyleniyor ama uygulamaya bakıldığı zaman kimse onunla alakalı bir şey yapmıyor. Şimdi işçiler şöyle düşünüyorlar: 7-8 aile şimdi 2 tane çocuk var, 13 yaşlarında 12 yaşlarında. Fındık toplar mı? Valla bende var yalan söylemeyeyim, ama çocuklar çok güzel çalışıyor.” (G21, Üretici)*

*“Devlet bu işi ciddiye alsaydı şu anda problemimiz yoktu. Benim fabrikamda çocuk çalışamaz, birisi şikâyet etse bir sürü ceza yazarlar belki de kapatırlar. Bahçede de aynı yasayı işliyor aslında... Biz çalıştığımız bölgelerde bazen denemek için şikâyet ediyoruz, elemanlarım jandarmayı arıyor burada çocuk çalışıyor diyor, jandarma gitmiyor. Bizim devletle genel toplantılarımız oluyor, oraya jandarma da katılıyor, soruyorum 2021 yılında kaç tane ceza kestiniz. Yok. ...Ben Çalışma Bakanlığı'ndaki insanlara soruyorum, niye diyorum kontrol etmiyorsunuz. Böyle bir kadro yok ki diyorlar. (G2, İhracatçı)*

52 yaşındaki Mardinli S'nin bir yanda nesnel zorunluluklar diğer yanda yasaklar üzerine yaptığı son derece berrak ve öğretici açıklama ve değerlendirmeleri, biraz uzun olsa da olduğu gibi aktarmak istiyoruz:

*“18 yaşını doldurmayan çocukları çalıştırmak yasaktır diyorlar. Resmi olarak yasaktır ama, gayri resmi de çalıştırıyorlardır. Şimdi, ailem mesela 5 kişidir. 5 kişi çalışıyorduk. Kızımız yaşını dolduruyordu, oğlum doldurmuyordu – o şekil kaçak çalışıyorlardı. Bazen, bahçe sahibi diyordu “Bakın, belki jandarma falan dolanır bahçelerde, mukayyet olun çocuklara. 18 yaş altındaki çocuklar saklansınlar kimseye görünmesinler.” Bir uyarıydı ama sadece bir uyarıydı, jandarma falan kimse gelmiyordu zaten.... Zaten biz çocukları çalıştırmazsak, şimdi benim yaşım 52 – kalkıp 200 lira için ta Sakarya'ya mı gideyim? Çocuğumu çalıştıracam ki, hiç olmazsa bir yevmiye denkleştireyim. Fındığa giden bütün aileler o şekilde çalışıyor ha. Fındığa giden ailelerin çocukları olmasa, 2 kişi için niye gidecekler? Şimdi gidiyorsun geliyorsun, 1 şahıs 700-800 lira yevmiyesi gidiyor yola değil mi? E çocuk çalıştırmazsan hayatta gitmiyor, olmaz yani” (DG-S).*

Mardinli N ise en azından 15 ve altı yaştaki çocukların çalıştırılmasına son yıllarda daha az tolerans gösterildiğine ve okul çağındaki çocuklar için hasat zamanı eğitim/oyalama gibi meşgaleler geliştirilmeye başlandığına dikkat çekiyor:



*“Çocukların çalışması yasaktır. 16 yaşının üstü yevmiye alır. 15 yaşında da olur, onu 1 kişi sayar. Ama yasaktır, cezası var. 6-7 yıldır jandarma gelip kontrol ediyor, çocuk çalışmasını diye. Önceden karışmıyorlardı çocukların çalışıp çalışmamasına. Şimdi 5-6 sene önce bir kaza olmuş, bazı çocuklara bir şeyler olmuş. O yüzden artık jandarma gelip çocukları çalıştırmalarını diye kontrol ediyor. Okul çağındaki çocuklara da okul açıyorlar artık. Sabah kahvaltısı ve öğlen yemeği veriyorlar çocuklara. Sabah kendileri alıp, sonra 3 gibi geri getiriyorlar, yaz eğitimi gibi” (DG-N).*

### **3c. Alternatif ürüne geçişin önündeki engeller**

Türkiye’de fındık tarımı çok geniş bir coğrafyada yapılmaktadır. 1963’ten sonra uygulandığı belirtilen devlet destekli taban fiyat uygulamaları fındık tarımını olabildiğince teşvik etmiş<sup>59</sup>, bunun sonucunda başka ürünlerin yetiştirilebileceği düz arazilerde dahi fındık tarımı yapılmaya başlanmıştır. Uzunca süredir fındığa verilen devlet destekleri sonucu oluşan arz fazlasını kontrol etmek için birtakım politikalar uygulanmıştır. Bu amaçla 1983 yılında 2844 sayılı **“Fındık Üretiminin Planlanması ve Dikim Alanlarının Belirlenmesi Hakkında Kanun”** çıkarılmıştır. Ancak sıklıkla bu kanunun uygulanması ve yürürlüğe girmesinde çeşitli kaynak sıkıntıları olduğu belirtilmiştir<sup>60</sup>. Kaynak sıkıntısının aşılmasını sağlamak adına 2001 yılında Dünya Bankası ile yapılan Tarım Reformu Uygulama Projesi kapsamında fındıktan alternatif ürünlere geçiş için 150 milyon dolar ayrılmıştır<sup>61</sup>. Bu kaynaklar 2001’den 2005’e kadar özellikle mısır, ayçiçeği ve soya gibi sanayi için gerekli ürünlerin yetiştirilebileceği Batı Karadeniz’de, özellikle fındık tarımının yapıldığı en düz ovalı yeri barındıran Samsun’da fındıktan bu ürünlere geçiş denenmiştir<sup>62</sup>. Samsun İl Tarım Müdürlüğü raporu 2001-2005 arasındaki başarısızlığı şu faktörlere bağlamıştır:

- 1) Piyasaya müdahalelerin devam etmesi ve üreticilerde bu yöndeki beklentilerin sürmesi
- 2) Fındık üretimi ile ilgilenen üreticilerin büyük bölümünün büyük şehirlerde yaşaması nedeniyle, fındığa göre daha zahmetli ve daha çok zaman gerektiren ürünlerin yetiştirilmesine rağbet olmaması
- 3) Proje kapsamında sağlanan desteklerin üreticiyi tatmin etmemesi (65 /dönüm söküm için, 135 /da bakım vs. için)
- 4) Üreticilerde alternatif ürünlerin depolanması ve pazarlanması ile ilgili endişeler bulunması; alternatif ürünlerin fındık kadar gelir getirmeyeceği görüşünün hâkim olması

Özellikle ilk maddedeki devlet müdahalelerinin devam etmesi ve üçüncü maddedeki yetersiz desteği aşabilmek için devlet, 2009 yılından itibaren fındıkta serbest piyasaya geçiş dönemini hedeflemiştir. 15201 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile alternatif ürünlere geçişlere yönelik

<sup>59</sup> Bkz. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2018).

<sup>60</sup> Samsun İl Tarım Müdürlüğü (2006).

<sup>61</sup> Samsun İl Tarım Müdürlüğü (2006).

<sup>62</sup> Samsun İl Tarım Müdürlüğü (2006)

desteğini artırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda ruhsatsız alanlarda fındık yetiştiriciliği yapanlara ise fındık bahçesini sökerek alternatif ürünlere geçmeleri halinde “Telafi Edici Ödeme” yapılması kararlaştırılmıştır<sup>63</sup>.

Tablo 15’te Telafi Edici Ödeme kapsamında ulaşılan çiftçi sayısı verilmektedir. Bu kapsamda ulaşılan çiftçi ve alan büyüklüğü Tarım Reformu Uygulama Projesi’ne kıyasla daha yüksek olmasına rağmen hedeflenen başarıya ulaşamamıştır. Rekabet Kurumu’na göre<sup>64</sup> bu başarısızlığın arkasında “fındıktan elde edilen gelir miktarının yüksekliği ile alternatif ürüne geçişin uygulama/üretim zorluklarının üreticiyi caydırdığı, alternatif ürüne geçişin rağbet görmemesi” yatmaktadır.

**Tablo 15: Telafi Edici Ödeme**

Yıl	Üretici Sayısı	Desteklenen Alan(Ha)	Destekleme Miktarı(TL)
2009	327	354	1.064,867
2010	526	597	1.285.911
2011	564	631	1.042.100
2012	13	18,6	56.053
2013	76	74,1	194.732
2014	93	90	165.907

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Aynı zamanda pek çok kaynak özellikle Doğu Karadeniz’de fındığın alternatifinin olmadığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Doğu Karadeniz’de bahçelerin eğimli yapısı, toprağın işlemeli tarıma uygun olmaması gibi nedenlerle arazileri erozyona karşı koruyan ve ekonomik değeri olan tek ürün fındık olarak görülmüştür<sup>65</sup>.

Alternatif ürünlerdeki belirsizlik çiftçileri risk almaktan ziyade TMO korumasında fındık çiftçiliği yapmaya yönelmektedir.

*“Evimin arkasındaki araziye mısır yapıyorduk, ama hobi olsun diye kivi denemek istedim... Kivileri topladık, kasaladık. Toptancısı gelmiş, amcamın evinin önünde. Bir gün sonra paramı almaya gittim. Benim kivi kasaları boşaltılmış, kasaları alıp gitmişler. Benim kiviler orada duruyor. Kivileri niye almadıklarını sordum. ‘Bu kivi dana dili, cinsi bozuk, rengi kaçık vs.’ diye bahaneler dediler. Biz bununu detayını bilmiyormuşuz. O kadar emeklerim hüsrana oldu. Kivi aldım hale götürdüm, yalvara yalvara verdik geldik. Alternatif ürün yapmak isteyenlere önerim: ‘Önce bu ürünü kimin alacağını, parası nasıl?’ bakın. Biz TMO olmasa fındıkta hapa yutarız. O yüzden alternatif ürünleri ben önermiyorum. (G30, Üretici)*

<sup>63</sup> Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2018).

<sup>64</sup> Rekabet Kurumu (2018)

<sup>65</sup> Samsun İl Tarım Müdürlüğü (2006)

### 3d. Fındık sektörünün temel sorunları için çözüm önerileri

Fındık sektöründe sorunların niteliğine bağlı olarak çözüm önerileri 3 başlık altında toplanabilir:

- Toprak verimliliğini artırmaya, üretim maliyetlerini azaltmaya yönelik politikalar ve kurumsal düzenlemeler
- Fındık piyasanın işleyişini etkinleştirmeye ve ihracatta katma değeri artırmaya yönelik politikalar ve kurumsal düzenlemeler
- İhracatın yaptırımlarla karşılaşmaması için önlemler

#### **Toprak verimliliğini artırmak, üretim maliyetlerini azaltmak**

- 1) Doğu Karadeniz’de tesis edilen bahçelerin çoğu ekonomik ömrünü tamamlamıştır. Bahçelerin yenilenmesi ve makineli tarıma uygun şekilde yeniden tesis edilmesi gereklidir. Geçimini fındıktan sağlayan aileler, yenilenme sırasında oluşacak 5-6 yıllık gelir kaybı için kamu desteğine ihtiyaç duyacaklardır. Ancak tüm bahçeleri hızla yenilemek gerçekçi değildir. Her yıl bahçelerin kamu desteği ile belirli oranda (yüzde 10, yüzde 20 gibi) yenilenmesi önerilmektedir.
- 2) Geleneksel bakım yöntemlerinin terk edilerek modern zirai yöntemlerle fındık üreticiliği yapılması için sahada başarılı olan “iyi tarım uygulamaları” yaygınlaştırılmalıdır. Alan bazlı destekleme modeli yerine iyi tarım uygulamaları desteklenmelidir. Ziraat Odaları ve İl/İlçe Tarım Müdürlüklerinin bu desteği sunacak personel ve organizasyon kapasitesine ulaşmaları önerilmektedir.
- 3) Devamsız üreticilerin bahçeleri genellikle küçük ölçekli ve bakımsız olduğu için bu bahçelerde verimlilik düşüktür. Bahçe sahiplerinin ücret karşılığı olsa bile bu işleri yaptırma konusunda sorun yaşadıkları ifade edilmiştir. Akla iki çözüm önerisi gelmektedir.
  - a) İlk olarak belli bir ücret karşılığı bahçe bakım hizmeti veren şirketlerin kurulması teşvik edilebilir. Ziraat Odaları, Fiskobirlik gibi kuruluşlar bünyesinde kurulacak şirketler bu konuda bir çözüm olabilir.
  - b) İkinci olarak dileyen kişilerin mülkiyeti kendilerinde kalacak şekilde bahçelerinin sorumluluğunu devredebilecekleri bahçe birleştirme projeleri geliştirilmeli ve bahçeler olabildiğince mekanizasyon imkanlarından yararlandırılmalıdır. Bölgenin sosyoekonomik gerçekleri ile uyumlu modeller üzerinde çalışılmalıdır.
- 4) Fındığın tarihsel ve doğal yetişme ortamı olan Doğu Karadeniz’de maalesef gelenekçilik, bahçelerin küçük olması, arazinin eğimli ve engebeli olması ve devamsızlık gibi sebeplerle maliyetler yüksek ve verimlilik düşüktür. Normal şartlarda rekabetin sonucu olarak üretimin zaman içinde daha düşük verimli alanlardan daha yüksek verimli alanlara kayması beklenir. Fakat sayısı yüzbinleri bulan bahçe sahibinin talebi ile devlet (bugünkü şartlarda TMO) fındık fiyatını Doğu Karadeniz üreticisini çok mağdur etmeyecek bir seviyede belirleyerek ileride zarar etme riskini üstlenmektedir. Üreticiyi mağdur etmemek için hem TMO eliyle fındık alımı yapılırken hem de alan bazlı destekler sunulmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesinin zorlukları düşünülerek hayata geçirilen imkân ve fırsatlardan bu desteklere ihtiyacı olmayan yüksek verimli Batı Karadeniz Bölgesi üreticileri de faydalanmaktadır. Bu da kamu kaynaklarının etkin

şekilde kullanılmasını engelleyerek toplumsal refah kaybına yol açmaktadır. Bu sebeple mevcut desteklerin verimlilik farklarını gözetmesi daha uygun olacaktır. Örneğin, küçük ve verimsiz bahçelere geçici bir süreyle destek verilmesi tartışılabilir. Bu tür bahçeler de ekseriyetle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer almaktadır.

- 5) Fındık üretimine izin verilen yerlerde genellikle verimlilik düşük, verilmeyen yerlerde ise yüksektir. Türkiye'nin toprak verimliliği açısından zaten rakiplerinin gerisinde olduğu düşünülürse fiili durumda fındık üretimi yapılan yerlerde fındık üretimine izin verilmelidir. Kaldı ki yükselmeye devam eden fındık talebi sebebiyle bu gerekli de olacaktır. Aksi takdirde üretimin rakip ülkelere kayması mümkündür.

#### **Fındık piyasasının işleyişinin etkinleştirilmesi ve ihracatta katma değer artışı**

- 6) TMO'nun alım görevleri uzun erimli değil, yıl yıl belirlendiği için hem TMO'nun organize olması hem de piyasa oyuncularının beklentileri noktasında belirsizlikler oluşmaktadır. TMO'nun fındık yanında Türkiye'nin tarım ürünü ihracatında en büyük paya ve rekabet üstünlüğüne sahip olduğu kuru üzüm, kuru incir ve kuru kayısı alımı da yaptığını düşünürsek bir yandan bu ürün piyasalarını düzenleyecek diğer yandan tarım sektörünün teknolojik açıdan gelişmesini sağlayarak bu ürünlerin ihracatını uzun vadeli planlayacak yeni bir kamu kuruluşuna ihtiyaç vardır. Esas uzmanlığı tahıl olan TMO'dan tüm bunları beklemek gerçekçi değildir.
- 7) Türkiye'nin fındık üretimi büyük ölçüde kırılmış haliyle (iç fındık), kısmen de kavrulmuş olarak ihraç edilmektedir. Fındık iç fındık olarak satıldığında kâr marjı düşük kalmaktadır. Fındıkta katma değeri yüksek nihai ürünlerin üretimi ve ihracatını teşvik edecek yeni politikalar geliştirilmelidir.

#### **İhracatın yaptırımlarla karşılaşmamasına yönelik önlemler**

- 8) Fındık tarımında çocuk işçiliğini önlemek için bir taraftan tedbirler daha sıkı uygulanmalı diğer taraftan çocuk işçi kullanmayan üreticiye teşvikler sağlanmalıdır. Sertifikalı üretimin yaygınlaşması ile hem teşvik ihtiyacı azalacağı hem çocuk işçi çalıştırılmasının önüne geçileceği ve üretimde kalite artışı sağlanacağı için sertifikalı üretim özendirilmelidir.
- 9) Üreticiler, Tüccarlar, Mevsimlik İşçi Temsilcileri, Tarım İl Müdürlükleri, Ziraat Odaları, Borsalar, İhracatçı birlikleri, STK'lar ve hukukçular gibi konunun paydaşları çocuk işçiliği, insan hakları ve çevresel düzenlemeler açısından fındık tarımında uyulması gereken "ortak kuralları" beraber belirleyerek tedarik zincirinde herkesin bu ortak kurallara uyuması sağlanmalıdır.

#### **4. Türkiye fındığının geleceği**

Bu son bölümde önce uzak gelecekte fındık üretiminin Türkiye'de izleyeceği seyir ve bunun sonucunda Türkiye fındık ihracatının dünya piyasasındaki payı öngörülmeye çalışılacak, ardından da bu payla ilgili yaptığımız tahminlere göre Türkiye'nin bu piyasada bugünkü hâkim konumun muhtemel akıbeti ve sonuçları tartışılacaktır. Bir yandan dünyada fındık üretimi ve ihracatında yaşanan artış, diğer yandan Türkiye'de fındık üretiminde artışın yavaşlaması

sonucu Türkiye'nin payının son yıllarda azalma eğilimine girerek yüzde 63 civarına gerilediği rapor içerisinde ifade edilmiştir. Uzun vadede bu payın geleceği seviye gerek Türkiye'de gerek dünyada pek çok faktörün gelişimine bağlı olduğundan ve bu gelişmelerle ilgili az ya da çok belirsizlikler olduğundan, söz konusu pay ile ilgili tek bir nokta tahmin yapmak isabetli olmayacağı gibi, yanıltıcı da olacaktır. Bununla birlikte iki uç senaryo tasarlanarak bu payın uzun vadede hangi aralıkta yer alacağı oldukça isabetli bir şekilde tahmin edilebilir.

**Baz Senaryo** ve **Reform Senaryosu** adını verdiğimiz bu iki uç senaryonun tasarımında Türkiye ve dünyada fındık üretim/ihracat miktarlarını belirleyen temel değişkenlerin nasıl bir seyir izleyeceğine dair ayrı ayrı tahminler yapmak en kestirme yoldur. Bu tahminler de bazı varsayımları gerektirmektedir. Tahminlerin gerçekçi diğer ifade ile güvenilir olması için de bu varsayımların sadece mevcut eğilimler ile tutarlı olması yetmez. Aynı zamanda raporun önceki bölümünde kapsamlı bir şekilde tartışılan Türkiye fındık sektörünün yapısal sorunlarının etkilerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak senaryoların kurgusunda yer alan temel değişkenler tanımlanacak ardından da bu değişkenlerin gelecekteki seyrine temel teşkil eden varsayımlar gerekçeleri ile belirlenecektir. Son olarak da Baz ve Reform senaryoları çerçevesinde uluslararası fındık piyasasında Türkiye'nin 15 yıl sonraki payı temel değişkenlerin tahmini seviyeleri dikkate alınarak hesaplanacaktır.

Bir kez daha vurgulamakta yarar var: Senaryoların nihai amacı, **Türkiye'nin son yıllarda inişe geçen ama hala çok yüksek bir seviyede olan dünya fındık ihracatındaki payının gelecekte azalmaya devam edip etmeyeceği, azalacaksa uzun vadede hangi seviyelere inebileceğini tahmin etmektir.** Ardından bu tahminlere bağlı olarak Türkiye'nin yüksek payı sayesinde fındığın uluslararası fiyatını belirleme gücünü kaybedip kaybetmeyeceği, kaybettiği takdirde Türkiye fındık sektöründe yaşanması muhtemel gelişmeler ve sorunlar tartışılacaktır.

#### 4a. Türkiye'de fındık üretimini belirleyen değişkenler

Tarımda dolayısıyla fındıkta ürün miktarının kontrol edilebilir iki temel değişkeni **Dikili alan (Dekar)** ve **Ortalama Toprak verimliliği (Kg/Dekar)** (Bundan böyle kısaca Toprak Verimliliği). Kontrol edilemeyen değişken ise hava koşullarıdır. Koşullar yıldan yıla az ya da çok değişmekte ve hasat miktarı üzerinde yarattıkları pozitif ya da negatif etkilerin 3-5 yıl gibi dönemlerde birbirini büyük ölçüde telafi ettikleri görülmektedir (Şekil 19). Tahmin ufku olarak belirlediğimiz 15 yıl sonrası için hava koşulları değişkeni doğal olarak dışarda bırakılmıştır, hem tahmin edilemez hem de nihai amaç için gerekli değildir. Ancak, bu noktada bir uyarı ve kısa bir açıklama yapmakta yarar var: Günümüzde iklim değişikliği ciddi bir tehdit haline gelmiştir. Sera etkisi altında ortalama sıcaklıklar gelecekte 2 dereceden hatta 1,5 dereceden fazla arttığı takdirde fındık üretiminin Türkiye'de ve dünyada olumsuz bir şekilde etkileneceğine şüphe yok. Üstelik bu etki asimetrik de olabilir: Türkiye rakiplerine kıyasla daha az ya da daha fazla etkilenebilir. Tahmin ufkunu 15 yıl ile sınırlamamızın bir nedeni de iklim değişikliğinin uzun dönemde yarattığı belirsizliklerdir. Diğer nedenlere senaryolarda kısaca değineceğiz.

Hava koşullarının etkisi dışarda tutulduğunda üretim (hasat) miktarı kontrol edilebilir iki değişkenin çarpımından ibarettir:

## Üretim (Kg) = Dikili alan (Dekar) x Toprak verimliliği (Kg/Dekar)

Fındık dikili alanlarının özellikle toprak verimliliğinin gelecekte izleyeceği muhtemel seyirler de bir dizi etmene bağlıdır. Bu etmenlerin kimi fındık üretimini artışa, kimi azalışa yönlendiren niteliktedir.

### 4b. Dikili alan

Geçmişte fındık dikili alanlarında hızlı artışın son yıllarda büyük ölçüde yavaşladığını son üç yılda da durağanlaştığını biliyoruz. Hatırlatırsak 2000'den 2015'e 544 binden 700 bin hektara yükselen dikili alan (15 yılda yaklaşık yüzde 29 artış), 2020'de 740 bin hektara ulaşmış (5 yılda yüzde 5,7 artış) 3 yıl sonra da 2023'te ancak 741 bin hektar olmuştur (Tablo 8). Bu durağanlık birbirini tamamlayan iki nedenle açıklanabilir: Doğu Karadeniz'de fındık bahçeleri doğal sınırlarına 2010 yılından sonra ulaşmışlardır (Tablo 9). Daha basitçe ifade edersek, kazançlı bir şekilde fındık ekilecek alan kalmamıştır. Batı Karadeniz'de ise dikili alanlar genişlemeye devam etmiş ama artış giderek yavaşlamıştır (Tablo 9). Diğer neden de fındık dikili alanlarının yasal olarak sınırlandırılmış olması farklı bir ifadeyle, yeni alanlarda fındık bahçesi oluşturmanın izne tabi olmasıdır. Bu koşullarda her iki senaryoda da öngörümüz fındık dikili alanların yüz ölçümünün gelecek 15 yılda sabit kalacağı şeklindedir.

### 4c. Toprak verimliliği

Toprak verimliliğini<sup>66</sup> belirleyen değişken sayısı çok daha fazladır, üstelik bu değişkenler zıt yönlü etkilere sahiptirler. Bu nedenle önümüzdeki yıllarda toprak verimliliğinin nasıl bir seyir izleyeceğini tahmin etmek kolay değildir.

Toprak verimliliğini belirleyen ilk etken bahçe topraklarının niteliğidir. Derinliği düşük (eğimli bahçelerde olduğu gibi) ya da yüksek (ova bahçelerinde olduğu gibi) olabilir, içerdiği mineral bileşiminde de büyük farklılıklar olabilir. Son yıllarda dikili alan genişlemesi Batı Karadeniz'de devam ettiğinden ve bu bölgede yeni bahçeler çoğunlukla ovalarda kurulduğundan toprak verimliliğini ortalama artırıcı bir etki ortaya çıkmıştır. Son yıllarda ortalama verimlilikte gözlemlenen artışın bir kısmı bu etkiye bağlanabilir. Bununla birlikte önümüzdeki yıllarda dikili alanların durağan seyredeceğini öngördüğümüzden bahçe topraklarının doğal niteliklerinin bileşiminde bir değişiklik olmayacağını dolayısıyla toprak verimliliğine bu kanaldan bir katkı gelmeyeceğini de kabul ediyoruz demektir.

---

<sup>66</sup> Toprak Verimliliği kavramı Neo-Klasik üretim fonksiyonunun Toplam Faktör Verimliliği (TFV) kavramı ile karıştırılmamalıdır. Neo-Klasik üretim fonksiyonunda Sermaye stoku (K), emek (L) ve TFV gibi faktörler katma değer seviyesini (Y) katkı esnekliklerine (kısaca alfa parametresi) göre belirlerler. Değer söz konusu olduğundan K ve L değişkenlerinde miktar ve fiyatlar iç içedir. TFV değişkeni ise üretim tekniklerinde ve emek faktörünün bilgi ve beceri seviyesinde (Beşeri Sermaye) iyileşmelerin katma değere yaptığı ilave katkıyı belirler. Toprak verimliliği ise belirli bir alanda aynı hava koşullarında elde edilen ürün miktarını ifade eder, hektar ya da dekar başına ortalama kazançları değil. Bu ürün miktarı fındıkta toprağın kalitesinin yanı sıra, uygun gübreleme, ilaçlama ve budama pratiklerine bağlıdır. Fındık bahçelerinin toprak kalitesinde ve bakım pratiklerinde büyük farklılıklar olduğundan takip edilmesi gereken gösterge ortalama toprak verimliliğidir. Yeterli veri olduğu/oluşturulabilirdi takdirde fındık sektörüne özgü bir üretim fonksiyonu dikili alan değişkenin ilavesiyle tasarlanabilir.

Toprak verimliliğini belirleyen diğer etken, bahçelerin bakımı kapsamındaki gübreleme, ilaçlama, sulama, budama ve ocak yoğunluğu yöntemleridir. Bu yöntemler bazıları (gübreleme, sulama) doğrudan toprağın verimliliğini artırırken bazıları (ilaçlama, budama, ocak yoğunluğu) fındık ocaklarının verimini artırır. Bahçe bakımında ileri tarım tekniklerinin (toprağın niteliğine uygun gübreleme ve sulama, doğru budama ve ilaçlama) bahçe sahipleri tarafından ne ölçüde kullanıldığı, hatta kullanılıp kullanılmadığı önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınmıştı. Son yıllarda fındık üretiminde ileri tarım tekniklerinin uygulanmasında umut verici gelişmelerin ortaya çıktığını gerek Doğu gerek Batı Karadeniz’de gözlemlenen verimlilik artışlarının (Şekil 19) büyük ölçüde bu uygulamaların sonucu olduğunu, ancak bu uygulamaların sayıları yüzbinleri bulan bahçelerin halen küçük sayıda bir kısmıyla sınırlı olduklarını hatırlatalım.

Önümüzdeki 15 yılda toprak verimliliğinin nasıl bir seyir izleyeceği, ileri tarım tekniklerinin nasıl bir tempoyla yaygınlaşmaya devam edeceğine bağlıdır. Bu temponun dozu ise ileri tekniklerin uygulanmasının önündeki yapısal engellerin ne ölçüde aşılabileceğine bağlı olacaktır.

Bu yapısal engellerin en önemlisi bahçe sahiplerinin büyük bir bölümünün “*devamsızlardan*” oluşmasıdır. Bahçe sahiplerinin halen tahminen üçte ikisinin devamsızlardan oluştuğunu hatırlayalım. Fındık sektörü oluruna bırakıldığı takdirde, bahçelerin bölünmeye devam etmesi ve yeni kuşak bahçe sahiplerinin fındıkta değil, eğitimini aldıkları işlerde çalışmayı tercih etmeleri sonucu bu sayı gelecek yıllarda giderek artacaktır.

Bir diğer yapısal engel de kazancını esas olarak fındık üretiminden sağlayan ve bahçelerinin bakımıyla bizzat ilgilenen bahçe sahiplerinin (gerçek anlamda fındık çiftçileri) yeni tekniklerin üstünlüğüne şüpheyle yaklaştıklarından *geleneksel* tekniklerde ısrar etmeleridir. Bu engel yavaş bir tempoyla da olsa zaman içinde önemli ölçüde aşılabılır. Ancak, zaman içinde bu çiftçilerin sayısının doğal olarak azalacağını da unutmamak gerekiyor.

15 yıl sonra toprak verimliliğinin yaklaşık olarak hangi seviyede olacağı mevcut yapısal sorunların oluşturduğu engellerin ne ölçüde aşılabileceğine bağlı olarak tahmin edilebilir. Bu nedenle fındık sektörünün oluruna bırakıldığı durumda, yani Baz Senaryoda, bugüne kıyasla ortalama verimde nispeten düşük bir artış, yapısal sorunların büyük ölçüde çözümlenmesiyle engellerin aşıldığı Reform Senaryosunda ise nispeten yüksek bir artış öngörüyoruz. Bu öngörülerle ilgili daha ayrıntılı açıklama aşağıda Senaryolar kısmında yapılıyor.

#### **4d. Diğer ülkelerde fındık üretimini belirleyen değişkenler**

Önümüzdeki yıllarda Türkiye hariç diğer ülkelerin toplam fındık üretiminin seyri yine fındık dikili alanlarında ve toprak verimliliğinde gerçekleşecek artışlara bağlı olacaktır. FAO verilerini kullanarak önde gelen fındık üreticisi ülkelerle yaptığımız analizler bu iki temel değişkenin son yıllarda ülkeden ülkeye farklı gelişmelere sahne olduğunu gösteriyor.

Türkiye’den sonra ikinci büyük oyuncu İtalya’nın dünya toplam dikili alanları içindeki payı durağan bir seyir izlerken, Azerbaycan ve Şili’nin paylarında çok hızlı, ABD ve Fransa’nın

paylarında ise daha mütevazı artış gözlemlenmektedir. FAOStat verilerine göre 2016-2021 arası Türkiye’de fındık dikim alanları sadece yüzde 4,7 artarken (705 bin hektardan 738 bin hektara) Türkiye dışında kalan ülkelerde artış oranı yüzde 33’tür (225 bin hektardan 300 bin hektara). Dolayısıyla günümüzde dikili alanlarda oldukça hızlı bir artış yaşandığı açıkça görülüyor. Aynı zamanda fındık üretimi yeni ülkelere yayılıyor<sup>67</sup>. Bu hızlı artışın itici gücünü, özellikle büyük nüfuslu ülkelerde kişi başı gelir artışlarına paralel olarak fındık içeren gıda ürünlerine yönelik talepteki artış oluşturuyor. Türkiye hariç dünyada dikili alanların önümüzdeki yıllarda da hızlı bir artışa sahne olacağına kuşku yok. Senaryolarda, diğer ülkelerde toplam dikili alanda 15 yılda iki kat artış olacağını öngörüyoruz. Bu yılda ortalama yüzde 4,7 oranında artış demektir ki, bu oran diğer ülkelerde son 5 yılda gözlemlenen dikili alan artış oranından (yüzde 5,7) 1 yüzde puan daha düşüktür. Dolayısı ile 15 yıl içinde dikili alanların en az ikiye katlanacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Diğer ülkelerdeki dikili alanların artış hızı son beş yılda olduğu gibi yüzde 5,7 olursa dikili alanların 2,3 kat; yüzde 6 gibi daha yüksek bir rakam olursa 2,4 kat artmasını beklenmelidir.

Önde gelen ülkelerde toprak verimliliği hem seviye itibarıyla hem de son yıllardaki gelişmeler itibarıyla oldukça farklıdır (Şekil 18). Bu ülkelerden İran hariç beşinde (ABD, Fransa, İtalya, Çin ve Gürcistan) ortalama toprak verimliliği Türkiye’nin iki katına yakın ya da daha fazla, Azerbaycan ve Şili’de ise yaklaşık 1,5 katıdır. Son yıllarda toprak verimliliğinin düşüşte olduğu İran’da ise seviye Türkiye ile hemen hemen eşitlenmiştir. Yüksek toprak verimliliğine sahip ülkelerde verimlilik seviyesinde son yıllarda hafif bir azalma eğilimi dikkat çekiyor (Şekil 18). Bu eğilimin uzun süre önce verimliliğin bu ülkelerde doğal seviyelerine ulaşmış olmasıyla ocaklarda yaşlanma ve/ya dikili alan genişlemesinin daha düşük toprak verimliliğine sahip alanlarda yer almasıyla açıklanabileceğini düşünüyoruz. Buna karşılık yeni oyuncu Şili’de başlangıç yıllarında son derece düşük seviyede seyreden toprak verimliliğinin son 20 yılda büyük bir hızla artışa geçtiği ve artışın halen devam etmekte olduğu görülüyor.

Bu olgular çeşitliliğinin ışığında diğer ülkeler bir bütün olarak düşünüldüğünde, toprak verimliliğinde ortalama dikkate değer bir artış olmayacağını öngörüyoruz. Bu bütünde büyük paya sahip ülkelerde doyum noktasına ulaşmış olan toprak verimliliği durağan seyrederken, halen düşük paya sahip ama gelecek yıllarda payını artırma kapasitesine olan fındık üretimine yeni başlamış ülkelerde toprak verimliliği artmaya devam edecektir. Bu öngörüler ışığında, senaryolarda diğer ülkeler ortalama toprak verimliliği artışının yüzde 5 (137 kg/dekardan 144 kg/dekara) ile sınırlı kalacağını kabul ediyoruz.

#### **4e. Baz ve Reform senaryolarına göre Türkiye’nin 15 yıl sonra dünyada payı**

Bu bölümün girişinde belirtildiği gibi Türkiye’nin 15 yıl sonra dünya fındık üretimindeki payını tahmin etmek için iki uç senaryo kurguluyoruz: Baz ve Reform Senaryoları.

---

<sup>67</sup> Bu ülkeler arasında en dikkat çekici olanı Avustralya’dır. Toprak donanımı bakımından Avustralya’nın cesameti göz önüne alındığında bu ülkenin gelecekte önde gelen fındık oyuncularında yer alacağı aşikârdır.



Kısaca belirtmek gerekirse **Baz Senaryoda** mevcut yapısal sorunların/engellerin etkili bir şekilde aşılacağı kabul edilmektedir. Basitleştirme pahasına halk deyişle “böyle gelmiş böyle gidecek” diyebiliriz. Bunun yegâne istisnası, fındık toplamada çocuk işçiliğinde (15 yaş altı) devletin mevcut yasayı tavizsiz uygulatacağının ve mevsimlik işçi ailelerinin yanlarında getirmek zorunda oldukları çocukları hasat zamanı çeşitli aktivitelerle oyalayacak tesislerin ihtiyaca cevap verecek düzeye getirileceğinin kabulüdür. Bu kabul aşağıda tartışmaya açılacaktır.

**Reform senaryosuna** gelince, bu senaryo “en iyi senaryo” ya da “iyimser senaryo” olarak da adlandırılabilir. Bu senaryoda yapısal sorunların 4-5 yıl gibi nispeten makul bir sürede ve önemli ölçüde “Çözüm önerileri” bölümünde açıklanan yeni kurumsal düzenlemeler, kamusal yaptırım ve teşvik önlemleri (kısaca reformlar) sayesinde aşılacağı kabul edilmektedir.

Üretimi belirleyen iki temel değişkenden dikili alanı her iki senaryoda da sabit kabul ettiğimizi hatırlatalım. Senaryolara ilişkin rakamsal varsayımların ve hesapların yer aldığı Tablo 17’de dikili alan yaklaşık 737 bin hektardır.

Senaryoları farklılaştıran kritik değişken toprak verimliliğidir. Baz senaryoda, ortalama toprak verimliliğinde son yıllarda gerek Batı gerek Doğu Karadeniz’de gözlemlenen artışın yavaşlayarak devam edeceğini ve yapısal bir sınıra yaklaşarak durağanlaşacağını öngörüyoruz. Bu öngörünün ardında 15 yıl süresince devamsızlık oranında artış ve ileri tarım tekniklerine geleneksel direncin yeterince kırılmayacağı kabulü bulunuyor. Bu koşullarda ortalama toprak verimliliğinin yaklaşık yüzde 10 kadar artarak 92 kg/dekardan 101 kg/dekara yükseleceğini tahmin ediyoruz.

Reform senaryosunda yapısal sorunlara getirilecek çözümler sayesinde bir yandan bahçe birleşmelerinin önü açılarak ortalama bahçe ölçeğinin artacağı, diğer yandan, bu koşullarda devamsızlık oranında artış olmayacağından hatta tedrici bir azalma olacağından, ileri tarım teknikleri uygulanmasının hızlı bir tempoda yaygınlaşacağı kabul edilmektedir. Reform Senaryosunda gelenekçi çiftçileri ileri tarım teknikleri benimsemeye ve uygulamaya teşvik edecek merkezi ve bölgesel koordinasyon kurumlarının oluşması öngörüldüğünden ortalama verimliliğin uzunca bir süre (7-8 yıl) yüksek tempoda artması makul bir varsayımdır. İzleyen yıllarda bu artışın yavaşlayarak yüksek verimlilik düzeylerini yakalamasa bile yakınsayacağını öngörüyoruz. Bu öngörü ve varsayımlar çerçevesinde Reform senaryosunda ortalama toprak verimliliğinin 92 kg/dekardan 137 kg/dekara yükseleceğini (yüzde 49 artış) tahmin ediyoruz. Dikkat edilirse 137 kg/dekar diğer ülkelerin güncel ortalama verimlilik seviyesidir (Tablo 17). Böylece 15 yıl içinde Türkiye’de toprak verimliliğinin ABD’yi yakalayamasa da 144 kg/dekar olarak kabul ettiğimiz diğer ülkeler ortalama verimliliğine oldukça yaklaşacağını kabul etmiş oluyoruz.

**Tablo 17: Türkiye'nin 15 yıl sonrasında Baz ve Reform senaryolarına göre dünyada payı**

	güncel durum	baz senaryo	reform senaryosu
Türkiye'de dikili alan (ha)	736729	736729	736729
Türkiye'de verimlilik (kg/dekar)	92	101	137
Türkiye'de üretim (ton)	674500	741925	1011717
Diğer ülkeler üretim alanı (ha)	291306	582612	582612
Diğer ülkeler verimlilik (kg/dekar)	137	144	144
Diğer ülkelerde üretim (ton)	397708	836266	836266
Türkiye'nin üretim payı	62.9%	47.0%	54.7%

Not: Güncel durum, FAOStat verilerinden elde edilen son iki yılın (2020 ve 2021) ortalamasını ifade etmektedir. Baz ve reform senaryoları güncel durumdan 15 yıl sonrasına ait projeksiyonları ifade etmektedir. Kaynak: FAOStat, Betam projeksiyonları.

Dikili alanların yüz ölçümü ve toprak verimliliği seviyesi belirlendiğinde, üretim miktarının bu iki rakamın çarpımına eşit olduğunu biliyoruz. Türkiye için bu miktar Baz Senaryoda yaklaşık 742 bin ton, Reform Senaryosunda 1 milyon 12 bin tondur. Diğer ülkeler için ise, her iki senaryoda yaklaşık 583 bin tondur. Sonuç olarak, günümüzde Türkiye'nin dünya fındık üretimi içinde yaklaşık yüzde 63 olan payının 15 yıl sonra Baz Senaryoda yüzde 47, Reform Senaryosunda ise yaklaşık yüzde 55 olacağı ortaya çıkmaktadır.

#### 4f. Senaryo sonuçlarının değerlendirilmesi ve tartışmaya açık konular

İlk olarak bu iki senaryonun nihai sonuçları yüzde 47 ve yüzde 55'in Türkiye'nin 15 yıl sonraki dünya payının nokta tahminleri olarak görülmemesi gerektiğini belirtelim. Türkiye fındık sektöründe gelişmeler büyük ölçüde Baz Senaryonun öngördüğü şekilde cereyan ederse yani düşük verimliliğe neden yapısal sorunların üstesinden gelinemezse, 2037'de Türkiye'nin dünya fındık üretimi içinde payı kesinlikle yüzde 50'nin altında ve büyük olasılıkla yüzde 47 civarında olacağını iddia edebiliriz. Nitekim diğer üç değişkenin (Türkiye ve diğer ülkelerde dikili alan ve diğer ülkelerin ortalama verimliliği) senaryolar tablosundaki değerlerinin değişmediği buna karşılık Türkiye toprak verimliliği 101 kg/dekar yerine 110 kg/dekar olduğu kabul edilirse ki bu oldukça iyimser bir kabuldür, Türkiye'nin payı da yüzde 47 yerine yüzde 49 olmaktadır. Ancak diğer ülkelerde dikili alan ve / ya da verimlilik düzeyi tabloda yer alan tahminlerden biraz daha yüksek olduğu takdirde, örneğin dikili alanlar ortalama yüzde 6 büyüyerek 2,4 katına çıktığında Türkiye'nin payı Baz Senaryoda yüzde 43 civarına, Reform Senaryosunda ise yüzde 50 civarına gerilemektedir. Bu açıklamalar eşliğinde Reform Senaryosunda Türkiye'nin payının çok büyük ihtimalle yüzde 50'nin üzerinde olacağını söyleyebiliriz.

Daha önce açıkladığımız gerekçelerle tahmin ufkunu 15 yıl ile sınırlamıştık. Bir fikir vermek için bu ufku 20 yıla yükseltip diğer ülkelerde dikili alanların yüzde 10, ortalama verimliliğin de yüzde 5 daha yüksek olacağını varsaydığımız durumda Türkiye'nin payı yüzde 43 çıkmaktadır.

Baz Senaryoda gidişat Türkiye'nin payının 2040'lı yıllarda büyük olasılıkla yüzde 40'ın altına ineceğini göstermektedir.

Rekabet Kurumu'nun Avrupa Birliği müktesabatını baz alan "Hâkim Durumdaki Teşebbüslerin Dışlayıcı Kötüye Kullanma Niteliğindeki Davranışlarının Değerlendirilmesine İlişkin Kılavuz"unda belirtildiği üzere yerleşik uygulamada yüzde 40'ın altında pazar payına sahip olan teşebbüslerin hâkim durumda olması ihtimalinin düşük olduğu kabul edilmektedir. Benzer bir mantık ülkeler için de geliştirebilir ve Türkiye'nin fındık üretimindeki payının yüzde 40'a doğru gerilemesi ile fiyatlama stratejisi oluşturma konumunu gitgide kaybederek rekabet avantajını koruyamayacak bir konuma doğru evrilebileceği varsayılabilir.

Sonuç oldukça açıktır: Fındık sektörünün yapısal sorunlarına çözüm getirilip ortalama toprak verimliliğinin artırılması başarılmazsa, **Türkiye uzun vadede uluslararası fındık fiyatını belirleme gücünden yoksun kalacaktır.** Bu durumda ülkemizde fındık sektöründe ekonomik ve toplumsal sorunların yaşanabilecektir. Türkiye'nin fiyatı belirleme gücünü kaybettiği durumda uluslararası fındık fiyatının da (reel olarak) düşüş eğilimine girmesi kaçınılmazdır. Türkiye'de ortalama toprak verimliliği dünya ortalamasının altında olduğundan ve bahçeden bahçeye büyük verimlilik farkları olduğundan, bu durumda düşük verimli ve mekanizasyona geçememiş sayıları 100 binleri bulan bahçelerde brüt hasat geliri, bakım ve hasat maliyetlerini karşılayamaz hale gelecektir.

Sonuç bellidir: Ya yüzbinlerce bahçe sahibi seçmenin oluşturacağı siyasal baskıyla Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 10'a tekabül eden Karadeniz Bölgesi'nde devlet uluslararası fiyatın üzerinde bir fiyatla fındık almaya mecbur kalıp daha sonra zararına satacaktır. Ya da bu bahçeler Schumpetervari "yaratıcı yıkım" sonucu tasfiye olacaklar ve fındık sektörü toprak verimliliği yüksek ve mekanizasyon sayesinde birim maliyetlerini düşük tutmayı başarmış bahçelerle yoluna devam edecektir.

Buna karşılık Reform Senaryoda öngörüldüğü kadar olmasa bile, sorunların hiç olmazsa bir kısmına çözüm getirildiği takdirde, toprak verimlilik artışları ile Türkiye'nin payını yüzde 50'nin üzerinde tutmaya devam etmesi mümkündür. Bu düzeyde bir payla Türkiye uluslararası fındık fiyatını belirlemeye devam edebilir, çünkü günümüze kıyasla payında dikkate değer bir azalma olsa bile, uzak ara en büyük oyuncu olmaya devam edecektir.

Son olarak bir olasılığı ya da senaryoyu daha tartışmaya açmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Her iki senaryoda da çocuk işçiliğinin kısa sürede çözümleneceğini, mevsimlik işçilerin hasat döneminde yaşam koşullarında iyileşmelerin gerçekleşeceğini, dolayısıyla bu konuda AB normlarına uyum sağlanacağını öngördük. Bu öngörü fazla iyimser bulunabilir. Bu konuda somut adımlar atılmazsa, çok değil bir iki yıl içinde Alman ve Hollanda firmaları, ardından bu ülkelerdeki yasaların AB müktesabatı haline gelmesi ile diğer AB ülkelerinin firmaları Türkiye'den fındık ithalini durdurabilir. Böyle bir gelişme sadece Türkiye fındık sektörü için büyük bir darbe olmakla kalmaz. Aynı zamanda dünya fındık piyasasında da büyük bir fiyat şokuna ve ana tedarikçisi konumunda bulunduğu çikolata ve benzeri mamulleri üreten sektörde ciddi bir hasara yol açar. Çünkü bu piyasada büyük bir paya sahip olan Türkiye, AB'ye

sattığı büyük miktardaki fındığı diğer ülkelere kaydıramayacaktır. Açıkçası, böylesine kötümser hatta felaket senaryosunun gerçekleşme ihtimalini düşük bulduğumuzdan, çalışmanın kapsamı dışında bırakmakla birlikte, bir çeşit uyarı notu olarak değinmek istedik.

## Kaynakça

Fındık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü (2018). Fındık Raporu,

<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/findik/Sayfalar/Detay.aspx?Sayfald=29>

International Nut and Dried Fruit Council (2021): Nuts and Dried Fruits Statistical Yearbook

2019/2020, [https://inc.nutfruit.org/wp-](https://inc.nutfruit.org/wp-content/uploads/2021/09/1594640174_INC_Statistical_Yearbook_2019-2020.pdf)

[content/uploads/2021/09/1594640174\\_INC\\_Statistical\\_Yearbook\\_2019-2020.pdf](https://inc.nutfruit.org/wp-content/uploads/2021/09/1594640174_INC_Statistical_Yearbook_2019-2020.pdf)

Rekabet Kurumu (2018): Fındık Sektör Araştırması Raporu,

[https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/sektor-raporlari/findik-sektor-raporu1-](https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/sektor-raporlari/findik-sektor-raporu1-20180606113339725.pdf)

[20180606113339725.pdf](https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/sektor-raporlari/findik-sektor-raporu1-20180606113339725.pdf)

Rekabet Kurumu (2014): Hakim Durumdaki Teşebbüslerin Dışlayıcı Davranışlarına İlişkin

Kılavuz, [https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/kilavuzlar/hakim-durumdaki-teseibuslerin-](https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/kilavuzlar/hakim-durumdaki-teseibuslerin-dislayici-davranislarina-iliskin-kilavuz1.pdf)

[dislayici-davranislarina-iliskin-kilavuz1.pdf](https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/kilavuzlar/hakim-durumdaki-teseibuslerin-dislayici-davranislarina-iliskin-kilavuz1.pdf)

Samsun İl Tarım Müdürlüğü (2006): Fındık Sektörünün Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri

[https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Kitaplarimiz/Findik\\_Sektorunun\\_Duru](https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Kitaplarimiz/Findik_Sektorunun_Duru)

[mu\\_Sorunlari\\_ve\\_Cozum\\_Onerileri.pdf](https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Kitaplarimiz/Findik_Sektorunun_Duru)

Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2018): Fındık

Raporu,

<https://ticaret.gov.tr/data/5d41e59913b87639ac9e02e8/5c41e34d540794faaa011bdfa3466>

[ff3.pdf](https://ticaret.gov.tr/data/5d41e59913b87639ac9e02e8/5c41e34d540794faaa011bdfa3466)

TMO (2019): Ulusal Fındık Çalıştayı, 11-12 Nisan 2019, Ordu,

<https://online.anyflip.com/vsmd/ikqt/mobile/index.html>

Ziraat Mühendisleri Odası (2018): Fındık Raporu,

[https://www.zmo.org.tr/genel/bizden\\_detay.php?kod=30070&tipi=](https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30070&tipi=)

TEPGE (2022): Ürün Raporu – Fındık, TEPGE Yayın No:365,

<https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Ürün%20Raporları/2022%20Ür>

[ün%20Raporları/Fındık%20Ürün%20Raporu%202022-365%20TEPGE.pdf](https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Belgeler/PDF%20Ürün%20Raporları/2022%20Ür)

## Ek 1: Fındık ihracatı sınıflaması:

TÜİK dış ticaret istatistiklerini derlerken Harmonize Sisteme (HS) dayalı 12-haneli GTİP (Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu) kodlarını kullanılmaktadır.<sup>68</sup> İlk 6 hane Birleşmiş Milletler tarafından kullanılan HS kodlarını, ilk 8 hane ise Avrupa Birliği tarafından kullanılan Kombine Nomenklatür (*Combined Nomenclature*) kodlarından oluşmaktadır. Son 4 hane ise ulusal ihtiyaçlar için uygun görülen sınıflamalar için kullanılmaktadır. 12 haneli GTİP Numarası parantez içinde verilmiştir.

- 1) İşlenmemiş kabuklu ve kabuksuz fındık
  - a. Kabuklu fındık (**080221000000**)
  - b. Kabuksuz fındık (**080222000000**)
- 2) Kırılmış, dilimlenmiş, ezilmiş, beyazlatılmış olarak işlenen birinci jenerasyon ara ürünler
  - a. Fındıktan un, kaba un ve tozlar (**110630900015**)
  - b. Kırılmış fındık (beyazlatılmış, kavrulmuş kabuksuz fındıktan mamul; ambalajda net > 1kg (**200819190011**))
  - c. Dilinmiş fındık (beyazlatılmış, kavrulmuş kabuksuz fındıktan mamul; ambalajda net > 1kg (**200819190012**))
  - d. Kavrulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındık; ambalajda net > 1kg (**200819190013**)
  - e. Kavrulmuş, kabuklu fındık (tuzlu ve tuzsuz); ambalajda net > 1kg (**200819190014**)
  - f. Yağda kavrulmuş tuzlu kabuksuz fındık; ambalajda net > 1kg (**200819190015**)
  - g. Beyazlatılmış kabuksuz fındık; ambalajda net > 1kg (**200819190016**)
  - h. Diğer kavrulmuş kabuksuz fındık; ambalajda net > 1kg (**200819190017**)
  - i. Kavrulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındık (çıkıntısı ayrılmamış); ambalajda net > 1kg (**200819190018**)
  - j. Beyazlatılmış ve kavrulmuş fındıkların çıkıntıları; ambalajda net > 1 kg (**200819190021**)
  - k. Diğer işlenmiş kabuksuz fındıklar; ambalajda net > 1 kg (**200819190029**)
  - l. Kırılmış fındık (beyazlatılmış, kavrulmuş kabuksuz fındıktan mamul; ambalajda net <= 1kg (**200819950011**))
  - m. Dilinmiş fındık (beyazlatılmış, kavrulmuş kabuksuz fındıktan mamul; ambalajda net <= 1kg (**200819950012**))
  - n. Kavrulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındık; ambalajda net <= 1kg (**200819950013**)
  - o. Kavrulmuş, kabuklu fındık (tuzlu ve tuzsuz); ambalajda net <= 1kg (**200819950014**)
  - p. Yağda kavrulmuş tuzlu kabuksuz fındık; ambalajda net <= 1kg (**200819950015**)
  - q. Beyazlatılmış kabuksuz fındık; ambalajda net <= 1kg (**200819950016**)
  - r. Diğer kavrulmuş kabuksuz fındık, ambalajda net <= 1kg (**200819950017**)
  - s. Kavrulmuş, bütün haldeki kabuksuz fındık (çıkıntısı ayrılmamış); ambalajda net <= 1kg (**200819950018**)
  - t. Beyazlatılmış ve kavrulmuş fındıkların çıkıntıları; ambalajda net <= 1kg (**200819950021**)

<sup>68</sup> <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>, 25.05.2023.

- u. Diğer işlenmiş kabuksuz fındıklar; ambalajda net <= 1kg (**200819950029**)
  - v. Fındık püresi (füre); şeker oranı <= %13, pişirilerek hazırlanmış, homojenize olmayan (**200799970014**)
- 3) Krokan, nugat gibi ikinci ve üçüncü jenerasyon ara ve final ürünler
- a. Drajeler, sadece fındık içerenler, kakao içermeyen (**170490610011**)
  - b. Fındık krokan, ambalajda net > 1kg (**200819190032**)
  - c. Fındık krokan, ambalajda net <= 1kg (**200819950032**)

## **Ek 2: Çocuk İşçilerin Çalıştırılabilecekleri Hafif İşler**

1. Düşme ve yaralanma tehlikesi olabilecek şekilde çalışmayı gerektirecek olanlar hariç meyve, sebze, çiçek toplama işleri,
2. Kümes hayvanları besiciliğinde yardımcı işler ve ipek böcekçiliği işleri,
3. Esnaf ve sanatkarların yanında satış işleri,
4. Büro hizmetlerine yardımcı işler,
5. Gazete, dergi ya da yazılı matbuatın dağıtımı ve satımı işleri (yük taşıma ve istifleme hariç),
6. Fırın, pastane, manav, büfe ve içkisiz lokantalarda komi ve satış elemanı olarak yapılan işler,
7. Satış eşyalarına etiket yapıştırma ve elle paketleme işleri,
8. Kütüphane, fuar, panayır ve sergi yerlerinde yardımcı işler (yük taşıma ve istifleme hariç),
9. Spor tesislerinde yardımcı işler,
10. Çiçek satışı, düzenlenmesi işleri.

## **Ek 3: Genç İşçilerin Çalıştırılabilecekleri İşler**

1. Meyve ve sebze konserveçiliği, sirke, turşu, salça, reçel, marmelat, meyve ve sebze suları imalatı işleri,
2. Meyve ve sebze kurutmacılığı ve işlenmesi işleri,
3. Helva, bulama, ağda, pekmez imalatı işleri,
4. Kasaplarda yardımcı işler,
5. Çay işleme işleri,
6. Çeşitli kuru yemişlerin hazırlanması işleri,
7. Küçükbaş hayvan besiciliğinde yardımcı işler,
8. Süpürge ve fırça imalatı işleri,
9. Elle yapılan ağaç oymacılığı, kemik, boynuz, kehribar, lüle taşı, Erzurum taşı ve diğer maddelerden süs eşyası, düğme, tarak, resim, ayna, çerçeve, cam ve emsali eşya imalatı işleri,
10. Toptan ve perakende satış mağaza ve dükkanlarında satış, etiketleme ve paketleme işleri,
11. Büro işyerlerinde büro işleri ve yardımcı işler,
12. İlaçlama ve gübreleme hariç çiçek yetiştirme işleri,
13. İçkili yerler ve aşçılık hizmetleri hariç olmak üzere hizmet sektöründeki işler,

14. Diğer giyim eşyası, baston ve şemsiye imalatı işleri,
15. Yiyecek maddelerinin imalatı ve çeşitli muamelelere tabi tutulması işleri,
16. Yorgancılık, çadır, çuval, yelken ve benzeri eşyaların imalatı ve dokuma yapmaksızın diğer hazır eşya imalatı işleri,
17. Sandık, kutu, fıçı ve benzeri ambalaj malzemeleri, mantar, saz ve kamıştan sepet ve benzeri eşya imalatı işleri,
18. Çanak, çömlek, çini, fayans, porselen ve seramik imaline ait işler (fırın işleri ve silis ve quarts tozu saçan işler hariç),
19. El ilanı dağıtım işleri,
20. Cam, şişe, optik ve benzeri malzeme imalathanelerinde üretime ilişkin işler (fırın işleri ve silis ve quarts tozu saçan işler, ısıtma işlemi, renklendirme ve kimyasal işler hariç),
21. Bitkisel ve hayvansal yağların üretimi ve bunlardan yapılan maddelerin imaline ilişkin işler (karbon sülfür gibi parlayıcı veya tahriş edici çözücülerle yapılan prine veya benzeri yağlı maddelerin ekstrasyon yoluyla yağ üretimi işlerinde ekstrasyon kademeleri hariç),
22. Pamuk, keten, yün, ipek ve benzerleriyle bunların döküntülerinin hallaç, tarak ve kolalama tezgahlarından ve boyama ile ilgili işlemlerden bölme ile ayrılmış ve fenni iklim ve aspirasyon tesisatı olan iplikhane ve dokuma hazırlama işleri,
23. Balıkhaneye işleri,
24. Şeker fabrikalarında üretime hazırlamaya yardımcı işler,
25. Araçsız olarak 10 kg'dan fazla yük kaldırılmasını gerektirmeyen torbalama, fıçılama, istifleme ve benzeri işler,
26. Su bazlı tutkal, jelatin ve kola imali işleri,
27. Sandal, kayık ve emsali küçük deniz araçlarının imalatı ve tamiratı işleri (boya ve vernik işleri hariç).

**Ek 4: (Başlığı ile birlikte değişik: RG-21/2/2013-28566) 16 Yaşını Doldurmuş Fakat 18 Yaşını Bitirmemiş Genç İşçilerin Çalıştırılabilecekleri İşler**

1. Toprağın pişirilmesi suretiyle imal olunan kiremit, tuğla, ateş tuğlası işleri ile boru, pota, künk ve benzeri inşaat ve mimari malzeme işleri.
2. Kurutma ve yapıştırma işleri, kontrplak, kontratabla, yonga ağaçtan mamul suni tahta ve PVC yüzey kaplamalı suni tahta imali işleri ile empenye işleri.
3. Parafinden eşya imali işleri.
4. Kuş ve hayvan tüyü kıllarının temizlenmesi, didikleme, ayrılması ve bunlara benzer işler.
5. Plastik maddelerin şekillendirilmesi ve plastik eşya imali işleri. (PVC'nin imali ve PVC'den mamül eşyaların yapımı hariç)
6. Mensucattan hazır eşya imali işleri (Perde, ev tekstili, otomobil ürünleri ve benzerleri).
7. Kağıt ve odun hamuru üretimi işleri.
8. Selüloz üretimi işleri.
9. Kağıt ve kağıt ürünlerinden yapılan her türlü eşya ve malzemenin imali işleri.
10. Zahire depolarındaki işler ile un ve çeltik fabrikalarındaki işler.
11. Her türlü mürekkep ve mürekkep ihtiva eden malzeme imali işleri.



**Ek Tablo 16: Fındık üretimi, dikili alan ve toprak verimliliği (Kg/Dekar): 2004-2022**

	2004			2005			2006			2007			2008		
	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)
Ordu	54130	2159230	25,1	158605	2126490	74,6	158605	2208245	71,8	174828	2207288	79,2	215649	2140526	100,7
Samsun	15760	830330	19,0	73463	870460	84,4	73463	878664	83,6	37309	903303	41,3	114886	927272	123,9
Sakarya	126485	683600	185,0	62190	686610	90,6	62190	686707	90,6	92319	685634	134,6	114547	694505	164,9
Giresun	11480	1071030	10,7	83821	1083780	77,3	83821	1098445	76,3	48457	1022158	47,4	136138	1026678	132,6
Düzce	83531	651500	128,2	57473	627290	91,6	57473	627290	91,6	71699	624060	114,9	91272	626960	145,6
Trabzon	14566	503280	28,9	47862	503260	95,1	47862	483260	99,0	37030	529635	69,9	61485	529615	116,1
Zonguldak	22293	245970	90,6	22880	245970	93,0	22880	244254	93,7	36320	233335	155,7	25902	234276	110,6
Kocaeli	10240	89950	113,8	11152	93090	119,8	11152	92289	120,8	12679	84191	150,6	14230	84191	169,0
Bartın	1870	30410	61,5	1583	31380	50,4	1583	37530	42,2	2274	38077	59,7	3162	39077	80,9
Kastamonu	2960	70500	42,0	1996	73140	27,3	1996	73330	27,2	3366	75558	44,5	4633	75558	61,3
Artvin	1644	56490	29,1	2295	101670	22,6	2295	127120	18,1	7319	130873	55,9	9376	134373	69,8
Tokat	592	26000	22,8	2033	26030	78,1	2033	26130	77,8	883	26180	33,7	1996	26180	76,2
İstanbul	1035	21740	47,6	887	21740	40,8	887	21744	40,8	967	21744	44,5	1088	21617	50,3

	2009			2010			2011			2012		
	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)
Ordu	117751	1961232	60,0	141714	2005378	70,7	99881	2270539	44,0	145353	2271185	64,0
Samsun	66617	909760	73,2	83830	883410	94,9	52087	883410	59,0	88392	883410	100,1
Sakarya	79041	692763	114,1	108150	691925	156,3	74537	690846	107,9	118057	690820	170,9
Giresun	68974	1028660	67,1	74944	1176390	63,7	67603	1176390	57,5	101532	1217734	83,4
Düzce	72399	626960	115,5	78902	626983	125,8	45098	626750	72,0	81278	627063	129,6
Trabzon	36802	548366	67,1	45932	628089	73,1	33410	642832	52,0	58767	645441	91,0
Zonguldak	18478	234176	78,9	26098	234176	111,4	20365	234176	87,0	25890	234176	110,6
Kocaeli	13598	84337	161,2	13473	84392	159,6	10649	84346	126,3	10524	84357	124,8
Bartın	3239	39077	82,9	2742	31410	87,3	3683	41017	89,8	7016	41017	171,1
Kastamonu	4025	74829	53,8	4311	74229	58,1	4488	75245	59,6	4993	74632	66,9
Artvin	10439	101220	103,1	10711	111270	96,3	9416	113223	83,2	9414	113223	83,1
Tokat	1800	26180	68,8	1999	26280	76,1	2001	26330	76,0	2013	26330	76,5
İstanbul	1088	21617	50,3	1088	21617	50,3	840	21617	38,9	1088	21617	50,3
Diğer	5749	79492	13,8	6106	83100	13,6	5942	82922	14,0	5683	83062	14,6

	2013			2014			2015			2016		
	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)

Ordu	178357	2271830	78,5	84874	2271828	37,4	200938	2271830	88,4	93030	2270923	41,0
Samsun	69392	895936	77,5	73544	895936	82,1	90857	906229	100,3	67855	936087	72,5
Sakarya	64540	721747	89,4	94895	721734	131,5	82708	725981	113,9	77279	727976	106,2
Giresun	81342	1177290	69,1	31567	1171369	26,9	105023	1171112	89,7	37591	1170872	32,1
Düzce	48295	627063	77,0	69503	626850	110,9	69344	626850	110,6	54493	626850	86,9
Trabzon	44537	654852	68,0	31065	654317	47,5	39126	653498	59,9	28978	655525	44,2
Zonguldak	19105	235914	81,0	30148	235914	127,8	22572	235929	95,7	28428	236185	120,4
Kocaeli	8531	80158	106,4	7323	79657	91,9	7530	80617	93,4	7033	79813	88,1
Bartın	5684	60000	94,7	6688	60000	111,5	6765	60000	112,8	7153	59375	120,5
Kastamonu	5102	74729	68,3	4231	74709	56,6	5213	74709	69,8	5769	82268	70,1
Artvin	14420	88495	162,9	9346	86648	107,9	6314	86648	72,9	5022	86943	57,8
Tokat	2918	27520	106,0	506	27520	18,4	3511	28020	125,3	1921	28120	68,3
İstanbul	1073	21861	49,1	985	21856	45,1	993	21861	45,4	830	21861	38,0
Diğer	5704	84042	14,7	5325	83075	15,6	5106	82995	16,3	4618	71653	15,5

	2017			2018			2019			2020		
	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)
Ordu	213572	2270923	94,0	180397	2271076	79,4	217226	2273114	95,6	197230	2272188	86,8
Samsun	96240	936182	102,8	66363	1145240	57,9	137841	1164384	118,4	123555	1165739	106,0
Sakarya	88840	730838	121,6	78300	734424	106,6	102123	743486	137,4	91397	750992	121,7
Giresun	93339	1171020	79,7	46395	1171903	39,6	84766	1177780	72,0	84167	1178010	71,4
Düzce	74350	631440	117,7	52686	631640	83,4	85688	631650	135,7	57330	632200	90,7
Trabzon	41594	655524	63,5	34271	655074	52,3	53946	655353	82,3	40315	655972	61,5
Zonguldak	30932	238342	129,8	18533	239946	77,2	45025	257695	174,7	23113	259058	89,2
Kocaeli	11898	79808	149,1	12509	79801	156,8	13395	81797	163,8	14113	82500	171,1
Bartın	5972	59375	100,6	3072	61815	49,7	6046	62005	97,5	5868	62430	94,0
Kastamonu	6210	83823	74,1	6226	83881	74,2	7918	82440	96,0	9658	82583	116,9
Artvin	4149	88051	47,1	5789	88069	65,7	5297	89790	59,0	3744	82110	45,6
Tokat	1869	28220	66,2	2342	28220	83,0	2627	28220	93,1	3293	29020	113,5
İstanbul	791	21867	36,2	2622	21867	119,9	4942	21867	226,0	4322	21867	197,6
Diğer	5244	71257	13,6	5495	70852	12,9	9206	74506	8,1	6895	70708	10,3

	2021			2022		
	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)	Üretim (Ton)	Dikim Alanı (Dekar)	Verim (Kg / Dekar)
Ordu	167397	2272258	73,7	239935	2272158	105,6
Samsun	116795	1168039	100,0	111701	1206479	92,6

Sakarya	96173	794552	121,0	98469	789135	124,8
Giresun	83488	1176390	71,0	92305	1177290	78,4
Düzce	75688	632030	119,8	83052	632030	131,4
Trabzon	44041	652224	67,5	52461	651799	80,5
Zonguldak	53033	264632	200,4	33762	264329	127,7
Kocaeli	12230	82794	147,7	14165	88301	160,4
Bartın	6046	63780	94,8	12987	76600	169,5
Kastamonu	7057	77511	91,0	6922	77467	89,4
Artvin	5185	82428	62,9	5174	82482	62,7
Tokat	3387	29020	116,7	3396	29040	116,9
İstanbul	4442	21867	203,1	3185	21869	145,6
Diğer	9038	71676	7,9	7486	71494	9,6

Kaynak: TÜİK, BETAM hesaplaması

### Ek Tablo 17: Türkiye'de fındık üretimi yapılan iller

İL	Üretime İzin Verilen İlçeler
Ordu	Bütün ilçeler
Trabzon	Bütün ilçeler
Zonguldak	Bütün ilçeler
Bartın	Bütün ilçeler
Sakarya	Kocaali, Karasu, Akyazı, Hendek, Ferizli, Karapürçek, Kaynarca, Adapazarı, Arifiye, Erenler, Geyve, Pamukova, Sapanca, Serdivan, Söğütlü ve Taraklı
Samsun	Çarşamba, Terme, Ayvacık, Salıpazarı, Ondokuzmayıs, Tekkeköy, Alaçam, Yakakent, İlkadım, Bafra, Asarcık, Canik ve Atakum
Giresun	Merkez, Bulancak, Keşap, Tirebolu, Görele, Eynesil, Espiye, Dereli, Çanakçı, Güce, Doğankent, Yağlıdere ve Piraziz
Düzce	Merkez, Akçakoca, Cumayeri, Gölyaka, Çilimli, Gümüşova, Yığılca ve Kaynaşlı
Kastamonu	Abana, Bozkurt, Cide, Çatalzeytin, İnebolu ve Doğanyurt
Sinop	Merkez, Ayancık, Türkeli, Erfelek, Gerze ve Dikmen
Artvin	Borçka, Arhavi, Hopa ve Murgul
Rize	Ardeşen, Fındıklı ve Pazar
Bolu	Göynük ve Mudurnu
Kocaeli	Kandıra
Gümüşhane	Kürtün
Tokat	Erbaa

Kaynak: Samsun İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, "Fındık Sektörünün Mevcut Durumu" Raporu, Nisan 2019